ИЗВЕСТИЯ

НА

СЕМИНАРИТѢ ПРИ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТЪ НА УНИВЕРСИТЕТА СВЕТИ КЛИМЕНТЪ ОХРИДСКИ — СОФИЯ

II

ACTA

SEMINARIORUM FACULTATIS HISTORICO-PHILOLOGICAE UNIVERSITATIS SANCTI CLEMENTIS ACHRIDENSIS SERDICAE

II

СОФИЯ—SERDICAE
УНИВЕРСИТЕТСКА ПЕЧАТНИЦА — EX OFFICINA UNIVERSITATIS
1943

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Ел. Кънчева
Видинското наводнение презъ м. мартъ 1942 год. въ връзка съ режима на р. Дунавъ . . . . 1— 40

2. М. Николова
Сведения за градъ София презъ XVIII в. . . . . 41—104

3. П. Недѣлчевъ
Вещь и отношение . . . . 105—162

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

ВИДИНСКОТО НАВОДНЕНИЕ ПРЕЗЪ М. МАРТЪ 1942 Г. ВЪ ВРЪЗКА СЪ РЕЖИМА НА Р. ДУНАВЪ[1]

Ел. Кънчева

I. Уводъ

Рѣкитѣ съ своя воденъ режимъ и геоморфогенетична дейность представятъ сѫществена компонента на физиогеографския ландшафтъ и като такава не трѣбва да бѫдатъ пренебрегвани при изучване единството на физиогеографския процесъ въобще. Всѣка рѣка има свой собственъ животъ — характеренъ ходъ на водната маса презъ годината, който ходъ се обуславя отъ единъ комплексъ отъ причини, лежащи вѫтре въ границитѣ на рѣчния басейнъ. Последниятъ, чрезъ своята морфология, климатични, геоложки и фитогеографски особености, представя природната срѣда, всрѣдъ която протича режима на неговитѣ води. Да се установи причинната връзка между изложенитѣ компоненти на географския ландшафтъ и воднитѣ токове, които вэематъ начало отъ него, ще рече, да се характеризиратъ свойствата на тѣзи водни токове по пѫтя на географо-хидроложкия методъ.

Прилагайки този методъ при изучване режима на р. Дунавъ се достига до нѣкои особено интересни заключения. Дунавъ, като голѣма европейска рѣка, минава презъ различни географски ландшафти, вследствие на което режимътъ на водитѣ ѝ, формиранъ съгласно физиогеографскитѣ условия на дадена часть отъ басейна ѝ, се отразява върху режима на сѫщитѣ въ следващата, надолу по течението, ландшафтна область. Когато, обаче, хидроложката компонента на следващата ландшафтна область е съ рѣзко подчертана засебность, т. е. притоцитѣ притежаватъ другъ хидроложки режимъ, то въ годишния ходъ на водитѣ на главната рѣка се извършва едно преобразуване. Такъвъ е случаятъ съ срѣдното течение на р. Дунавъ, гдето порѣчието обхваща и значителни части отъ Балканския п-овъ. Обратно, когато водниятъ балансъ на новата ландшафтна область нѣма почти никаква относителна стойность спрѣмо водната маса, която протича въ главната рѣка, какъвто е случая въ долното течение на р. Дунавъ, тогава не се наблюдаватъ рѣзки промѣни въ годишния ходъ на водната маса, а

[1] Семинарна работа по физическа география представя ч. доц. Ж. Гълѫбовъ

слабитѣ такива могатъ да се дължатъ вече на локални промѣни въ морфологията на рѣчното легло и рѣчната долина.

Не по-малка физиогеографска обусловеность показватъ и отдѣлнитѣ екстремни моменти въ годишния ходъ на дунавскитѣ води. Въпросътъ се касае за низкитѣ и преди всичко за високитѣ води. Обяснението на тѣхната причина, опититѣ за тѣхната прогноза, срѣдствата за борба съ тѣхъ могатъ да се изградятъ само върху здрава физиогеографска основа. Именно, необичайно високитѣ води на р. Дунавъ презъ м. мартъ 1942 г., които донесоха голѣмото Видинско наводнение — обектъ на настоящата работа — показаха комплексностьта на тази инакъ моментна проява въ хода на рѣчния оттокъ.

II. Общъ погледъ върху водния режимъ на рѣка Дунавъ

Като се иматъ предвидъ различията въ релефа, климата и геоложкия строежъ на дунавския басейнъ, който по площь заема $^1/_{12}$ отъ площьта на европейския континентъ, може a priori да се заключи за разнообразието въ режима на рѣката въ различнитѣ части на течението ѝ. И наистина р. Дунавъ и нейната долина представлява единъ забележителенъ примѣръ на полигенна морфоложка еволюция и полигененъ рѣченъ режимъ.

Възъ основа на досегашнитѣ проучвания[1] режимътъ на тази голѣма европейска рѣка може да бѫде изложенъ накратко и последователно по следния начинъ.

Къмъ изворитѣ режимътъ на Дунава е плювио-ниваленъ, почти плювио-океански, съ максимумъ презъ февруарий и минимумъ презъ августъ-септемврий. Особениятъ климатъ отъ една страна и варовитиятъ теренъ, всрѣдъ който се развива найгорното течение на р. Дунавъ отъ друга — създаватъ условия за сравнително изравнени водни стоежи. Тукъ рѣката подземно бифуркира къмъ басейна на р. Рейнъ и губи една трета отъ своята вода.

Следъ приемането на алпийскитѣ си притоци, Дунавъ става рѣка съ алпийски режимъ. Влиянието на снѣжното за-

---

[1] A. Penck, Die Donau. Schriften d. Vereins z. Verbreitung naturwissenschaftlichen Kenntnisse, Wien, 1890/91; L. v. Liburnau, Die Donau, Ihre Strömungen und Ablagerungen, Wien, 1900; Emm. de Martonne, La Valachie (глава XIV засѣга режима на Дунавъ), Paris, 1902; Сравнете работитѣ на сѫщия авторъ: Europe centrale, I partie, томъ IV отъ серията Géographie Universelle, Paris, 1930, стр. 77—80 и Traité de Géographie physique, tome I, 5 éd., Paris, 1934, стр. 477—478; П. Вујевић, Дунав, Хидрографски опис, отп. отъ Морнарички гласник, год. II, бр. 6, Београд, 1934; A. Forster, Neuere hydrographische Daten über die Donau, Mitt. der Geogr. Ges. in Wien, Bd. 82, 1939, H. $^7/_8$, S. 227—232; Д-ръ инж. Ласлофи, Режимътъ на унгарския Дунавъ. Преводъ отъ инж. В. Минковъ. Арх. на държ. желѣз. и прист. въ България, кн. 8, стр. 101—141; Пресмѣтанията на инж. Цацовъ, Водни стоежи въ българскиятъ участъкъ на р. Дунавъ, Год. на Дун. измѣрв. служба, т. I, 1942 год.; сбитото изложение на M. Pardé, Fleuves et rivières, Paris, 1933.

държане по планинитѣ се чувствува все по-силно и по-силно, т. е. нивалниятъ елементъ въ рѣчния режимъ става подчертанъ. Понеже най-важниятъ отъ тѣзи алпийски притоци е р. Инъ (26 клм.[3] ср. годишенъ оттокъ), то никѫде другаде алпийскиятъ характеръ на режима на р. Дунавъ не е така ясно изразенъ, както при Пасау и Линцъ, следъ вливането на р. Инъ: високи води отъ априлъ до септемврий съ максимумъ презъ юний и съ юлски, августовъ и септемврийски дебитъ по-голѣмъ отъ мартенския, априлския и майския. Низкитѣ води протичатъ презъ края на есеньта и зимата, съ минимумъ презъ януарий. Причината на този рѣченъ режимъ се крие въ обстоятелството, че топенето на снѣговетѣ въ високитѣ планини, каквито сѫ Алпитѣ, започва презъ месецъ май; презъ юний е годишния валеженъ максимумъ, а презъ юлий идватъ водитѣ отъ ледницитѣ. (Вижте обр. 1, диаграма 2). Следователно, режимътъ на алпийския Дунавъ се рѫководи преди всичко отъ промѣната на температурата, която позволява оттичането на снѣжни и ледникови води едва презъ лѣтото и второ, на изобилнитѣ валежи въ високитѣ планини (Алпитѣ се опасватъ отъ изохиетата 1200 мм.), или накратко казано — на климатични причини. Къмъ тѣхъ, обаче, трѣбва да се прибави голѣмия наклонъ и водонепропускливия характеръ на терена, които благоприятствуватъ високия отточенъ коефициентъ и постѫпването на обилни води въ главната рѣка посрѣдствомъ притоцитѣ ѝ, които води презъ означения периодъ подържатъ високото водно ниво. Всички алпийски притоци иматъ отточенъ коефициентъ надъ 50%: Изеръ 66%, Инъ при Инсбрукъ 80%, а самиятъ Дунавъ при Обернцелъ 58%[1].

Премине ли се въ срѣдното течение, отначало се забелязва една пълна приемственость по отношение на режима отъ горното течение. Така въ Горно-Унгарската равнина, та даже до Буда-Пеща, Дунавъ запазва своя характеръ на алпийска рѣка. Кривата, построена възъ основа на даннитѣ за срѣднитѣ месечни водни стоежи претърпява малки промѣни, именно, повишаване априлската срѣдна месечна стойность, поради обстоятелството, че притоцитѣ на Дунавъ надъ тази станция идватъ отъ планини съ по-малка височина, гдето топенето на снѣговетѣ започва много по-рано, въ резултатъ на което априлскиятъ и майскиятъ воденъ стоежъ е по-високъ отъ юлския и августовия. Минимумътъ минава отъ януарий къмъ ноемврий. (Вижте обр. 1, диаграма 3).

Отъ Буда-Пеща надолу водниятъ режимъ на Дунавъ постепенно се промѣня. Но най-голѣма сложность въ режима на рѣката се наблюдава отъ устието на р. Драва до Желѣзни врата, на което разстояние се вливатъ най-голѣмитѣ дунавски

---

[1] Emm. de Martonne, Traité de Géographie physique, t. I, 5 éd., Paris, 1934, p. 462.

притоци: Драва, Тиса, Сава и Морава. Още преди вливането на р. Драва максималниятъ срѣденъ месеченъ воденъ стоежъ се отбелязва презъ май, обаче, юнскиятъ не стои много по-

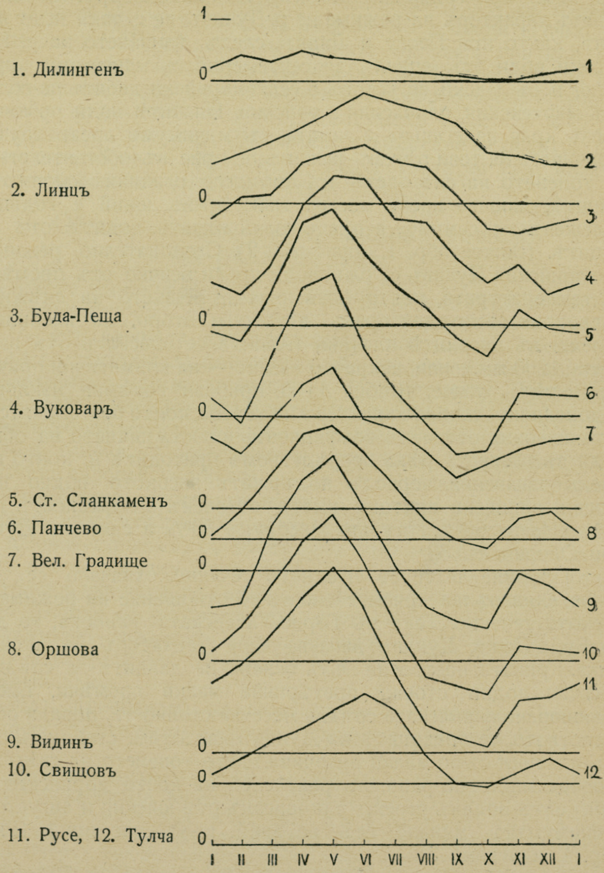

Обр. 1. Воднитѣ стоежи по течението на р. Дунавъ

низко отъ него. Минимумътъ е презъ декемврий, който отъ своя страна не е много по-низъкъ отъ този презъ октомврий. Презъ ноемврий се явява вториченъ максимумъ. Това положение се запазва и следъ вливането на Драва. (Напримѣръ,

подобенъ ходъ на воднитѣ стоежи имаме и при Вуковаръ — диаграма 4, обр. 1). Но по-надолу, при Стари Сланкаменъ, който се намира срещу вливката на р. Тиса, кривата на годишния ходъ на дунавското ниво се промѣня чувствително. Явява се едно значително високо водно ниво презъ априлъ, вследствие високитѣ води на Дунава и Тиса презъ този месецъ; майски главенъ максимумъ и едно прогресивно спадане презъ лѣтнитѣ месеци, вследствие силното изпарение и влиянието на Тиса; главенъ минимумъ, колкото тисинъ, толкова и дунавски презъ октомврий; вторичен февруарски минимумъ и най-после вториченъ ноемврийски максимумъ. Следъ вливането на р. Сава и Морава при запазване майския главенъ максимумъ и октомврийски минимумъ се наблюдава едно премѣстване на вторичния максимумъ презъ декемврий и януарий, за което ще стане дума по-долу. (Вижте диаграма 6, 7 въ обр. 1).

Разбира се, Дунавъ на свой редъ оказва не малко влияние върху тѣзи голѣми притоци. Напр., той премѣства главния максимумъ на Тиса и Сава въ долното имъ течение отъ априлъ на май (Нови Бечкерекъ и Умка).

Най-после при Оршова Дунавъ има единъ режимъ, който показва окончателенъ завършекъ на тѣзи взаимни влияния между главната рѣка и нейнитѣ голѣми притоци, именно, главенъ максимумъ презъ май и вториченъ презъ декемврий, главенъ минимумъ презъ октомврий и вториченъ презъ януарий съ стръмно понижение на кривата презъ лѣтнитѣ месеци (вижте диаграма 8 въ обр. 1).

Като се сравни този режимъ съ алпийския, веднага се открива една сѫществена промѣна — именно, явяването на вторичния максимумъ като последица отъ отражението на срѣдиземноморскитѣ валежи, силното лѣтно и по-слабо есенно изпарение. По-голѣмиятъ континенталитетъ, по-малката срѣдна надморска височина, следователно и по-слабата проява на снѣжното задържане, сѫ причината за премѣстването на главния минимумъ презъ октомврий и запазването на второто мѣсто за януарий.

Следъ като премине Желѣзнитѣ врата и навлѣзе въ Долнодунавската низина р. Дунавъ показва годишенъ ходъ на воднитѣ стоежи, въ които личи прѣката зависимость отъ водния режимъ на тази рѣка въ срѣдното ѝ течение. Но все пакъ и тукъ могатъ да се установятъ нѣкои отлики. Графикитѣ на срѣднитѣ месечни водни стоежи за нашитѣ пристанища, построени по данни за 15 год. периодъ (1924—1938 г.)[1] въ обр. 1 ни показватъ два нееднакви по времетраене периода на високи води: пролѣтни и късно есенни. Отъ тѣхъ първитѣ сѫ по-продължителни и траятъ непрекѫснато презъ месецъ

[1] Инж. Конст. Цацовъ, Водни стоежи въ българскиятъ участъкъ на р. Дунавъ, Год. на Дун. измѣрвателна служба, Дирекция на воднитѣ съобщения, т. I, 1942 г., стр. 23—51.

априлъ, май и юний като достигатъ максималната си височина презъ м. май, т. е. когато е и максимумътъ въ Оршова, а вторитѣ сѫ по-кратковременни и протичатъ обикновено презъ месецъ ноемврий, т. е. единъ месецъ преди вторичния максимумъ въ Оршова и Радуевацъ и два месеца преди сѫщитѣ въ Велико Градище. Причината за това спреваряне на вторичния максимумъ се крие въ режима на дѣснитѣ притоци въ областьта на Срѣдния Дунавъ и особената морфология на прага, който отдѣля Срѣднодунавската отъ Долнодунавската низина[1] (Желѣзни врата).

Въ срѣдното си течение Дунавъ получава много повече вода отъ дѣснитѣ си притоци: Сава съ срѣденъ годишенъ дебитъ 48 клм.³ (отточенъ модулъ 16 литра въ сек. отъ 1 клм.²), Морава и другитѣ малки притоци надъ Желѣзнитѣ врата съ около 7 клм.³ Тази обилна водна маса, която представлява $^1/_2$ отъ водната маса, протичаща подъ вливката на р. Тиса (Ст. Сланкаменъ около 115 клм.³) и $^1/_3$ отъ тази, протичаща при Калафатъ (177 клм.³), показва годишенъ ходъ на воднитѣ стоежи съ единъ силно изразенъ вториченъ максимумъ презъ зимата — декемврий при Ср. Митровица, Шабацъ, Умка за Сава, и презъ януарий при Кюприя за р. Морава. Докато тѣзи вторични максимуми представляватъ 80—85% отъ височината на главния максимумъ презъ м. май, то височината на ноемврийския вториченъ максимумъ на р. Дунавъ при Стари Сланкаменъ и Земунъ е едва 60% отъ височината на главния майски максимумъ на тази рѣка. Тази относително по-голѣма стойность на вторичния максимумъ на Сава и Морава презъ декемврий и януарий оказва влияние и върху самата р. Дунавъ, поради което отъ Панчево надолу вторичниятъ максимумъ отначало е както презъ ноемврий, така и презъ декемврий (Панчево и Смедерево), за да премине въ януарий при Велико Градище и Голубацъ и се затвърди презъ декемврий въ Оршова и Радуевацъ. (Вижте диаграма 6, 7, 8 въ обр. 1).

Настѫпването на ледохода презъ втората половина на декемврий не дава възможность за свободното оттичане на водната маса презъ тѣснинитѣ на Желѣзнитѣ врата, явление особено силно проявено презъ януарий, когато подпорътъ на леденитѣ маси още повече усилва вторичния максимумъ и го премѣства презъ януарий за водочетитѣ непосрѣдствено надъ пролома (Велико Градище и Голубацъ)[2]. Това подпорно дей-

---

[1] За морфологията на Желѣзнитѣ врата вижте J. Цвијић, Геоморфологија, т. II, Београд, 1926, стр. 356—364.

[2] Проломътъ на Желѣзнитѣ врата се характеризира съ малката ширина на рѣчното легло, която въ Казанската часть на пролома (между Долни Милановацъ и Оршова) достига дори до 180—200 м. и силни плитковини и прагове, което е въ връзка съ антецедентния произходъ на този проломъ и петрографското разнообразие на прага, който отдѣля Панонската отъ Влашко — Българската низина. За по-голѣми подробности вижте у J. Цвијић, Ibid.

ствие на Желѣзнитѣ врата се отразява и по българския брѣгъ на Дунава, гдето свободно движещитѣ се ноемврийски води даватъ вториченъ максимумъ, а подпрѣнитѣ декемврийски и януарски — понижение на кривата на водния стоежъ презъ тѣзи месеци, която къмъ края на февруарий извънредно бързо се покачва къмъ главния максимумъ — май. По българския брѣгъ навсѣкжде главниятъ минимумъ на водния стоежъ е октомврийски, а вторичниятъ минимумъ януарски — по-рано отъ февруарския вториченъ минимумъ на Срѣдния Дунавъ — явление, което пакъ стои въ връзка съ режима на Срѣдния Дунавъ и морфологията на Желѣзнитѣ врата. Изобщо режимътъ на Долния Дунавъ представлява отражение на този отъ Срѣдния. Причината лежи въ обстоятелството, че приблизително 12—14 куб. клм. вода, които внасятъ годишно въ Дунавъ рѣкитѣ Искъръ, Янтра, Жиулъ, Олтъ, Ведея, Аржешъ, Яломица и нѣкои други по-малки рѣки, не оказватъ нѣкакво влияние върху 179 клм.^{3} водна маса, която протича годишно край Ломъ.[1] Отъ тѣзи 12—14 клм.^{3} вода на българскитѣ рѣки се падатъ само около 2 клм.^{3}.

Къмъ устието, благодарение на слабия наклонъ, високитѣ води закъсняватъ. При Тулча, споредъ диаграмата за режима на Дунавъ по Пенкъ и Ем. де Мартонъ[2] главниятъ максимумъ се отбелязва презъ юний т. е. единъ месецъ по-късно. Главниятъ минимумъ презъ октомврий е още по-подчертанъ, поради степния климатъ на източната часть на Долнодунавската низина.

Приииждания и причини. Въ режима на р. Дунавъ особенъ интересъ представляватъ неговитѣ периоди на пълноводие, презъ време на протичането на които не рѣдко се достига до тъй известнитѣ дунавски наводнения.

Високитѣ дунавски води могатъ да бждатъ причинени отъ проливни дъждове, аномални по своята интензивность, разпространение и трайность, отъ постжпването на обилни води при топенето на снѣговетѣ въ планинитѣ и най-после отъ задръстването на рѣчното легло при размразяване на ледената покривка.

Поройнитѣ валежи, които ставатъ причина за наводнения, могатъ да бждатъ орографски и фронтални. Орографскитѣ сж обусловени отъ планинскитѣ вериги, при изкачването на които движещитѣ се въздушни маси се изстудяватъ и голѣма часть отъ съдържащата се въ тѣхъ влага се отдѣля въ видъ на валежи. Днесъ, обаче, много по-голѣмо значение се отдава на фронталнитѣ валежи. Тѣ показватъ пълна независимость отъ орографията на терена и могатъ да се явятъ навсѣкжде, стига да сжществуватъ условия за това. На интензивни валежи

---

[1] Изчислено по отточната крива на инж. Цацовъ, Ibid.
[2] Em. de Martonne, Traité de Géographie physique, t. I, 5. éd., p. 478.

върху части отъ басейна на р. Дунавъ се дължатъ наводненията у насъ отъ юний 1897 год., септемврий 1899 год., юлий 1926 година[1].

Когато напролѣть настѫпи затопляне, започва топенето на дебелия снѣгъ, натрупанъ въ планинитѣ. Често това затопляне настѫпва рѣзко и причинява толкова интензивно топене, щото прииждания та се отличаватъ съ голѣма мощность и ставатъ причина за опустошителни наводнения въ крайдунавскитѣ низини. Най-често това рѣзко затопляне се причинява отъ алпийския фьонъ, който като падащъ вѣтъръ, се затопля адиабатно.

Последната отъ причинитѣ за дунавскитѣ наводнения, се крие въ бързото размразяване на ледената покривка, която се е образувала надъ рѣката презъ течение на зимнитѣ месеци. При настѫпване на затоплянето тя се напуква и начупва на ледени блокове, които не могатъ да се оттекатъ равномѣрно презъ завоитѣ, тѣснитѣ мѣста и плитковинитѣ, които се образуватъ особено около островитѣ. На такива мѣста леденитѣ блокове се натрупватъ едни надъ други, намаляватъ живото сѣчение на рѣката и причиняватъ внезапно и силно покачване на водното ниво надъ мѣстото на баражирането. Такава подходяща за наводнения морфология има дунавското корито при голѣмия завой на рѣката при Видинъ. Последното стихийно наводнение презъ мартъ 1942 год. се дължи именно на едно такова баражиране на рѣчното течение. Следователно този видъ наводнения не се явяватъ прѣко обусловени отъ климатичнитѣ условия (както е въ първитѣ два случая). И тукъ климатичната причина си сѫществува, но поводътъ за явяването на високи води и наводнение лежи изключително въ характера на рѣчното корито, т. е. въ локалнитѣ условия.

III. Видинското наводнение презъ 1942 год.

1. Стари наводнения

Видинъ се наводнява ежегодно презъ пролѣтьта и само понѣкога презъ есеньта, вследствие високата есенна вълна на притоцитѣ Драва и Сава. Насъ ни интересуватъ първитѣ — пролѣтнитѣ високи води, които настѫпватъ въ края на априлъ или презъ май и които сѫ известни на населението подъ името „черешови води“, за които вече споменахме нѣщо.

Обаче, старитѣ хора говорятъ и за други едни, много по-ранни и много по-опасни наводнения. Тѣзи наводнения тѣ наричатъ „идването на запора“. Така, когато на 4 мартъ 1942 год. р. Дунавъ е показала явни признаци на покачване, единъ старъ човѣкъ, който тогава е билъ на пристанището, се

---

[1] M. Pardé, Ibid, стр. 152.
Инж. Б. Ангеловъ, Наводненията по долното течение на Дунава, Стоп. мисъль, год. IV, кн. 1, 1933, стр. 17.

обърналъ къмъ другитѣ съ думитѣ: „Сега не му е време на Дунава да ни залива, но ако дойде запора — страшно ще бжде“. Личенъ споменъ у него за толкова високи води, както презъ тази година, не е запазенъ. Обаче нѣкога, като малко дете, той е слушалъ отъ своитѣ дѣдо и баба за „идването на запора“, който донасялъ „много, много голѣми води“. Очевидцитѣ старци сж предали цѣлия ужасъ отъ тази водна стихия, който впечатлителната детска фантазия дълбоко е запазила. Отъ тукъ може да се извади заключение, че такива високи покачвания на дунавското ниво не сж се случвали отъ преди 120—150, а може би и повече години. До сжщото заключение може да се достигне и като се разгледа надморската височина на полукржга отъ села, който е разположенъ около Видинъ. Въ новата топографска карта на България личи, че тѣзи села сж разположени непосрѣдствено подъ или надъ 40 метровия хоризонталъ, а именно, селата Сланотрънъ, Кутово, Антимово (старото Шефъ), Царь-Борисово (старото Киримъбегъ) и Слана-бара (старото Татарджикъ) подъ, а селата Капитановци, Смърданъ, Рупци надъ горе казания хоризонталъ. (Вижте приложената карта 1). Единствено с. Новоселци е разположено на по-низко мѣсто и то защото е едно ново село[1]. Много интересно би било да се направи едно проучване дали тѣзи села не сж били по-рано по-надолу въ низината, а следъ това за по-голѣма сигурность да сж се премѣстили на днешното си мѣсто, кога горе-долу е станало това премѣстване и не е ли въ връзка съ опустошенията, които е нанасяла р. Дунавъ. Това за жалость ние не можахме да сторимъ, а който го направи, сигурно би получилъ доста освѣтления относно незаписанитѣ стари наводнения, случили се преди нѣколко поколѣния.

Редовни наблюдения за движението на дунавскитѣ води се правятъ отъ 1890 год. Затова ще разгледаме наводненията въ Видинско, които сж станали отъ означената година насамъ.

Стихийни води сж отбелязвани, споредъ инж. Б. Ангеловъ[2], презъ годинитѣ 1891, 1895, 1897, 1900, 1906, 1907, 1910, 1919, а по даннитѣ на пристанище Ломъ и презъ 1924, 1926, 1932, 1937, 1940 и последнитѣ отъ 1942 год.

Най-голѣмото наводнение въ Видинъ до 1941 год. включително е това, станало презъ 1897 год., когато нивото на водата е стигнало на 9 юний кота 33·31 м.[3] Тѣзи високи води се дължатъ на продължителенъ пороенъ дъждъ върху Динарскитѣ Алпи и Балкана. У насъ този дъждъ е започналъ на

[1] За положението на селата вижте у инж. Люб. Божковъ, Видинъ и Дунава, БИА, год. XLII, бр. 7, стр. 90.

[2] Инж. Б. Ангеловъ, Наводненията по долното течение на Дунава, стр. 4.

[3] Докладъ на Кир. Старцевъ — директоръ по възстановяването на гр. Видинъ — съ дата 29. IX. 1942 г.

24 май и е продължилъ до 16 юний, т. е. 24 дни, като е следвалъ посоката на течението на Дунава.[1] Върху плана на гр. Видинъ, който прилагаме въ края на работата си (карта 2), рѣдко защрихованитѣ квартали сѫ тѣзи, които сѫ останали незалѣни по време на това наводнение.[2]

Причината за наводнението презъ май 1919 год., което е трето по стихийность (следъ това отъ 1897 год. и второто отъ 1940 год.), се дължи сѫщо на силни и продължителни дъждове, които този пѫть сѫ се излѣли главно въ Карпатитѣ. Отъ тѣхъ р. Тиса и нѣкои нейни притоци сѫ имали най-високитѣ познати до сега води[3].

На стихийнитѣ води главно на р. Сава и отчасти на Морава се дължи наводнението на Дунавъ презъ априлъ 1932 год. Причината за тѣзи води сѫ поройнитѣ дъждове и бързо топене на снѣговетѣ по Динарскитѣ Алпи и Западния Балканъ[4].

При наводнението презъ 1940 год., при много бавно покачване и спадане на водата последната е достигнала най-голѣма височина на 14 априлъ по обѣдъ, именно 752 см. надъ нулата на водочета, която височина се равнява на кота 33·33 м. Макаръ, че височината на водата е съ 2 см. по-голѣма отъ тази презъ юний 1897 год., залѣтата площь е била по-малка, понеже е била построена вече дигата Видинъ-Кошава и старата кейова стена била повдигната отъ кота + 32·25 м. на кота 33·20 м.[5] Днесъ рѫба на тази кейова стена се прехвърля отъ водата едва следъ като тя надхвърли 740 см. надъ нулата на водочета (кота 25·81 м.) при пристанище Видинъ.

Случаятъ ни помогна да добиемъ представа не само за това наводнение, но въобще за наводненията въ Видинската низина. Участвувайки въ екскурзията, която проф. Ив. Батаклиевъ бѣ устроилъ за студенткитѣ и студентитѣ по география въ края на месецъ юний 1940 год. посетихме гр. Видинъ следъ въпросното наводнение. Нѣколко километра преди да стигнемъ града, пѫтувайки по шосето отъ Бѣлоградчикъ, ние наблюдавахме отъ двѣтѣ му страни обширни наводнени пространства, които представляваха като че ли две езера, раздѣлени отъ сухата ивица на шосето, която, обаче, на много мѣста бѣше прекѫсната отъ водни рѫкави.

Презъ мартъ 1942 год. бѣ записано най-голѣмото, най-стихийното и най-трагичното наводнение въ Видинската низина, което далечъ надминава всички по-стари наводнения, включително и това отъ 1897 год. Неговитѣ води на 9 мартъ, 13 часа достигайки кота 35·40 м. надхвърлиха съ 2 м. максималната височина на водното ниво презъ 1897 г.

---

[1] Б. Ангеловъ, Ibid, стр. 9 и 11.
[2] По даннитѣ на инж. Етимовъ.
[3] Б. Ангеловъ, Ibid, стр. 11.
[4] Idem, Ibid, стр. 12.
[5] Докладъ на Кир. Старцевъ — директоръ по възстановяването на гр. Видинъ — съ дата 29. IX. 1942 год.

2. Благоустройство на Видинската низина

Преди да се започне изложението за хода на последното наводнение би било умѣстно предварително да се направятъ нѣколко бележки по отношение топографското положение на града, както и по отношение благоустройственитѣ мѣрки, които сѫ взети за запазването на този край отъ тъй честитѣ наводнения. Тѣзи нѣколко бележки ще помогнатъ много, за да се схване по-ясно хода на водната маса при заливането на града.

Видинъ заема 6·5 кв. клм. площь съ надморска височина 30—37·70 м. Най-високитѣ му части, отъ 33 до 37·70 м., се намиратъ въ стария кварталъ „Калето", който се намира непосрѣдствено до Дунава. На северъ, западъ и югъ отъ него кварталитѣ сѫ по-низки. Особено низъкъ е кварталътъ на югъ отъ „Калето". Той има триѫгълна форма и се заключава между желѣзопѫтната линия, Дунава и вала. Този кварталъ обикновено пръвъ и най-много страда не само при излизане на дунавската вода отъ коритото ѝ, но страда и при нейното повишаване, понеже е по-низъкъ отъ рѫба на кейовата стена, поради което въ него се инфилтрира вода отъ Дунава. Надморската височина на този кварталъ е около 30—31·50 м. като най-високата му точка не достига 32·50 м.

Презъ 1937—39 год. Дирекцията на воднитѣ съобщения е пристѫпила къмъ повдигане на кейовата стена и насипното равнище на пристанище Видинъ, съ цель да се предпазятъ градскитѣ квартали отъ заливане откъмъ пристанището, при повишаване нивото на р. Дунавъ[1]. При съставяне новитѣ планове за развитието на Видинското пристанище сѫ взети като основа най-високитѣ отбелязани до тогава води на рѣката, регистрирани презъ 1897 год., а именно + 33·31 м. Старата кейова стена е била повдигната отъ кота 32·25 м. на кота 33·20 м. съ разчетъ най-високото ниво на насипното пристанищно равнище да достигне до кота 34·00 м. И днесъ рѫба на кейовата стена може да се залѣе само при водно ниво 740 см. надъ нулата на водочетната станция при пристанището.

По този начинъ сѫ били предпазени отъ заливане низкитѣ квартали на града откъмъ пристанището, съ огледъ най-високитѣ води до тогава. Обаче, когато се повиши равнището на дунавската вода, безъ дори да достигне рѫба на кея, подпочвената вода често бликва и залива низкитѣ квартали. За отстраняване на просмукалитѣ се води въ низинитѣ и отводняване на залѣтитѣ квартали е инсталирана помпажна станция, която изхвърля водата обратно въ Дунава.

Освенъ това цѣлиятъ градъ е заобиколенъ отъ построената въ XVIII вѣкъ землена отбранителна линия (вала), която свършва съ двата си края до пристанището и предпазва града

[1] Докладъ на Кирилъ Старцевъ — директоръ по възстановяването на градъ Видинъ — съ дата 29. IX. 1942 год.

отъ наводнение. Заслужава внимание и насипа на желѣзопѫтната линия, който съ своята надморска височина отъ около 34 м. служи евентуално като дига.

Видинската низина е заградена откъмъ сушата съ високо хълмисто плато, а откъмъ р. Дунавъ съ низъкъ пѣсъченъ наносъ. Презъ нея протичатъ рѣкитѣ Делейнска, Тополовецъ, Св. Петъръ и Бѣлорадска, които, поради липса на наклонни и и отточни условия, сѫ се разливали при пълноводие и заблатявали часть отъ низината. На югъ отъ Видинъ, въ мочурливата низина на р. Св. Петъръ до скоро е сѫществувало Видинското блато, което се е отдѣляло отъ Дунава съ тѣсна суха ивица, по която води пѫтя за Ломъ. Голѣмината на това блато, споредъ изчисленията на проф. Иширковъ е била 1·3 кв. клм., съ дължина 3·4 клм., най-голѣма ширина 700 м., а срѣдна ширина 385 м.[1]. Цѣлата му околность представлявала въ близость съ блатото непроходимо мочурище, а въ по-отдалеченитѣ части мокра почва.

Независимо отъ това, високитѣ води на Дунава сѫ заливали низината и сѫ я държали подъ вода тъкмо презъ време на вегетационния периодъ, обстоятелство, което е прѣчило за навременното и редовно обработване на земята.

За предпазване на Видинската низина отъ разливащитѣ се високи води на Дунавъ и притоцитѣ му, е започнатъ строежа на цѣла система диги и канали, който строежъ сега е къмъ края си. Завършена е въ 1937 г. дигата Видинъ-Кошава, чиято дължина е 15 клм. Построенъ е презъ 1935 год. двутрѫбенъ желѣзобетоненъ шлюзъ подъ дигата. Окончателно сѫ завършени и събирателнитѣ канали на рѣкитѣ Делейнска, Тополовецъ, Св. Петъръ и Бѣлорадска. Така тѣзи четири рѣки сѫ събрани въ едно и отведени безопасно въ Дунава на 5 клм. подъ Видинъ. По този начинъ низината е спасена отъ тѣхното зловредно разливане. Поради това и старото Видинско блато днесъ вече не сѫществува. Неговото мѣсто е заето отъ непроходими мочурища и мокри почви, които съ течение на времето намаляватъ обхвата си и нѣкой день ще изчезнатъ, съ което и разсадницитѣ на маларията ще бѫдатъ премахнати. За въ бѫдаще остава да се изпълни само последната точка отъ благоустройствения планъ, именно да се довърши дигата Видинъ-Видболъ, която се работи най-усилено.

Височината на всички тѣзи укрепителни работи е по-голѣма, отколкото височината на най-голѣмитѣ дунавски води, отбелязана въ миналото, т. е. отъ тази презъ юний 1897 год.

---

[1] Проф. А. Иширковъ, Хидрография на България, Год. Соф. Ун., кн. 5, 1908/09 год., стр. 16.

3. Описание на катастрофалното наводнение презъ мартъ 1942 год.

На 4 мартъ видински граждани, случайно намиращи се на пристанището, забелязватъ около 14 ч., че ледената покривка на Дунава се изкорубва ясно забележимо нагоре, подъ действието на нѣкаква сила напираща отдолу. Тѣзи първи признаци за повишаване нивото на водата се засилватъ и скоро ледената покривка се пропуква точно срещу пристанището, перпендикулярно на брѣга, като образува една дълга пукнатина, съ ширина около 20—30 м. Ледътъ съ трѣсъкъ се начупва и съ прииждането на водата започва бурниятъ танцъ на леденитѣ кѫсове, които безредно се блъскатъ единъ о другъ. Шумящата водна маса се повдига непрекѫснато и застрашава да излѣзе отъ коритото. Между това, въ низкитѣ квартали край Дунава, особено въ трижгълния кварталъ между рѣката, желѣзопѫтната линия и вала, почва силно да „извира" вода отъ каналитѣ. Предприема се евакуиране на населението отъ застрашенитѣ квартали. Около 15 часа водата вече прехвърля рѫба на пристанищната стена и страхотно запълзява заедно съ леденитѣ кѫсове къмъ града. Къмъ 16 ч. тя залива низко разположената фабрика „Загорка" и цѣлия трижгъленъ кварталъ. Единъ часъ по-късно тя се явява до тротоаритѣ на хотелитѣ край пристанището, отъ гдето напредва къмъ улица „Александровска". До къмъ 19—19½ ч. тя я залива, явява се на площада предъ киното и при областното инженерство по водитѣ, разположено на сѫщата височина въ началото на „Калето", непосрѣдствено до площада. Обаче, все още ¾ отъ града е запазенъ отъ водата, благодарение на желѣзопѫтния насипъ, който въ случая е игралъ ролята на дига, чиято височина водната стихия не е могла да надмине до този моментъ. Евакуирането на трижгълния кварталъ е привършено.

Около 19½—20 ч., обаче, настѫпва рѣзко спадане на водата, толкова рѣзко, че за по-малко отъ половинъ часъ тя се отдръпва отъ площада и улица „Александровска" и позволява на гражданитѣ бързо да се успокоятъ и даже да отидатъ на кино. Остава наводненъ единствено трижгълния кварталъ, но неговото население е приютено въ по-високитѣ квартали. Къмъ 22 ч. водата е спаднала съ 10 см. подъ рѫба на пристанищната стена[1]. И именно това спадане на водата е докарало катастрофата на видинци, които при това положение не сѫ искали да напущатъ домоветѣ си. Водата си е отишла — хора и животни, домъ и покѫщнина сѫ спасени. А никому не минава и презъ ума, че тя пакъ може да се върне и то

[1] Това съ сигурность установено понижение на водното ниво не е регистрирано, поради неизвестни причини, отъ видинския самопишещъ водочетъ.

може би много скоро. Така съ отдръпването на водата и падането на нощьта духоветѣ се успокояватъ и скоро цѣлиятъ градъ заспива.

До тукъ, може да се каже, всичко е добре, но нека видимъ какво става по-нататъкъ. Къмъ 2 ч. следъ полунощь, т. е. въ първитѣ часове на 5 мартъ, нивото на рѣката се повдига наново бързо и съ страшна сила; за нѣколко минути водата прелива повторно ръба на кейовата стена и сега започва второто заливане на гр. Видинъ, което е било колкото неимовѣрно бързо, толкова и крайно неочаквано. Това второ заливане докарва катастрофата на града, населението и на цѣлата низина. Току що разбуденото и още сънливо население бива обхванато отъ ужасъ. Людетѣ отъ низкитѣ квартали се събуждатъ срѣдъ вода вътре въ къщитѣ имъ, тѣзи отъ високитѣ квартали, които никога не сѫ запомнили водата да е достигнала нѣкога до тѣхъ, виждатъ какъ неканената гостенка е вече предъ жилищата имъ и грози да влѣзе вътре. И чувайки отъ всички страни отчаенитѣ викове за помощь и рева на домашнитѣ животни, презъ тъмната и студена нощь биватъ обхванати отъ хаотиченъ страхъ и паника. Обитателитѣ на долнитѣ етажи се премѣстватъ на втория, а отъ тамъ на третия етажъ или на тавана. Има хора, които въ страха си, сѫ излѣзли отъ малкитѣ си къщички и сѫ се покачили по дървета, гдето сѫ престояли по нѣколко дни безъ храна, зъзнейки отъ студъ.

Но какъ е станало това второ заливане, което има катастрофални последици? Както се спомена по-горе около 2 ч. на 5 мартъ водитѣ на Дунава отново стихийно излизатъ отъ коритото си и се отправятъ къмъ града. Най-напредъ тѣ преливатъ вала при Видболското шосе, т. е. най-южния край на града, навлизатъ въ наводнения още при първото заливане триѫгъленъ кварталъ, незабавно преливатъ и насипа на желѣзопѫтната линия и нахлуватъ въ града. Все по сѫщото време, въ северния край на града, водата успѣва да скъса на три мѣста дигата Видинъ — Кошава и заедно съ тази отъ по-низкитѣ части, да нахлуе и отъ тази страна въ града. Движейки се къмъ югъ тя почва да залива последователно западнитѣ квартали. Така въ 5 ч. сутриньта нахлулитѣ отъ северната и южна часть на града високи дунавски води, се съединяватъ въ западната му часть и Видинъ осъмва подъ вода, безъ хранителни припаси, които сѫ унищожени, безъ отопление и освѣтление. Всички улици и къщи сѫ залѣти съ изключение на „Калето“, отъ което само една часть е залѣта. Водитѣ сѫ стигнали на десетина метра отъ общинското управление (застроено по една отъ високитѣ части на града), а на около стотина метра на югъ отъ него тѣ сѫ залѣли цѣли къщи. Другаде, при по-високитѣ квартали, водата е достиг-

нала до втория етажъ и хората сѫ останали по таванитѣ и покривитѣ, чакайки лодки, за да бѫдатъ спасени.

Отъ тази дата Видинъ остава откѫснатъ отъ съседнитѣ населени пунктове, обграденъ съ вода, която изпълва низината. Всички шосета, всички посѣви сѫ подъ вода. Единствено, като че ли по чудо, само телефонната връзка съ София бива запазена.

Водната стихия не се успокоява. Тя продължава да повишава нивото си на следващитѣ дни — 6, 7 и 8 мартъ — и да залива все нови и нови части. Едно преминаване съ лодка презъ наводнения Видинъ прави много тѫжно впечатление. Водата на бързеи се посрѣща на пресѣчката на улицитѣ, като образува силни и завличащи течения, които заедно съ плуващитѣ ледени блокове прѣчатъ на движението. Поради настѫпилото застудяване на 7 и 8 мартъ, ледоходътъ се опитва да се скове. И действително на много мѣста плуващиятъ ледъ се скова около кѫщитѣ, а презъ нощьта замръзватъ и цѣли улици.

Това ужасно положение продължава до 9 мартъ, когато оставатъ незалѣти само 200—300 кѫщи отъ „Калето" като едно малко островче. При общината и гимназията водата е стигнала до вратитѣ. Тукъ на първо време сѫ били приютени маса граждани, а после изпратени съ лодки за Ново-село, Видболъ или къмъ вѫтрешностьта на страната. Въ 13 ч. на 9 мартъ водата достига кулминационната си точка — 959 см. надъ нулата на водочета при пристанището т. е. до кота 35·40 м., следъ което започва да спада, отначало много бавно, а после по-усилено.

Но когато на 13 мартъ рано следъ обѣдъ тя се прибира въ коритото си, градътъ все още въ голѣмата си часть е подъ вода. Причината за това сѫ били високитѣ предпазителни съоръжения — дигата и валътъ — които по-рано го предпазваха отъ заливане, а сега не позволяватъ на водата да се оттече. Затова е станало нужда валътъ да се разсѣче, за да се даде пѫть на водата, а следъ това бързо наново да се засипятъ тѣзи прорѣзи, за да не се наводни наново града отъ колебаещото се ниво на рѣката.

Едва на 19 мартъ голѣма часть отъ града бива отводнена и започва неговото прочистване. Улицитѣ се оказватъ покрити съ 20—50 см. тиня и труповетѣ на удавени домашни животни. За 10 дни отводненитѣ части сѫ прочистени. Много граждани вече сѫ могли да се завърнатъ по домоветѣ си и да започнатъ почистването и изсушването на залѣтитѣ си вещи, а други да извадятъ покѫщнината си отъ сградитѣ, които още сѫ били заобиколени съ вода. На 31 мартъ електрическата централа започва да работи, а заедно съ това и индустриалнитѣ заведения.

Така постепенно животътъ и функциитѣ на града се възстановяватъ, макаръ и не въ сѫщия размѣръ, както преди бедствието.

Излѣзлитѣ отъ коритото си стихийни дунавски води заливатъ не само гр. Видинъ, но и голѣма часть отъ Видинската

низина и то тъкмо тази часть, която лежи подъ 40 метровия хоризонталъ, около който се разполага полукрѫга отъ села, за които стана дума по-горе. Върху картата на Видинската низина е прекарана границата на наводненатa площь (карта 1). Нека проследимъ тази граница, като започнемъ отъ най-северния ѝ край. Тя започва току подъ с. Кошава като пресича шосето за с. Кутово така, че това шосе остава на известно протяжение въ обсега на наводнената площь. На не голѣмо разстояние следъ това тя наново пресича шосето и се отправя къмъ с. Сланотрънъ, отъ което само най-западния край не е билъ залѣтъ. Отъ тукъ границата наново пресича сѫщото шосе и преминава презъ с. Кутово. Повече отъ половината на това село е била подъ вода, докато при следващото село — Антимово — е залѣта само една надлъжна ивица, разположена на южния край на селото. Залѣта е била и по-голѣмата часть отъ шосето, което води отъ с. Антимово за с. Царь-Борисово. Следъ като включва въ наводнената площь почти половината отъ с. Царь-Борисово, границата извива така, че с. Капитановци остава изцѣло извънъ нея. Тукъ водата е достигнала само до тухлената фабрика „Надежда", която е извънъ селото. Отъ тукъ въ югозападна посока тя минава на около километъръ и половина подъ селата Иново и Смърданъ, пресича събирателнитѣ канали на рѣкитѣ Делейнска и Тополовецъ и минава на 400 м. отъ с. Рупци, отъ гдето поема въ южна посока. Границата минава западно отъ с. Слана-бара, което изцѣло е било залѣто и презъ срѣдата на с. Видболъ, което е било наводнено само до моста, построенъ надъ р. Буковска-бара.

Общо, наводнената площь въ Видинската низина се изчислява на около 75.000 декара[1].

Отъ картата се вижда, че залѣтата часть отъ низината лежи изцѣло подъ 40-ия хоризонталъ, надъ който оставатъ само селата Капитановци, Иново и Смърданъ, както вече бѣ изложено това по-горе.

Оттеглянето на водата отъ низината се извършва въ течение на единъ месецъ, а последниятъ остатъкъ е около 30—40 см. плодородна тиня. Отводнената площь се засажда съ царевица.

На много мѣста, особено на югозападъ, дето мѣстностьта и по-рано е била мочурлива, съ мокри непроходими почви, водата се задържа цѣли месеци наредъ. Тази вода сѫществуваше и презъ есеньта, въпрѣки голѣмата лѣтна суша и представяше разсадникъ за комаритѣ. Подобни блата, но съ пространство само отъ нѣколко квадратни метра, гъмжащи отъ зловреднитѣ насѣкоми, се наблюдаваха и въ низкитѣ части на града покрай Дунава.

---

[1] Устно съобщение на инж. П. Филиповъ. По нашето планиметрично измѣрване на залѣтата площь, нанесена върху новата топографска карта, величината достига 88,000 дек.

IV. Уясняване причинитѣ на наводнението

1. Климатични условия

Ненадейното и бързо настѫпване на водитѣ и заливането на видинскитѣ квартали е попрѣчило за водене на редовнитѣ наблюдения, които се извършватъ отъ метеорологическата станция при земедѣлското училище на гр. Видинъ. Затова следъ 5 мартъ, когато училището е било наводнено, нѣмаме метеорологични наблюдения, въпрѣки че метеорологичнитѣ клетки сѫ останали надъ водата, и то единствено поради липса на лодка, съ която да се достигне до уредитѣ. Така че срѣднитѣ дневни стойности на температурата следъ горната дата сѫ възстановени впоследствие чрезъ съответнитѣ методи на изчисление.[1]

Х о д ъ н а т е м п е р а т у р а т а. — Отъ стойноститѣ на срѣднитѣ дневни температури, които имаме за периода 15 декемврий 1941 год. — 15 мартъ 1942 год. се вижда, че презъ последната четвърть на месецъ декемврий температурата пада подъ нулата и започва едно прогресивно застудяване. Абсолютно презъ цѣлия месецъ януарий, срѣдната дневна температура не само че не се качва надъ нулата (съ изключение единствено на 7 януарий), но даже не достига до нея. Този месецъ е суровъ и студенъ. Срѣдната месечна температура е — 10·6°[2], при максимална + 1·8° на 7 януарий и минимална —30·2° на 25 януарий. Особено силно е застудяването презъ втората половина на месеца, когато само четири дни иматъ срѣдна дневна между —10° и 0°, а всички останали подъ —10°.

Февруарий отбелязва срѣдна месечна температура сѫщо подъ нулата (—3·0°)[3], максимумътъ е + 3·0° на 11 февруарий, а минимумътъ достига — 13·2° на 1 сѫщия месецъ. Къмъ срѣдата на месеца температурата се колебае около 0°, следъ което настѫпва застудяване. Къмъ края на февруарий и началото на мартъ температурата отново се повишава и времето се затопля.

За температурата по време на наводнението, възъ основа на възстановенитѣ срѣдни дневни стойности, може да се заключи, че на 7, 8 и 9 мартъ настѫпва застудяване[4]. И наистина, за едно такова застудяване даватъ сведения и мѣстнитѣ граждани и то като за едно твърде чувствително застудяване. Даже г-нъ Кирилъ Цвѣтковъ ни съобщи за особено голѣмия студъ на 8 мартъ: „Може би имаше — 25°, тогава водата по улицитѣ

[1] Поради особенитѣ международни отношения липсватъ ни данни върху метеорологичнитѣ условия надъ Срѣднодунавския басейнъ за периода преди и по време на Видинското наводнение, които данни несъмнено биха ни разкрили по-ясно причинитѣ на това наводнение. Тукъ ше се задоволимъ само съ даннитѣ отъ метеорологичната станция при гр. Видинъ.

[2] При ср. мес. температура —2·1 за 20 год. периодъ 1922—1941 год.

[3] При ср. мес. температура 0·3° за сѫщия 20 год. периодъ.

[4] При ср. мес. температура 5·7° за сѫщия 20 год. периодъ.

замръзна". Впоследствие настжпва затопляне и съ оттичането на водата положението се облекчава. Ходътъ на ср. дневни температури е даденъ въ обр. 2.

Ходъ на валежитѣ. — Ако проследимъ вида и количеството на валежитѣ за сжщия периодъ, за който проследихме и температурата ще установимъ, че въ началото на втората половина на м. декемврий валежитѣ падатъ въ видъ

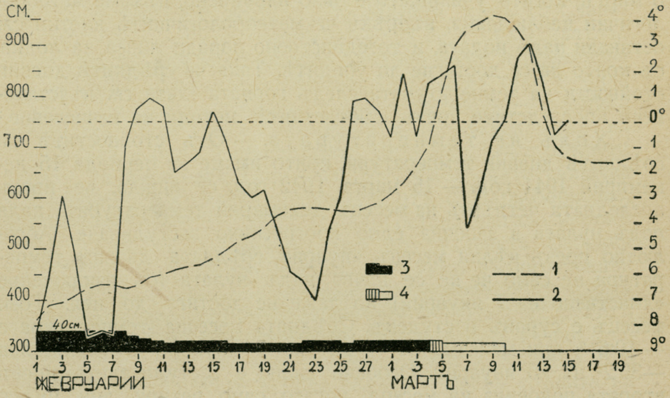

Обр. 2. Ходъ на срѣднитѣ дневни температури на въздуха, срѣднитѣ дневни, водни стоежи и вида и дебелината на дунавската ледена покривка при гр. Видинъ за периода 1. II — 20. III. 1 — водни стоежи, 2 — температура 3 — непрекжсната ледена покривка, 4 — придвижване на ледената покривка и ледоходъ.

на дъждъ, снѣгъ или сж смѣсени (дъждъ и снѣгъ). Въ края на месеца, поради застудяването, тѣ се превръщатъ изключително въ снѣговалежъ. Като такъвъ тѣ продължаватъ презъ цѣлия януарий. Презъ този месецъ днитѣ съ валежъ въобще сж били 17 на брой, отъ които два съ дъждъ и два съ смѣсенъ валежъ, останалитѣ сж съ снѣгъ. Максималниятъ снѣговалежъ е отбелязанъ на 19 януарий — 18·0 мм. Четири дни отъ месеца сж съ валежъ надъ 10·0 мм., три дни сж съ валежъ между 5·0 и 10·0 мм., а останалитѣ сж надъ 1·0 мм.[1] Поради тѣзи валежи снѣжната покривка е достигнала презъ последнитѣ 13 дни на месеца дебелина между 50 и 80 см.

Презъ февруарий снѣговалежътъ отъ началото на месеца се замѣня къмъ срѣдата му съ тридневенъ дъждъ, който съвпада съ днитѣ на слабото затопляне. Последва новъ снѣгъ.

---

[1] При валежно количество 40·4 мм. за януарий и 32·6 мм. за февруарий (за 20 год. периодъ 1922—1941 г.), презъ месецитѣ януарий и февруарий 1942 г. сж паднали съответно 91 и 52 мм.

Следъ това валежи не сѫ отбелязани. Едва 3—4 дни преди наводнението вали отново. Снѣжната покривка намалява дебелината си.

Следъ разглеждането на тѣзи два най-важни климатични елемента, може да се направи заключение, че зимата на 1941/42 год. въ Видинско се е отличавала съ изключително низки температури и изобилни валежи въ видъ на снѣгъ. А помни се, че такава тя бѣше и въ цѣла България и Европа. И именно, тази сурова зима, каквато отдавна не е била отбелязвана, бѣше причината за продължителното сковаване на дунавскитѣ води. Студена ще е била тя и въ другитѣ части на дунавския басейнъ, което се доказва отъ дълготрайното замръзване на рѣката надъ и подъ Видинъ.

2. Геоложки и морфоложки особености на Видинската низина съ огледъ на хидрологията ѝ

Между р. Дунавъ отъ изтокъ и северъ и редица възвишения, които се издигатъ западно отъ селата Ясенъ, Рупци, Слана-бара и Видболъ се ограничава низка земя, въ която сѫ разположени 15 села и единъ градъ — Видинъ. Това сѫ границитѣ, въ които Г. Гунчевъ[1] поставя Видинската низина. Тя се смѣта за една отъ най-плодороднитѣ земи въ Видинска околия — заета е изцѣло съ ниви и лозя. Тя представя идеално равно рѣчно — акумулационно ниво, което се издига на 20—30 м. надъ срѣднитѣ води на Дунава. Откъмъ северъ и североизтокъ, отъ с. Ясенъ та до подъ с. Кошава, тя свършва къмъ Дунава съ висока льосова стена. Отъ с. Кутово до Видболъ преминава въ алувиалната низина на Дунава посрѣдствомъ дребночакълни рѣчни материали, припокрити или измѣсени съ пръхкави тинести утайки, оставени отъ високитѣ дунавски води.

Споредъ проф. Ст. Бончевъ[2] цѣлата страна северно, северозападно и югозападно отъ Видинъ, съ радиусъ минимумъ 15, а на повечето мѣста не по-малко отъ 30 клм. е постлана въ дълбочина съ една серия пластове отъ сиво-синкави или сиво-зеленикави не много твърди мергели отъ виндобонска възрасть (Срѣденъ Миоценъ). Тѣзи мергели при овлажняване се превръщатъ въ мазни водонепропускливи глини. Виндобонскитѣ глини сѫ основата на най-важния воденъ хоризонтъ въ Видинско. Почти навсѣкѫде тѣ излизатъ на яве въ долинитѣ на рѣкитѣ, а сѫщо и при с. Ясенъ.

Върху виндобонскитѣ мергели лежи единъ чакълестъ слой, дебелъ 14—15 м. Този чакълестъ слой се състои отъ

[1] Г. Гунчевъ, Льосътъ въ Северна България, Изв. Б. Г. Д., кн. III, 1935, стр. 56.

[2] Д-ръ Ст. Бончевъ, Геологично-хидрологична студия по водоснабдяването на гр. Видинъ, Видинъ, 1911.

гранитни, гранитъ-гнайсови, диоритни, диоритъ-порфиритни, кварцови, ръждиви-кварцитни, ясписни, червено-пѣсъчливи (отъ Бунтзандщайна) и варовити (отъ Мушелкалка и Малма) кѫсове. Голѣмината имъ е лешникова до юмручна и само тукъ-таме колкото глава. Ѫглитѣ на кѫсоветѣ сѫ или съвсемъ заоблени или полузаоблени. Дребнитѣ кѫсчета сѫ обикновено по-закрѫглени, даже кълбести, а най-едритѣ сѫ отчасти плочести. Съ чакълнитѣ кѫсове сѫ размѣсени въ голѣмо количество пѣсъчни зърна отъ сѫщия скаленъ и минераленъ съставъ, а въ горнитѣ части се намира отчасти варовито вещество. Проф. Бончевъ е открилъ този чакълъ на мѣста въ голѣмия ѫгълъ между Флорентинъ, Кошава, Видинъ и Смърданъ. Между първитѣ две села той се показва край самия Дунавъ на голѣмо разстояние. Сигурно той се простира и западно и югозападно отъ града къмъ селата Рупци, Слана-бара и Видболъ[1]. Възрастьта на този чакълъ е отбелязана въ геоложката му карта (Мѣрка 1:126,000, листъ III, 2) като старо-дилувиална. Проф. Дим. Ярановъ го опредѣля по-точно като свлеченъ отъ буйнитѣ старопланински рѣки следъ слабото флексиране между Стара-планина и Дунавската равнина презъ Долния Сицилиенъ[2]. Върху плоскогорието този чакълъ е раздѣленъ отъ виндобонскитѣ мергели чрезъ единъ комплексъ отъ водопропускливи сарматски варовици.

Въ тѣзи плувнали въ вода чакъли, които лежатъ непосрѣдствено върху мергелитѣ е водоносния слой на всички села около Видинъ, както и долнитѣ части на градскитѣ кладенци.

Следъ изтичане на времето, презъ което се е утаилъ чакълътъ, влажниятъ климатъ, който господствувалъ до тогава, се смѣнилъ съ сухъ. Вѣтроветѣ почнали да нанасятъ много прахъ, който се наслагвалъ върху чакъла въ низината, по склоноветѣ на плоскогорието и по самото плоскогорие, та съ течение на времето се образувала сиво-жълтата до ръждиво-жълтата льосова покривка. Льосътъ притежава много шупли и отвесни каналчета, поради което е необикновено много водопропускливъ. Състои се отъ кварцови, калциево-карбонатни и най-малко глинести частички. По отношение голѣмината на кѫсчетата Г. Гунчевъ причислява льоса отъ Видинско къмъ така наречения пѣсъченъ льосъ, т. е. въ него преобладаватъ по-едри зърна[3]. За стратиграфията му сѫщиятъ[4] сѫди по профила, направенъ между с. Ясенъ и Гомотарци, гдето върху чакълитѣ лежи една наслоена маса (езеренъ льосъ), който се редува съ прослойки отъ ситенъ пѣсъкъ. Върху него лежатъ срѣдниятъ и младиятъ льосъ, раздѣлени помежду си и отъ

---

[1] Старитѣ имена на селата сѫ замѣнени съ новитѣ.
[2] Проф. Д. Ярановъ, Лекции по геоморфология на Балканския п-овъ.
[3] Г. Гунчевъ, Льосътъ въ Северна България, стр. 24.
[4] Idem, Ibid, стр. 35 (профила) и 37.

езерния льосъ чрезъ глинести хоризонти (фосилна почва). Дебелината на льоса тукъ е около 14 м. Край Видинъ проф. Ст. Бончевъ я опредѣля на 5 м., а при Кошава на 6—7 м.[1].

Споредъ Г. Гунчевъ[2] льосовата маса има произхода си отъ глациалнитѣ и флувиоглациални наноси въ периглациал-ната область на северно-европейския континенталенъ ледникъ, отгдето сѫ били пренесени посрѣдствомъ североизточнитѣ антициклонални вѣтрове. Сѫщиятъ авторъ приема, че езерниятъ льосъ е образуванъ презъ време на най-голѣмото заледяване — заалското, което отговаря на рисвото въ Алпитѣ, а двата по-млади льосови пласта сѫ навѣти презъ висленското (вюрмско) заледяване. Тинеститѣ материали, които се намирали по онова време въ широкото разливно легло на Дунава, делтата му и леглата на лѣвитѣ му притоци, споредъ Г. Гунчевъ сѫ играли второстепенно значение при образуването на льоса. Върху льоса, вследствие на обстоятелството, че въ Видинско той е по-едрозърнестъ, не се е образувала дълго време растителна покривка и особено върху онзи, който е билъ доста едрозърнестъ, затова е билъ винаги подложенъ на действието на вѣтъра. Въ резултатъ льосовата маса се пренавѣва и се създаватъ и днесъ сѫществуващитѣ фосилни дюни[3], които сѫ разположени северозападно отъ гр. Видинъ. Днесъ тѣ не се развѣватъ отъ вѣтъра, понеже сѫ покрити съ растителность.

Следъ образуването на льоса, а може би по време на образуването му, пише проф. Ст. Бончевъ[4], Дунавъ е мѣнилъ начесто леглото си. Първоначално той е заобикалялъ край селата Читати, Гуния, Маглавитъ и Гуленци въ Румъния, отправялъ се е за България презъ сегашния о-въ Голия, срещу с. Кутово, та покрай селата Антимово, Капитановци, Смърданъ, Рупци и Слана-бара[5], е достигалъ сегашното си корито подъ селата Видболъ и Гурково. Именно отъ онова време е останала оная 10—20 м. висока и доста широка дѫгообразна льосова тераса, върху която сѫ селата Капитановци, Иново, Смърданъ и Рупци и която отъ последното село покрай Слана-бара, стига до Видболъ, като се простира въ ширина чакъ до подножието на плоскогорието. По онова време мѣстностьта на Видинъ и непосрѣдствената му околность, сѫ били на лѣвия брѣгъ на рѣката. Останки отъ тогавашното корито на Дунава сѫ дългитѣ и тѣсни блата — мъртви рѫкави — предъ селата Морени, Маглавитъ и Гуленци въ Румъния, а въ България блатата край селата Кутово и Антимово, подъ с. Царь-Борисово,

---

[1] Д-ръ Ст. Бончевъ, Ibid.

[2] Г. Гунчевъ, Ibid, стр. 43—51.

[3] К. Кръстевъ, Върху льосовия релефъ въ с.-з. България, Изв. на семинаритѣ при истор.-фил. фак., кн. 1, 1942, стр. 124.

[4] Д-ръ Ст. Бончевъ, Ibid.

[5] Старитѣ имена на селата у д-ръ Ст. Бончевъ, сѫ замѣнени съ новитѣ.

както и грамадното мочурище между Новоселци, Слана-бара и Дунава.

По-късно дунавската вода си пробила пѫть край Калафатъ, а сегашния „високъ Видинъ“ (Калето, Кумъ-баиръ и околнитѣ части) е билъ отрѣзанъ отъ румънската суша и образувалъ пространенъ островъ. Той е билъ заграденъ отъ югоизтокъ съ Дунава, а откъмъ северъ, северозападъ и западъ съ голѣмо блато—старица, което постепенно се е пресушило и изпълнило съ тиня. Това блато е завземало низината отъ двете страни на р. Тополовецъ (преди корегирането ѝ) чакъ до Смърданъ и Рупци. На повечето мѣста тая низина е постлана съ силно напукана тъмно-сива или сиво-кафява глина, съ дебелина до 2·5 м. Многобройнитѣ пукнатини правятъ глината водопропусклива.

Глини, отчасти пѣсъчливи и льосоподобни, по съставъ почти идентични съ доста варовития талогъ, който сега Дунавъ оставя следъ приижданего си, постилатъ низината предъ южния край на града, въ и около старото голѣмо блато. Тѣзи пѣсъчливи глини сѫ най-новитѣ, тъй да се каже съвременни образувания около Видинъ. Образували сѫ се неотдавна, когато отъ южната часть на града се е отдѣлялъ единъ рѫкавъ, остатъкъ-старица отъ който е било споменатото голѣмо блато. Водопропускливостьта на тѣзи глини е значителна.

Най-голѣмата ширина на Дунавския брѣгъ по нашето крайбрѣжие е при Видинската низина (16 клм.)[1]. Самата низина представлява една много низка и плитка синклинала, която се дължи на предвюрмското издигане[2]. Въ връзка съ тази плитка синклинала е и голѣмиятъ завой на Дунава при Видинъ. Тази синклинала обуславя отмѣстването на рѣката, която меандрира всрѣдъ алувиалната си повърхнина. Днесъ р. Дунавъ се е врѣзала отчасти, но все пакъ, общо взето, този завой е единъ меандъръ не още напълно всѣченъ. Въ връзка съ това и цѣлиятъ брѣгъ около Видинъ е низъкъ. Чрезъ своето меандриране рѣката е подкопала българския брѣгъ, а при конвексния брѣгъ и надолу по течението е наслагала седименти, които сѫ образували голѣмитѣ острови Малъкъ и Голѣмъ Калафатъ, Богданъ и Сѣчанъ.

Околноститѣ на Видинъ сѫ богати на подпочвена вода. Съ нейното движение се занимава проф. Ст. Бончевъ[3]. Докато една часть отъ дълбоката подпочвена вода въ сарматскитѣ варовити пластове на плоскогорието се оттича чрезъ изворитѣ въ долинитѣ на рѣкитѣ, другата продължава да се движи върху виндобонскитѣ мергели и въ периферията на плоского-

---

[1] Ив. Батаклиевъ, Нашиятъ дунавски брѣгъ, Изв. Б. Г. Д., кн. III, 1935, стр. 246.

[2] За синклиналата и завоя вижте у проф. Д. Ярановъ, Лекции по геоморфология на Б-ския п-овъ.

[3] Д-ръ Ст. Бончевъ, Ibid.

рието навлиза въ чакъла на полето, събира се съ водата, паднала върху льоса и поради водонепропускливостьта на отдолу лежащитѣ глини, тя се задържа надъ тѣхъ. Върху тѣхъ, въ чакъла, тя образува воденъ слой отъ 13—15 м. срѣдна дълбочина. Понеже синклиналата е наведена на изтокъ, подпочвената вода се отправя къмъ Видинъ за Дунава и въ минимално количество 91 мил. куб. м. годишно или 2855 литра въ секунда се излива въ него невидимо между с. Антимово и срѣдата на пѫтя Видинъ—Видболъ.

3. Режимъ на р. Дунавъ при Видинъ и Ломъ
(1 септемврий 1941 год. — 1 септемврий 1942 год.)

А. Водни стоежи. — Като се разгледатъ кривитѣ на минималнитѣ, максималнитѣ и срѣднитѣ месечни водни стоежи отъ 1. IX. 1941—1. IX. 1942 год. ще се открие, че режимътъ на Дунава въ Видинско и Ломско въ този периодъ показва сѫществени отклонения отъ този, който бѣ установенъ въ първата часть на работата, при проследяване режима на рѣката въ тритѣ й течения. (Вижте обр. 3 и 4).

Кривитѣ на водния стоежъ за периода 1. IX. 1941 год. —1. IX. 1942 год. показватъ, че октомврийскиятъ минимумъ е почти еднакъвъ съ януарския или пъкъ по-малъкъ отъ него, и че сѫществува вториченъ максимумъ презъ ноемврий, като отражение на срѣдиземноморскитѣ валежи надъ басейнитѣ на Сава и Морава и намаление силата на изпарението. Следъ това, поради настѫпването на зимния сезонъ, когато валежитѣ отначало сѫ смѣсени, а по-късно изключително снѣжни, тѣ не постѫпватъ веднага въ рѣката. Сравнимъ ли януарския минимумъ съ този отъ октомврий откриваме, както споменахме, че първиятъ е по-низъкъ, когато нормалното положение е обратното. Това силно спадане на нивото на Дунава презъ месецъ януарий може да се обясни съ изключително низкитѣ температури, отбелязани презъ месеца, които разгледахме вече. Поради тѣзи извънредни температурни условия: 1) валежитѣ паднаха изключително въ видъ на снѣгъ, поради което нито даже една малка часть отъ тѣхъ не можа да се използува отъ рѣката; 2) голѣма часть отъ рѣчната вода почна да замръзва и да причинява ледохода, който се засилваше все повече и повече за смѣтка на водното количество, докато се превърна въ плътна ледена покривка—така рѣката остава да бѫде хранена само отъ вѫтрешния оттокъ на почвената вода, който въ никой случай не може да подържа онова ниво, което се подържа отъ валежитѣ и 3) ледоходътъ и вковаването въ Желѣзнитѣ врата, силни за тази година, сѫ оказали силно подпорно действие върху водитѣ на Срѣдния Дунавъ надъ клисурата, особено презъ м. януарий, което отъ своя страна понижава нивото подъ клисурата. (Твърде вѣроятно е водочетитѣ при Голубацъ,

Велико Градище, Смедерево и Панчево да сж показали високъ воденъ стоежъ презъ януарий — 1942 год.). Следъ януарий се забелязва едно извънредно стремглаво покачване на нивото на водата, което достига главната си максимална точка презъ мартъ. Този скокъ във воднитѣ стоежи е забележителенъ, защото найниската и най-високата точка, до които достига нивото на Дунава, се намиратъ много близо по време — дѣлятъ ги само два месеца. Срѣдниятъ воденъ стоежъ презъ м. мартъ при пристанище

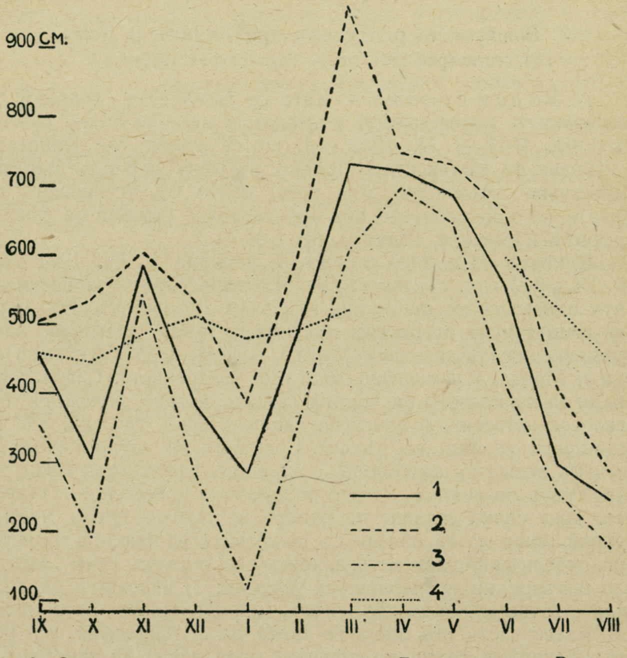

Обр. 3. Срѣдномесечни водни стоежи по р. Дунавъ при гр. Видинъ за периода 1. IX. 1941—1. IX. 1942 г. 1 — срѣдни месечни стоежи, 2 — максимални, 3 — минимални, 4 — срѣдни месечни стоежи на нивото на подпочвената вода при кладенецъ № 7

Видинъ достига 730 см. надъ нулата на водочета, която има кота 25·81 м., а максимумътъ достига незапомненитѣ 959 см. (при ср. мартенски воденъ стоежъ за периода 1924—1938 год. — 374 см.). При Ломъ тѣзи екстремни водни стоежи сж значително по-низки. Явяването на този ранъ максимумъ се дължи, както ще видимъ по-долу, на мѣстни причини — прѣчки въ свободния оттокъ на водната маса презъ живото сѣчение подъ

гр. Видинъ. Презъ априлъ и май нивото се запазва все на голѣма височина, главно поради постжпването на разтопенитѣ снѣжни води отъ планинитѣ, увеличени на мѣста вѣроятно и отъ дъждове. На тѣхъ се дължи сравнително високото положение на минималнитѣ водни стоежи, които добиватъ тъй да се каже „своя максимумъ" презъ априлъ. Отъ май къмъ юний кривата на срѣднитѣ месечни водни стоежи пада по-бързо, докато стойноститѣ на максималнитѣ стоежи се запазватъ още на известна висота — отражение на падналата дъждовна вода.

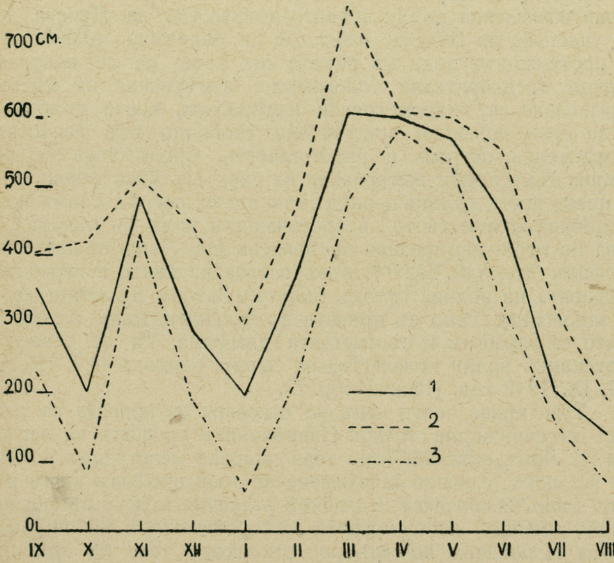

Обр. 4. Срѣдномесечни водни стоежи по р. Дунавъ при гр. Ломъ за периода 1. IX 1941 — 1. IX. 1942 г. 1 — срѣдни месечни стоежи, 2 — максимални, 3 — минимални.

Силното лѣтно изпарение, което превишава валежитѣ презъ този сезонъ, предизвиква ускорено спадане, както на максималнитѣ така и на минималнитѣ, а сжщо и на срѣднитѣ месечни водни стоежи презъ м. августъ. Ежедневнитѣ водни стоежи за периода 1. II.—20. III. сж представени на обр. 2, въ който изпъква връзката между температурата на въздуха, състоянието на ледоветѣ на Дунава и водния стоежъ. Отъ тази диаграма ясно проличава, че повишението на температурата въ края на февруарий и началото на мартъ е свързано съ предвижването на скованитѣ ледове и началото на ледохода, което

е станало на 4 и 5. III. и което повлѣкло следъ себе си баражирането на Дунава при островитѣ подъ Видинъ и бързото изкачване на водното ниво по това време.

Както се вижда, измѣненията въ режима на р. Дунавъ презъ хидроложката 1941—1942 година се дължатъ на климата или по-конкретно на температурнитѣ условия.

В. Водно количество. — Ще разгледаме на кратко и даннитѣ върху водното количество, протекло презъ периода IX. 1941—IX. 1942 год., като предварително се направи уговорка, че не се претендира за точни изчисления. Нека се знае, че точни изчисления върху водното количество на Дунава поне въ участъка на Видинъ нѣма. Да се опредѣли количеството на протичащитѣ води въ рѣката ще рече, да се направятъ редица предварителни топографски измѣрвания на мѣстото, опредѣлено за хидрометрични измѣрвания, което трѣбва да бѫде безъ всѣкакви препятствия, свободно отъ изкуствени съоръжения, острови и растителность. Следъ това се пристѫпва къмъ прѣки измѣрвания на скоростьта на течението и то презъ доста дългъ периодъ отъ време, посрѣдствомъ които се добива количеството на протичащитѣ води въ рѣката[1] Такива по-точни измѣрвания сѫ правени при Ломъ по напрѣчния профилъ при клм. 742^{+650}, възъ основа на които е изработена и кривата на водния оттокъ (ключъ). Затова, налагаше се да се задоволимъ само съ кривата за гр. Ломъ, възъ основа на която се изработи и съответната диаграма. Тя се отнася за протеклитѣ водни количества за сѫщия периодъ — 1. IX. 1941 —1. IX. 1942 год. (Вижте обр. 5).

Тази крива почти напълно отговаря на кривата на срѣднитѣ месечни водни стоежи. Напрѣчниятъ профилъ на леглото при гр. Ломъ, обяснява ясно това подобие между двѣтѣ криви. Но все пакъ, слабото стѣсняване на този профилъ къмъ рѣчното дъно ни обяснява и слабитѣ различия между въпроснитѣ криви, именно, защо кривата на протичащитѣ водни количества се покачва по-стръмно, отколкото тази на срѣднитѣ месечни водни стоежи[2].

Най-голѣмо срѣдно водно количество при Ломъ е протекло презъ месецъ мартъ — около 11,700 м.^{3}/сек., а най-малкото презъ августъ — около 5,100 м.^{3}/сек. При най-високия абсолютенъ воденъ стоежъ — 758 см. надъ нулата на водочета — е протекло едно количество вода, вѣроятно отъ около 13,000 м.^{3}/сек.

Колкото за воднитѣ количества, протекли презъ Видинъ, за тѣхъ може само да се предполага.

---

[1] Инж. Конст. Цацовъ, Хидрометрични измѣрвания, Годишникъ на Дунавската измѣрвателна служба. Дирекция на воднитѣ съобщения, т. I, 1942 год., стр. 54.

[2] Вижте ломския профилъ у инж. Цацовъ, Ibid, стр. 55.

С. Вѫтрешенъ оттокъ. — Да се проследи вѫтрешния оттокъ това значи да се проследи подпочвеното водно ниво и неговото колебание. А тъй като въ Видинската низина, благодарение на водонепропускливата основа отъ виндобонски мергели, подпочвенитѣ води сѫ въ голѣмо изобилие, то тѣ не трѣбва да се пренебрегватъ. Тѣ се отразяватъ редовно при прииждането на Дунава. Затова, макаръ също накратко, ще се спремъ и върху тѣхъ.

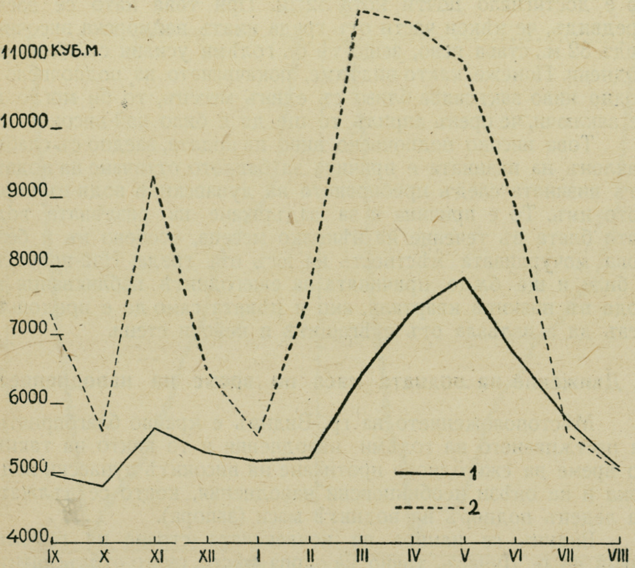

Обр. 5. Годишния ходъ на рѣчния оттокъ при гр. Ломъ.
1 — за периода 1924—1938 г., 2 — за периода IX. 1941 — IX. 1942 г.

Отъ кривитѣ се вижда, че колебанието на вѫтрешния оттокъ се регулира отъ това на повърхния стокъ и то така, че нивото на подпочвената вода закъснява въ своето повишаване или спадане съ около 1 месецъ отъ това на рѣчното ниво. (Вижте обр. 3). Презъ месецъ февруарий 1942 год. подпочвеното водно ниво се е покачвало постепенно. На 3 мартъ то е надъ 500 см., пресмѣтнати отъ нулата на водочетната станция при пристанище Видинъ. По време на наводнението отчитания не сѫ правени, защото още преди първото заливане на града инфилтрираната отъ Дунава вода почва да извира отъ кладенцитѣ въ по-низкитѣ квартали. При това положение явно е,

че отчитанията сѫ невъзможни. Наблюденията сѫ възстановени едва презъ юний. И това се отнася не само за кладенецъ № 7 — Арменската мелница (водочетъ 128) но и за всички кладенци въ Видинската низина. Отъ даннитѣ на водочетъ 128, възъ основа на които сѫ построени кривитѣ се вижда, че презъ юний срѣдната височина на нивото на подпочвената вода е почти 600 см. (за по-лесно сравнение даннитѣ сѫ преработени съ огледъ на нулата на водочета при пристанището), следователно то е достигнало почти кота 32 м. При това като се вземе предвидъ, че нѣкои части отъ града иматъ надморска височина подъ 32 м., става ясно, защо тѣ съ голѣми усилия сѫ били отводнени. Понеже, както видѣхме, покачването на подпочвеното водно ниво закъснява близо съ единъ месецъ, то би могло да се заключи, че презъ априлъ то ще да е било най-високо.

Това високо подпочвено ниво на водата, заедно съ слабия наклонъ на низината е причина за бавното оттичане на водата отъ низината следъ прибирането на дунавскитѣ води въ коритото имъ. То е причина и за задържане на разлѣната вода като блата въ течение на нѣколко месеца, особено въ и безъ това мочурливата мѣстность на югъ отъ града. Най-после то е било и ще бѫде причината за ежегоднитѣ избликвания на вода въ низкитѣ квартали, ако и рѣката само да е придошла, безъ да е излѣзла отъ стѣгащитѣ я кейови стени.

4. Движение на водната маса по време на наводнението

Мѣстоположението на гр. Видинъ е крайно благоприятно за настѫпването на голѣми наводнения и то както на такива по време на ежегодното протичане на високитѣ дунавски води, така и на онѣзи необикновени наводнения, които се дължатъ на леденъ подпоръ на воднитѣ маси (запора).

Видинъ се намира на конвексната страна на голѣмия завой на р. Дунавъ, точно на онова мѣсто, гдето отблъснатитѣ отъ високия конвексенъ брѣгъ северно отъ Калафатъ водни струи, се удрятъ о конкавния брѣгъ при Видинъ.

Поради силната ерозионна дейность коритото на рѣката точно предъ Видинския кей, до самия брѣгъ, е най-силно издълбано. Тукъ изобщо се намиратъ едни отъ най-голѣмитѣ дълбочини по цѣлия нашъ Дунавъ — повече отъ 14 м., пресмѣтнати отъ рѫба на кейовата стена. Откъмъ конкавната страна на завоя, вследствие слабата транспортна възможность на рѣката по причина на слабото течение, тя е натрупала извънредно много седименти, които образуватъ нѣколко голѣми острови.

Измѣненията въ тази часть на рѣчното корито не сѫ много голѣми. За единъ периодъ отъ 30 години (1906—1937 г.), вследствие силната си ерозионна дейность, рѣката е успѣла да разшири коритото си между Видинъ и о-въ Малъкъ Калафатъ

съ 30 м. — отъ 390 м. презъ 1906 год. то е станало 420 м. презъ 1937 год. Живото ѝ сѣчение пъкъ, въ сжщия периодъ, отъ 3,025·28 квм. се е увеличило на 3,782·60 квм., при което срѣдната дълбочина отъ 7·75 м. е станала 9·00 м. Изобщо, тукъ се наблюдава подобрение на условията за изтичане (Вижте обр. 6).

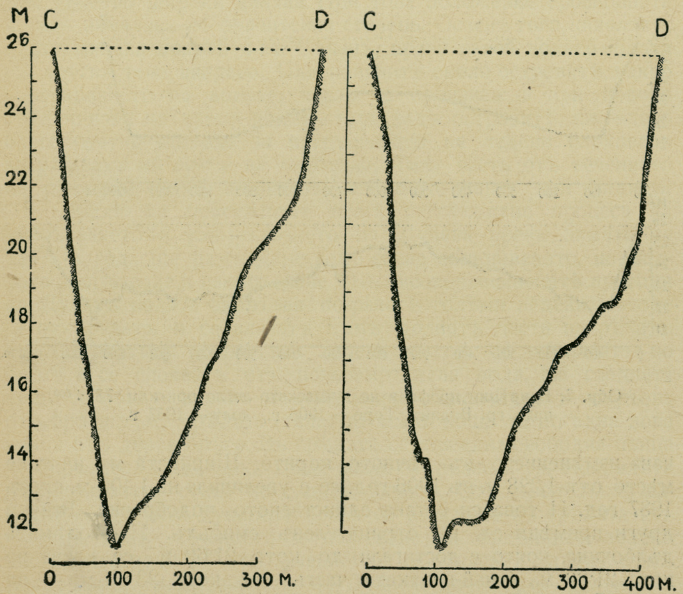

Обр. 6. Напрѣчни профили на дунавското легло при клм. 791, надъ гр. Видинъ. Въ лѣво — 1906 г., въ дѣсно — 1937 г.

Отъ друга страна, обаче, силната акумулационна дейность на рѣката при отсрещния брѣгъ е станала причина за разширяването на о-въ Голѣмъ Калафатъ и съединяването на двата острова Шела-веки и Шишиницели въ единъ, което се открива при сравняването между старитѣ и нови топографски карти.

Още по-интересно е мѣстоположението на Видинъ по отношение на неговата надморска височина. Ако по нѣкакъвъ начинъ се прегради пжтя на дунавската вода подъ Видинъ, то върнатата обратно водна вълна се отправя направо къмъ града.

Второ едно обстоятелство, което е и най-важно за отбелязване, е това, че е настжпило влошаване въ условията за изтичане на рѣчната вода на около 5·8 клм. подъ града, гдето се намиратъ островитѣ Богданъ и Сѣчанъ. Въ този смисълъ много ясно говорятъ профилитѣ А—В въ обр. 7, които сж направени при клм. 784^{+600}, т. е. на около 400 м. надъ островитѣ. Още отъ прьвъ погледъ върху двата профила проли-

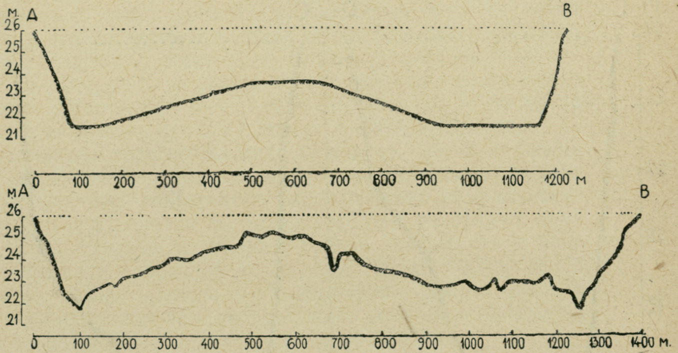

Обр. 7. Напрѣчни профили на дунавското легло при клм. 784^{+600}, подъ гр. Видинъ. Горе — 1906 г., долу — 1937 г.

чава измѣнението въ рѣчното корито. Ширината му на това мѣсто отъ 1,228 м. въ 1906 год. се е увеличила на 1,400 м. презъ 1937 год. И това си остава единственото подобрение. Всички други промѣни сж въ отрицателенъ смисълъ. Най-голѣмата дълбочина, която е достигала до кота 21·60 м., се качва на кота 21·80 м., а най-плитката часть отъ кота 23·60 м. — на кота 25·30 м. При това, тази плитковина има така да се каже ненормално положение. Тя се намира въ срѣдата на коритото на представлява нарастване на плитковината на островната група Сѣчанъ—Богданъ нагоре по течението на рѣката, което нарастване създава условия за по-нататъшно засилване на акумулацията, особено въ периодъ на воденъ подпоръ въ зоната на островитѣ. Живото сѣчение на рѣката при този напрѣченъ профилъ е осезателно намаляло. Докато презъ 1906 год. то е имало 4,109·82 квм., въ 1937 год. се изчислява на 3,203·36 квм. Значи получава се една разлика въ отрицателенъ смисълъ отъ 906·46 квм. При това и срѣдната дълбочина въ течение на тѣзи 30 години се е намалила отъ 3·35 м. на 2·30 м. Всички тѣзи измѣрвания показватъ силно настжпило влошаване на топографията на рѣчното дъно, което влошаване води следъ себе си затрудняване на изтичането. Тази плитка платформа

вѣроятно надолу по течението се разширява и на едно разстояние отъ 400 м. се явява о-въ Богданъ, а на още 800 м. по-надолу отъ дѣсно до него се нарежда и вториятъ о-въ Сѣчанъ. Най-голѣмото неудобство на тѣзи два острова е това че се намиратъ въ срѣдата на рѣчното корито, поради което създаватъ единъ неблагоприятенъ за свободното оттичане профилъ. Водата, която идва, е принудена да се раздѣли на два еднакво широки канала. При това положение ерозионната ѝ сила намалява въ значителна степень. Освенъ това, каналътъ, който минава покрай о-въ Сѣчанъ, прави завой, докато водата въ другия тече направо. Плитковинитѣ около островитѣ, както и завирването на водата, което се произвежда при новото съединяване на деветѣ водни струи задъ островитѣ, сѫ много благоприятни условия за натрупването на ледени блокове и заприщване по време на ледохода. Тази часть отъ течението на рѣката е много по-опасна, отколкото завоя при Видинъ.

Преди да пристѫпимъ къмъ разглеждане процеса на замръзването и размръзването на Дунава презъ зимата на 1941/42 год., ще разгледаме какъ става обикновеното, нормалното замръзване и размръзване [1]. Въ високопланинскитѣ притоци на Дунавъ водата замръзва по-рано и голѣми ледени кѫсове се откъртватъ и се влачатъ къмъ долнитѣ части на рѣката. Въ мразовититѣ нощи тѣзи ледени кѫсове се задържатъ по брѣга и се споятъ отъ новозамръзнала вода. На следната нощь се образува нова ледена ивица. Така Дунавъ замръзва отъ брѣга къмъ срѣдата (талвега) всѣка нощь съ по една нова ивица отъ двата брѣга. Въ срѣдата остава една свободна ивица незамръзнала вода, докато най-после замръзне и тя. Напролѣть размразяването става по сѫщия начинъ. Отъ пролѣтното затопляне ледената дунавска броня се разкѫсва въ срѣдата (въ талвега, гдето течението е най-силно) и отдѣлнитѣ ледени блокове се поематъ отъ течението и се отнасятъ надолу къмъ Черно море. Замръзването на Дунавъ почва отъ делтата и отива нагоре по течението [2].

Въ сѫщата посока става и размръзването.

Презъ зимата на 1941/42 год. за пръвъ пѫть ледоходъ по Дунава се наблюдава на 29 декемврий и то по горното и срѣдно течение, предшествуванъ отъ ледоходъ по Драва и Тиса. Въ горното течение на 4 януарий той се прекѫсва за една седмица. Следъ това, обаче, замръзването върви бързо, ледоходътъ се сгѫстява все повече, настѫпва частично запиране на ледоветѣ, а на 25 сѫщия месецъ се отбелязва крайниятъ предѣлъ въ сковаването на рѣката. Горното течение замръзва,

---

[1] За замръзването и размръзването на Дунавъ вижте у д-ръ Хр. Пиперовъ, Последното наводнение на Видинъ, Природа и наука, год. XII, (1941—42), кн. 8—9, стр. 116—117.

[2] Д. Бакаловъ, Метеорологични наблюдения, Год. на Дунавската измѣрв. служба. Дирекция на воднитѣ съобщения, т. I, 1942 г., стр. 86.

като ледоходътъ продължава само въ участъка при Пасау. Срѣдното течение сжщо замръзва съ ледоходъ при Оршова и Турну-Северинъ. Това състояние трае презъ цѣлата зима до настжпването на размразяването, което става следъ видинското наводнение. Така, че причината за това наводнение не е нито топенето на снѣговетѣ, нито поройни дъждове, тъй като температуритѣ сж още низки.

По долното течение първиятъ слабъ ледоходъ въ видъ на отдѣлни малки ледени парчета се наблюдава на 31 декемврий въ участъка при Ново-село, Видинъ и Вадинъ, а първиятъ тънъкъ ледъ, прикрепенъ за брѣга, достигащъ ширина 4 м. се е явилъ още на предния день. На 1 януарий ледоходътъ бързо се засилва и се наблюдава като срѣденъ ледоходъ по цѣлото наше крайбрѣжие, съ дебелина на леда до 4 см. и движещи се блокове отъ около 15—20 квм. Крайбрѣжната ивица ледъ е увеличена на 15 м. На следния день почва силенъ ледоходъ, чийто голѣми блокове постепенно достигатъ вече до 200 квм., а крайбрѣжната ивица се разширява до 50 м. Въ зависимость отъ температурата ледоходътъ ту отслабва, ту се засилва и покрай брѣга става натрупване на ледени блокове. На 15 януарий Дунавъ при Браила замръзва. На следнитѣ дни, поради низкото спадане на температурата, ледоходътъ се сгжстява, а блоковетѣ достигатъ до 500—600 квм. На 20 сжщия месецъ, вследствие силенъ снѣговалежъ, въ свободнитѣ между леденитѣ блокове пространства се образува ледена каша и на следния день участъкътъ отъ Русе до Браила замръзва. Въ останалата часть на течението ледоходътъ е силенъ и леденитѣ блокове сж гжсто единъ до другъ. Постепенно крайбрѣжната ледена ивица достига на ширина до 100—120 м. Въ отдѣлни участъци на рѣката ледоходътъ спира и ставатъ ледени натрупвания и запори, които причиняватъ покачване на водата при станциитѣ, намиращи се надъ ледения запоръ. Постепенно замръзва и участъкътъ отъ Русе до 10 клм. подъ Видинъ. Ледоходъ се наблюдава вече единствено въ участъка Ново-село-Видинъ. Той е силенъ и леденитѣ блокове се движатъ много бавно. На 30 януарий цѣлото долно течение отъ Тимокъ до устието е замръзнало съ дебелина на леда срѣдно 40 см. Това положение се запазва до наводнението, като само срѣдната дебелина на ледената покривка намалява. (Вижте обр. 2.)

Още при настжпване на слабото затопляне въ последнитѣ дни на февруарий и началото на мартъ стана видинското наводнение. Да се случи това стихийно наводнение именно въ Видинско спомогна великолепното съчетание на две обстоятелства: 1) суровата зима, която причини дълготрайно скроване на рѣката съ ледена покривка съ значителна дебелина и 2) особено благоприятнитѣ предпоставки за запиране на ледове подъ Видинъ — при островитѣ Богданъ и Сѣчанъ. Не трѣбва, обаче, да се изпуща изъ предвидъ и мѣстоположението на града.

Условията за наводнението — студената зима, придружена съ дебела ледена покривка върху Дунава — съществуваха по цѣлото долно течение на рѣката, обаче причината за връщането на тѣзи високи води обратно, се е намирала именно около тѣзи острови.

Нека проследимъ сега вѣроятния ходъ на заледителнитѣ процеси, както и на последващитѣ явления, които сѫ довели до баражиране на течението.

Още на 30 декемврий, когато е почнало образуването на крайбрѣжната ледена ивица, такава неминуемо се е образувала и около островитѣ Богданъ и Сѣчанъ и то поради причината, че и покрай тѣхъ течението е сѫщо така или почти сѫщо така слабо, както и къмъ брѣга. Поради малката дълбочина около тѣзи ивици, ледоходътъ лесно се е запиралъ. Поради снѣговалежитѣ пространствата между установилитѣ се ледени блокове се запълватъ съ ледена каша — сало и по този начинъ блоковетѣ се спояватъ. Така ледената ивица на това мѣсто е расла отъ една страна отъ брѣга къмъ вѫтрешностьта, а отъ друга — отъ срѣдата (която е заета отъ островитѣ) къмъ брѣга. Затова стѣсняването е вървѣло много по-бързо, отколкото на други мѣста, гдето нѣма острови или гдето последнитѣ сѫ прилепени къмъ едния или другия брѣгъ. При това, въ този участъкъ, както бѣ изложено вече, ледоходътъ продължава най-дълго време — единъ месецъ. А това е едно много важно обстоятелство. При отсѫтствието на плътна ледена покривка, достатъчно низката температура на въздуха причинява преохладяване на повърхната водна маса. Това преохладяване се предава въ дълбочина благодарение на постоянното турбулентно движение на водата. Тогава започва кристализация около всички твърди предмети на дъното, особено около неговитѣ грапавини и усѣяни съ камъни части. Образува се ледъ съ особенъ рохкавъ, гѫбестъ строежъ, който рускиятъ ученъ В. А. Алтбергъ нарича придъненъ ледъ (донный лед). Този ледъ отъ време на време се откъртва отъ дъното и изплува на повърхностьта, по която се понася. Много често той се разбива на дребни кѫсчета, образувайки така наречената шуга, която се прилепва отъ долната страна на плаващитѣ ледени блокове, съ което тѣхната дебелина нараства отдолу. Такава шуга, произходяща отъ придъненъ ледъ, се набива подъ ледената покривка около островитѣ, бързеитѣ и брѣга, гдето има възможность за преохлаждане. Движещитѣ се ледени блокове, които иматъ вече грамадни размѣри, се притискатъ силно единъ до другъ, съ силенъ шумъ се нахвърлятъ и награмадяватъ надъ замръзналитѣ ивици и единъ надъ другъ. При това безразборно нахвърляне на леденитѣ блокове, които населението край Дунава нарича „кърджи", оставатъ незамръзнали пространства отъ водната повърхность, които имено се придружаватъ отъ образуването на придъненъ ледъ, който сковава отдѣлнитѣ блокове.

За образуването на придъненъ ледъ, за което за жалость нѣма никакви наблюдения, ни говорятъ както твърде низкитѣ въздушни температури (вижте хода на ежедневнитѣ въздушни температури въ обр. 2), така сѫщо и низката температура на повръхнитѣ дунавски води, която, както непрекѫснато презъ периода на наводнението, така преди и следъ него се е държала около —0·1°. Тази низка температура на водата несъмнено е едно отъ условията за образуването на вѫтрешенъ и придъненъ ледъ[1]. Друго обстоятелство, което е спомогнало за образуване на придъненъ ледъ, е продължителниятъ ледоходъ въ Видинско и голѣмата скорость на течението около островитѣ подъ Видинъ, фактори, които сѫ благоприятствували свободното излѫчване на топлината, а отъ тамъ и преохлаждане на рѣчнитѣ води. За образуването на този придъненъ ледъ говори и ходътъ на водната маса по време на наводнението, именно, бързото оттегляне на водата около 20 ч. на 4. III. и сѫщо така внезапното и бързо връщане на водата въ 2 ч. на 5. III., явление твърде характерно при леденъ подпоръ, усилванъ и отслабванъ отъ притока и оттока на придънния ледъ[2].

Когато настѫпи затоплянето, но още преди да е толкова значително, щото рѣката да се размрази и да почне пролѣтниятъ ледоходъ, изглежда, че надъ островитѣ Сѣчанъ и Богданъ е станало придвижване на една часть отъ леда. Последвало е силно натрупване на ледени блокове около островитѣ. Така и безъ това тѣсното напрѣчно сѣчение на рѣката се задръства и се запушва съвършенно. Подпрѣната вода, не можейки да се изтече надолу, се връща назадъ и се отправя направо къмъ гр. Видинъ. Тукъ ледената покривка подъ напора на повишаващото се водно ниво се пропуква напрѣки на брѣга и водата излиза отъ коритото си. Спадането, което се отбелязва още сѫщата вечерь, се дължи сигурно на пробивъ въ ледения баражъ. Той, обаче, скоро се затуля отъ новъ повръшенъ и придъненъ ледъ и последва второто стихийно наводнение. Застудяването на 7, 8 и 9 мартъ намалява водното количество на вливащитѣ се притоци, съ което се е избѣгнало едно свръхприиждане на води въ Видинската низина.

Подобни запори и почти въ сѫщото време сѫ се образували още и подъ Арчаръ, подъ Ломъ и пр., а върнатитѣ води сѫ причинили голѣми пакости. Обаче, този подъ Видинъ е билъ най-голѣмъ и най-масивенъ и затова причини дълготрайно и извънредно силно покачване на водното ниво. Поради тази причина високитѣ води, които сѫ се събрали задъ леде-

[1] Рускиятъ хидрологъ Б. Поляковъ е наблюдавалъ по р. Волга. при благоприятни условия за излѫчване на топлината (отрицателенъ терминенъ балансъ), обилно образуване на придъненъ ледъ при температура на повръшната вода ±0·0° до —0·1°. Вижте Б. Поляков, Гидрологические исследования Нижней Волги, Москва, 1938, стр. 89—92.

[2] С. А. Советов, Общая гидрология, Москва, 1935, стр. 131.

ния баражъ при о-витѣ Богданъ и Сѣчанъ сж повлияли върху воднитѣ стоежи на водочетитѣ подъ гр. Видинъ. Както се вижда на обр. 8, тѣзи високи води въ видъ на вълна сж се придвижили за 3—4 дни до Орѣхово и за 5—6 дни до Свищовъ.

Ако Видинъ не бѣше разположенъ на такова низко мѣсто, ако не се намираше на конвексната страна на дунавския завой, не щѣше да пострада до такава степень. Най-после, ако не сжществуваше изобилната подпочвена вода, оттичането щѣше да стане въ много по-кжсъ периодъ отъ време.

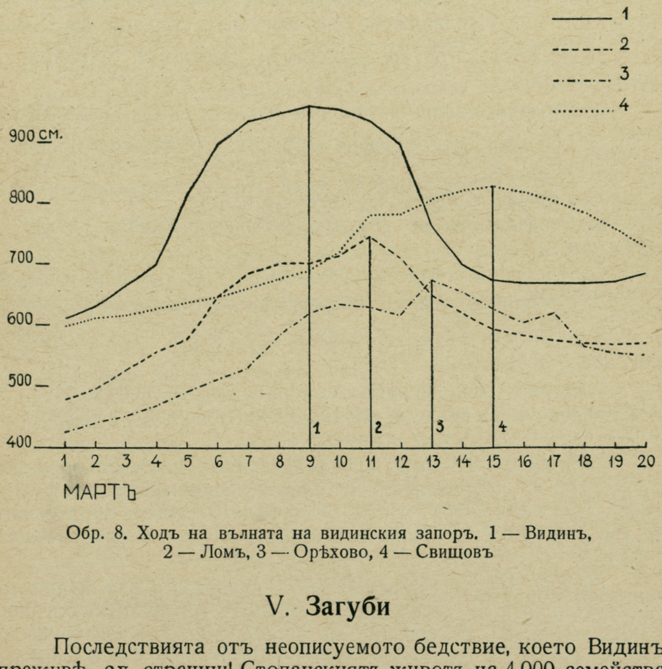

Обр. 8. Ходъ на вълната на видинския запоръ. 1 — Видинъ, 2 — Ломъ, 3 — Орѣхово, 4 — Свищовъ

V. Загуби

Последствията отъ неописуемото бедствие, което Видинъ преживѣ, сж страшни! Стопанскиятъ животъ на 4,000 семейства бѣ разстроенъ и 2,000 отъ тѣхъ не ще могатъ да го възстановятъ за дълги години. Търговци, занаятчии, голѣма часть отъ работницитѣ, земедѣлци, колари и пр. не можаха напълно да възстановятъ своята работа до зимата, защото бѣше пострадалъ тѣхния инвентаръ, добитъкътъ издавенъ, а земята още покрита съ вода. Вследствие разрушаването на много жилищни сгради, появи се остра жилищна криза.

Комиситѣ по опредѣляне вредитѣ отъ наводнението върху движимото имущество на гражданитѣ, които почнаха оценкитѣ отъ 20 мартъ, сж констатирали следнитѣ загуби:

1. Удавенъ добитъкъ — 417 глави, отъ които 184 едъръ и 233 дребенъ добитъкъ и 3,800 птици.

2. Храни, принадлежащи на храноизноса — 3,855 тона, отъ които сѫ спасени 2,060 тона, а загубени 1,795 тона и 150 тона храни на населението.

3. Захарь — отъ 2,600 тона складирани въ Видинъ, спасени само 600 тона.

Загубитѣ на движими вещи сѫ оценени до 10 май на 31,456,388 лв., а сѫ били декларирани загуби, възлизащи на 71,547,902 лв. Изплащането на загубитѣ започна на 3 май.

Повредитѣ въ недвижимитѣ имоти се опредѣлятъ както следва:

1. Срутени жилищни сгради — 401, оценени за 12,484,440 лв.

2. Грозящи отъ срутване жилищни сгради — 646, оценени за 21,747,230 лв.

3. Срутени стопански сгради — 271 за 2,087,415 лв.

4. Грозящи да се срутятъ стопански сгради — 213 за 3,554,519 лв.

5. Жилищни сгради за ремонтъ — 2,031 за 33,610,384 лв.

6. Стопански сгради за ремонтъ — 879 за 7,848,758 лв.

Така че всичкитѣ пострадали сгради сѫ 4,443 на брой и сѫ оценени за 81,332,746 лв.

Напълно унищоженитѣ зимни посѣви възлизатъ на 5,190 дек., зеленчукови градини на 1,000 дек. и ливади и пасища на 9,150 дек.

Трѣбва да се иматъ предвидъ и разходитѣ, които ще се направятъ за поправянето на дигата Видинъ-Кошава, която бѣше скѫсана на три мѣста. Пострада и строящата се дига Видинъ-Видболъ. За нейното завършване сега се работи много усилено.

Освенъ това, извънредно много разноски бѣха направени по евакуацията на населението, която бѣ извършена съ понтонни лодки. Въ разстояние на шесть дни отъ започване на наводнението сѫ били евакуирани 19,000 души. На 8 мартъ е билъ наетъ даже единъ корабъ съ 4 влѣкача, за да засили спасителната акция.

Изобщо загубитѣ по видинското наводнение сѫ огромни. Обаче, видинци не бѣха оставени сами на себе си, а бѣха подпомогнати както отъ държавата, така и отъ волнопожертвувателни дарения въ пари, храни и облѣкло, изпращани до нарочно уреденитѣ за тази цель комитети.

VI. Заключение

Видинската низина, особено тази ѝ часть, която е покрита съ оставенитѣ отъ високитѣ дунавски води наслаги, е извънредно много плодородна. Затова тя е и гжсто населена, а Видинската околия, както е известно, е най-гжсто населената околия въ България. Тѣзи високи дунавски води, обаче, покрай тази полза, причиняватъ много повече вреди. Тѣ се случватъ точно по време на вегетационния периодъ, когато излѣзлитѣ отъ коритото си води заливатъ почти цѣлата засѣта площь. Не по-малко сж загубитѣ отъ разрушаването на сградитѣ и унищожаването на инвентара и покжщнината.

Невъзможно е да се спратъ високитѣ дунавски води. Това сж природни явления, които сж въ връзка съ режима на рѣката, който се създава още въ южната половина на срѣдното течение. Затова човѣкъ е прибѣгналъ до укрепяване на брѣга при низината. Това благоустройство, обаче, не се оказа достатъчно при наводнението презъ месецъ мартъ на 1942 год. Така изникна въпросътъ дали укрепителнитѣ работи сж достатъчни и дали не трѣбва да се засилятъ, като на първо мѣсто се повдигне още височината на кейовата стена. Извършването на тази работа, обаче, изисква изразходването на много срѣдства. Последното наводнение, както и това презъ 1940 г., бѣше извънредно стихийно явление и при това не е изключена вѣроятностьта да се повтори въ бждаще. Така, че при една по-студена зима запори ще се образуватъ пакъ и то не само подъ Видинъ, а още на 5—6 мѣста надолу по течението на рѣката. Обсжждайки този въпросъ инженерътъ при пристанище Ломъ г. Конст. Цацовъ е дошълъ до заключение, че е необходимо да не се допуска натрупването на ледени блокове, които да баражиратъ течението. Веднъжъ образуватъ ли се, не помагатъ нито аеропланнитѣ бомби, съ каквито сж се мжчили да разбиятъ баража подъ Видинъ още на 6 мартъ, нито зареждането на експлозиви. Това е доказано още отъ предварителнитѣ опити. Споредъ инж. Цацовъ трѣбва да се доставятъ поне два ледоразбивача, които презъ лѣтото нѣма да бездействуватъ, а ще могатъ да се използуватъ като влѣкачи. Така въпросътъ ще се разреши и съ по-малко срѣдства и съ по-голѣмъ успѣхъ.

Колкото се отнася до самия гр. Видинъ, изработенъ е единъ планъ, споредъ който за въ бждеще градътъ постепенно ще се прибере къмъ старата часть, така че низкитѣ квартали извънъ обржча на бул. „Панония" и най-североизточната часть на града между държавната болница, бул. „Бдинъ" и Дунава постепенно ще се опразднятъ.

Споредъ насъ, при обсжждане въпроса за причинитѣ и избѣгване пакостнитѣ последици отъ баражнитѣ наводнения на

Видинската низина, не трѣбва да се изпуска предвидъ: 1) Еволюцията на надлъжния и напрѣченъ профилъ на рѣчното легло, особено въ зоната на нарастващата плитковина, върху която се издигатъ о-витѣ Сѣчанъ и Богданъ, за чието оценяване се изискватъ по-чести снимания на напрѣчния профилъ на леглото и въвеждането на измѣрвания върху твърдия оттокъ; 2) Възможностьта да се появи често пѫти при ледоходъ придъненъ ледъ, който усилва пакостния ефектъ отъ баражирането; 3) Нуждата не само отъ разбиване на ледоветѣ по Дунава въ Видинско, но и отъ ефикасно и редовно ледоразбиване въ пролома на Желѣзни врата, а сѫщо така редовното драгиране въ областьта на дунавскитѣ рѫкави; 4) Приложимостьта на идеята за изселването на гр. Видинъ изцѣло или отчасти като се измѣсти на по-безопасно мѣсто.[1]

[1] Освенъ споменатата подъ черта литература, използувани сѫ метеороложкитѣ и хидрографски годишници, бюлетинитѣ на Дунавската измѣрвателна служба, топографски и геоложки карти, топографски профили, видинския градски планъ и диаграми отъ видинския самопишещъ водочетъ.

Фот. 1. Улица въ централната часть на града

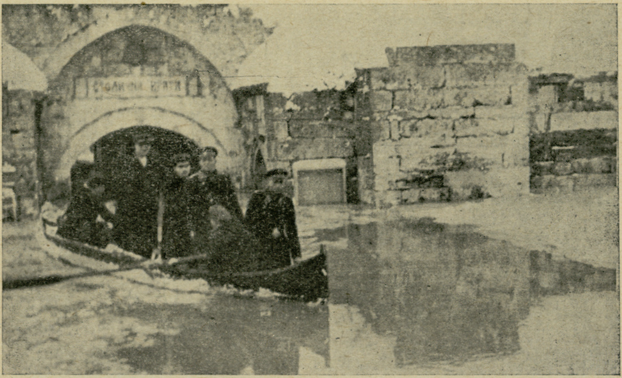

Фот. 2. Столичната врата

Фот. 3. Низкитѣ квартали

Фот. 4. Шосето Видинъ — Видболъ

Карта 1. Видинската низина и р. Дунавъ
А В; С D — профилни линии

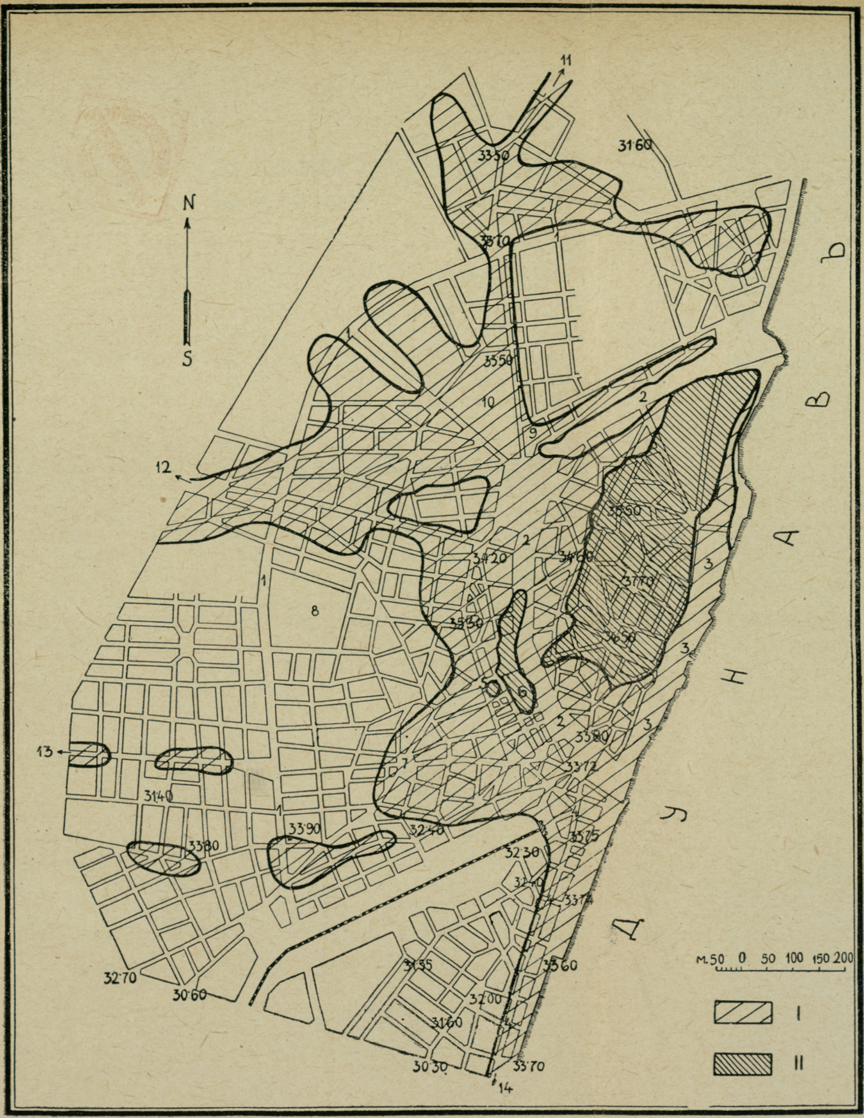

Карта 2. Планъ на гр. Видинъ.

I—Незалѣти пространства презъ 1897 г.—надъ кота 33·31 м. II—Незалѣти пространства презъ 1942 г. — надъ кота 35·40 м. 1 — булевардъ Панония, 2 — булевардъ Бдинъ, 3 — градската крайдунавска градина, 4 — улица Александровска, 5 — общината, 6 — гимназията, 7 — Ташъ-кюприя, 8 — парка, 9 — приюта, 10 — държавната болница, 11 — пѫть за Ново-село, 12 — пѫть за с. Смърданъ, 13 — пѫть за Кула, 14 — пѫть за с. Видболъ.

СВЕДЕНИЯ ЗА ГРАДЪ СОФИЯ ПРЕЗЪ XVIII В.[1]

Отъ **Малена Николова**

Извори. Н. Миховъ въ предговора на своя библиографски трудъ „София до Освобождението“ [2] казва: „София заслужава да има вече не само строители на здания, паважи и канали, но и научни строители, които съ методъ, любовь и знание да градятъ и възкресятъ предъ насъ нейното пълно и интересно минало“. Авторътъ изтъква, че библиографскиятъ му трудъ е непъленъ, защото не е посочилъ нѣкои съчинения и периодични издания съ сведения за София, тъй като последнитѣ се намиратъ въ западно-европейскитѣ или руски библиотеки. При написване настоящата работа, азъ се възползувахъ отъ насокитѣ, които сѫ споменати въ казания библиографски трудъ и отчасти отъ посочената тамъ литература за XVIII в. Голѣма часть отъ тази литература — пѫтеписи и други трудове — щѣха да подпомогнатъ моята работа, обаче, за съжаление, не се намиратъ въ софийскитѣ библиотеки — Народната, Университетската и тази на Българската академия на наукитѣ. Отъ друга страна, при уяснение на нѣкои данни и обекти за София презъ XVIII в., бѣхъ улеснена отъ разработенитѣ материали отъ проф. А. Иширковъ за София презъ XVII в., както и отъ тѣзи на Г. Илиевъ за София презъ XVI в., за софийскитѣ книжовници презъ XVI в. отъ П. Динековъ, а чрезъ съпоставяне използувахъ и данни отъ София презъ XIX в. отъ П. Динековъ. Не оставихъ безъ внимание домашни извори — приписки по евангелия, История славяноболгарская отъ от. Паисия и Житие и страдания грѣшнаго Софрония, архива на софийската община въ първитѣ години следъ Освобождението и др. Поради липса на достатъчни данни нѣкои отдѣли сѫ застѫпени по-добре, други — като духовния животъ въ София презъ XVIII в., по-слабо. При моята работа азъ се убедихъ въ сериозностьта, важностьта и дълбочината на поставената си задача. И считамъ за свой дългъ при по-благоприятни времена да попълня, по възможность, всички праздноти.

Положение на Турция презъ XVIII в.

Столичнитѣ градове на нѣкои европейски държави, като Осло, Стокхолмъ и други, иматъ такова географско положение, че късно или по-слабо сѫ били засѣгани отъ политическитѣ, военни и културни промѣни, които сѫ ставали по европейския континентъ. Сѫдбата на София не е такава. Разположена на

---

[1] Представено отъ Ив. Дуйчевъ.

[2] Н. Миховъ, София до Освобождението (София 1942), с. VIII.

диагоналния пѫть, който свързва Западна Европа съ Изтока, заела срѣдището на Балканския п-овъ, гдето се кръстосватъ мѣстни пѫтища и презъ кѫдето минава пѫтьтъ отъ Дунава за Македония, тя рано е влѣзла въ общата история на човѣчеството и е споделяла неговата сѫдба. Въ историята на София отекватъ събития, които ставатъ далечъ по европейския континентъ. По-силно нейната сѫдба се свързва съ сѫдбата на Балканския п-овъ и на неговитѣ владѣтели презъ вѣковетѣ. Тѣхниятъ възходъ или упадъкъ намиратъ най-ярко отражение въ София. Ето защо, преди да разгледаме живота на градъ София, трѣбва да направимъ бѣгълъ прегледъ на историческитѣ събития въ Турция презъ XVIII в.

Въ последното десетилѣтие на XVII в. турскитѣ владения достигатъ до Буда-Пеща и Карпатитѣ, обаче военната мощь на турцитѣ почнала да упада следъ пораженията, които имъ нанесълъ Янъ Собески. Австрия искала да се спаси отъ турската заплаха и търсѣла съюзници. Срещу Турция се образувала „Свещена лига“, въ която влизали: Австрия, папата, Полша и Венеция. Привлѣчена била и Русия. Австрийски войски навлѣзли въ Балканския п-овъ и завзели Сърбия, Нишъ, Видинъ, Прищина и Скопие. Самочувствието у българитѣ се повдигнало. Тѣ възстанали въ Кутловица, начело съ Пеячевичъ и достигнали до Оршова. Обаче слабитѣ имъ сили били разпръснати, и нѣкои български части успѣли да се съединятъ съ австрийска войска. Временнитѣ турски успѣхи били унищожени отъ войскитѣ, предводителствувани отъ Евгений Савойски, най-бележитъ пълководецъ на времето. Той удържалъ редица блѣскави победи, при които загиналъ великиятъ везиръ и цѣлиятъ турски щабъ, а султанъ Мустафа II (1695—1703) се спасилъ съ бѣгство. Сключенъ билъ миръ въ Карловацъ въ 1699 г., споредъ който Австрия добила Трансилвания, земитѣ между Дунава и Тиса, голѣма часть отъ Хърватско и Славония. По сѫщия миръ Турция отстѫпила на Полша Подолия и западна Украйна, на Венеция — Морея, часть отъ Йонийскитѣ о-ви и Далмация, а на Русия — Азовъ. Съгласно постановленията на този миръ — Унгария се освободила отъ 190-годишно робство. Турция загубила най-важнитѣ завоевания на султанъ Сюлейманъ Великолепни. Този миръ разклатилъ изъ основи устоитѣ на турската държава. Следъ Карловацския миръ започва процесътъ на пълното разложение на Турция и унищожение на нападателната ѝ мощь. Споредъ J. Hammer този миръ отбелязва начало на блестяща епоха за християнитѣ и има голѣмо историческо значение[1]. Въ началото на XVIII в. Портата искала да се възползува отъ настѫпилитѣ военни и политически събития — великата северна

---

[1] J. Hammer, Histoire de l'empire ottoman depuis son origine jusqu' à nos jours, III (Paris 1842), p. 282.

война и тази за испанското наследство, та изпратила срещу Австрия 150 хилядна войска. Въ боя при Петроварадинъ (1716 г.) турската войска била разбита отъ Евгений Савойски. Тази победа направила голѣмо впечатление въ Европа и открила много възможности за Е. Савойски, въ чиято войска се явилъ притокъ на доброволци — германци. Свързанъ билъ миръ въ Пожаревацъ (1718 г.), споредъ който Австрия добила Сев. Сърбия, Банатъ и Влашко между Дунавъ и Алута. Победата на принцъ Евг. Савойски и последвалиятъ я миръ предизвикали голѣмо движение по цѣлия полуостровъ[1]. Следъ този миръ Турция има последни случайни победи и успѣхи срещу Австрия и успѣла да си възвърне нѣкои земи по силата на Бѣлградския миръ (1739 г.). Продължителнитѣ войни съ Австрия и нахлуването на австрийцитѣ въ Софийско намѣрили отражение въ приписка на Панегирикъ отъ XVI в.[2]: „Еще тȣркѡм воющим сротив москалов, придоше немци на Нишъ и пленише его, тȣрке жеѡдгнаше ѿ Ниша и ѿ ѡкрстни его градѡвъ, тогда влдчаствȣющȣ и прстоль дрsжещȣ самоковские епархие вsсеѡощенномȣ архиерею кѵ̀р Сѵмеѡнȣ, емȣ же ѡбретшȣ се ва та люта времена, ва месте рекомѡм Дȣпница, агарени же ȣстрsмившесе домь его плениша, ꙗко неѡстати ва кем ничемȣ, влдкȣ же ȣватише его же и не ведоше пред темона, на ѡковаше леногими ȣзами железними васадше ва тамницȣ, ва неи же пребисть дни кı (23) последи же ѿведоше его ȣ Софию пред пашȣ рекомаго ћȣпрли ѡгли, ѡгли, ѡн же повеле его мȣчити, ꙗко да ѿвржетсе Хрста, ѡн же пртпе ꙗко добарь стралаць спасовь, потом повести его за всию меца аѵг ка҃ (21) дан. Се же бисть в лето а҃з҃л҃з҃ (1737)“. Прибавено е отъ страни: ѡн что ва времена страдше хрстıани мнигиi ми се, ꙗко месть тако било ни ва Диѡклитианова времена“. Докато презъ XVII в. Турция посрѣща и отблъсва удари отъ северозападъ, откъмъ Австрия, презъ XVIII в. тя вече има новъ опасенъ врагъ въ лицето на Русия. Петъръ Велики изпраща първия си представитель въ Цариградъ въ 1701 г. Турската военна машина не била още изтощена. Въ войната съ Петъръ Велики за Украйна турцитѣ имали успѣхъ: рускитѣ войски били заградени на Прутъ и се наложилъ на Русия така наречения Прутски миръ, при който тя приела унизителни условия — връщането на Азовъ (1711 г.). Турция се възползувала и отъ раздѣлата на Персия

---

[1] К. Иречекъ, История на българитѣ Изд. Стр. Славчевъ (София 1929), с. 387.

[2] Панегирикъ отъ XVI в. № 300. Б. Цоневъ, Описъ на ръкописитѣ и старопеч. книги въ Нар. библ. въ София (София 1910), с. 236.

и увеличила територията си на изтокъ. Турция следи засилващата се руска военна мощь и нейната намѣса въ Полша. Французскиятъ посланикъ въ Цариградъ, който искалъ да спаси Полша чрезъ Турция, убеждавалъ последната да обяви война на Русия въ полза на полската независимость. Къмъ дейностьта на френския посланникъ се прибавяли и постояннитѣ напомняния на татарския ханъ за враждебнитѣ намѣрения на Русия въ Кримъ. Войната била обявена въ 1768 год. Тя се развивала благоприятно заруситѣ по суша и по море. На Дунава и въ Добруджа срещу турцитѣ действували пълководцитѣ Суворовъ и Румянцевъ. Най-после, турцитѣ склонили на миръ, и такъвъ билъ сключенъ на 10. VII. 1774 г. въ Кючукъ Кайнарджа — Силистренско. Руситѣ тукъ действували като пълни победители — преговаряли безъ никакво посрѣдничество и наложили исканията си: добили брѣговетѣ на Азовско море и земитѣ между Бугъ и Днепъръ, признали независимостьта на кримскитѣ татари и добили право търговскиятъ имъ флотъ да плува свободно по Черно море и да минава презъ Дарданелитѣ. Рускитѣ търговци придобили сѫщитѣ права въ Турция, както най-привилигированитѣ — французски и английски. Като отстѫпвала по този миръ крепоститѣ Керчъ и Ени-кале, Турция откривала сев.-източния флангъ на империята на най-страшния си врагъ[1]. Освенъ това Русия наложила искането си да стане покровителка на балканскитѣ православни християни. Въ клаузитѣ на този миръ се намиратъ предпоставкитѣ за следнитѣ руско-турски войни и правата за намѣса на Русия въ вѫтрешнитѣ работи на Турция.

Последното десетилѣтие отъ XVIII в. се завършва съ два мирни договора: Свищовски миръ въ 1791 г., съ който се тури край на австро-турскитѣ войни, и Яшки миръ въ 1792 г. въ полза на Русия, която постави подъ свое покровителство Молдава и Влашко.

Вѫтрешно положение. XVIII в. обхваща управлението на шесть султана. Въ сѫщность, тѣ малко сѫ се занимавали съ държавнитѣ работи, които били въ рѫцетѣ на великитѣ везири, лица обикновенно отъ чуждъ произходъ. Този вѣкъ се характеризира съ намѣса на европейски държави въ вѫтрешнитѣ работи на Турция. „Болниятъ човѣкъ“ трѣбвало да се лѣкува. Великитѣ сили изпращатъ при Портата най-опитнитѣ си дипломати: Вилньовъ, Porter, Обрешковъ, Пенклеръ, Тюрбу. Правятъ се нѣкои нововъведения: султанъ Махмудъ открива библиотеки, Мохамедъ Челеби, бившъ посланникъ на Портата въ Франция, поставя начало на книгопечатането. Съ укрепителното дѣло се заема синътъ на баронъ Todt, виденъ унгарецъ. Династическитѣ борби раз-

[1] Hammer, ibid., III, p. 638 sqq.

друсватъ вжтрешно империята. Голѣмо възстание събаря Мустафа II отъ трона, а Ахмедъ III (1763 г.) стжпилъ на престола следъ 36-дневно възстание. Животътъ на този султанъ е характеренъ за упадъка въ ржководството на държавата. И въ извъневропейскитѣ части на империята не било спокойно. При Мустафа III (1757—1773) се явяватъ смутове въ Багдадъ, както и смутъ на Али-бей за отдѣляне на Египетъ. Растящето влияние на европейската дипломация и на идеитѣ за преобразувание на политическото устройство хвърля първитѣ семена за реформи въ турскитѣ учреждения. F. de Sauveboeuf много добре е описалъ вжтрешното състояние на турската империя презъ 1788 г. Преоблѣченъ като турчинъ, той е миналъ по диагоналния пжть отъ Цариградъ до София[1]. Страната е обхваната отъ чума. Той вижда обозни, които умирали на колитѣ, въ които карали храни за войската въ Одринъ. Населението избѣгало по околнитѣ планини. Той срѣщалъ цѣли турски семейства съ коли съ домакински вещи, които се изселвали отъ зараженитѣ селища. G. C. Driesch (1719 г.) съобщава, че многобройното пратеничество на пжть за Цариградъ не влѣзло въ Пловдивъ и Цариградъ — тамъ вървала чума[2]. Sauveboeuf изтъква, какъ при лошо управление, цвѣтуща страна може да запустѣе. Той представя войската като втора чума. „Войската, която като върви по пжтя си или бѣга отъ редоветѣ, е научена да върши най-страшни безчинства и опустошения, бѣше толкова ужасила населението въ България, че почти цѣлото бѣше избѣгало въ Македонскитѣ планини и тамъ бѣ се подслонило подъ прости колиби. Докато трае войната, тѣ не сж въ състояние да се върнатъ въ напустнатитѣ си жилища и да обработватъ неизмѣримитѣ полета, отъ жътвата на които първата година цѣлата войска на великия везиръ може да се прехрани. Сега тѣзи полета представятъ картина на опустошение“. Великиятъ везиръ билъ на станъ по полето северно отъ София. Sauveboeuf отбелязва случай, който изтъква липсата на дисциплина у еничаритѣ. Когато почнали да ги упражняватъ по европейски, тѣ очаквали възнаграждение за труда. И понеже не получили нищо, нахвърлили се върху великия везиръ, който щѣлъ да бжде съсѣченъ, ако не се скрилъ въ шатрата на министра на вжтрешнитѣ работи (Реизъ ефенди), който раздалъ на еничаритѣ 1,200,000 (?) лири, за да ги успокои. Описанитѣ разорения отъ войскитѣ станали по време на войната съ Австрия, която завършила съ Свищовския миръ (1791 г.) и съ Русия—съ Яшкия миръ (1792 г.).

Султанъ Селимъ III (1789—1807), надъханъ съ нови идеи, привлѣкълъ френски инжинери, военни и граждански чиновници, които приготвили планъ за преобразуванията. Сви-

---

[1] Ferrières de Sauveboeuf, въ СбНУК, IV (1894), с. 477 сл.
[2] G. C. Driesch, въ СбНУК, VI (1891), с. 133.

кани били нови войски, независими отъ развратения еничарски корпусъ. Съставени били полкове по европейски образецъ. Тѣзи преобразования — „низамиджедидъ“ — не намѣрили благоприятна почва. Единственото тѣло въ турския общественъ животъ, което упражнявало влияние въ управлението, било сдружението на улемитѣ. Негодуванието на това сдружение изглеждало логично и законно, особено следъ ударитѣ, които империята на падишаха понасяла отвънъ. Улемитѣ се явяватъ като крайно опасна организация въ Турция. Поради своето влияние между турското население, тѣ можели въ всѣки моментъ да насъскатъ фанатизиранитѣ тълпи срещу решенията на властитѣ и да предизвикатъ голѣми смутове. Еничаритѣ видѣли въ новитѣ полкове свои врагове—крепители на султанъ Селимъ III. Привърженицитѣ на стария редъ се опрѣли на еничаритѣ. Всѣки се бунтувалъ—отъ разбойника до най-висшия представитель на властьта. Настѫпилата анархия довела до голѣми страдания и пъленъ упадъкъ на материалното благосъстояние на турското и християнското население. Редомъ съ бунтоветѣ на пашитѣ, взаимнитѣ имъ борби, грабителството на войската, явила се нова напасть—кърджалиитѣ. Следъ като нападали и ограбвали населението, тѣ запалвали селищата и продължавали нататъкъ злосторствата си. По това време въ Софийско върлувалъ Карафеизъ, потурченъ българинъ отъ Брѣзникъ. Предания и пѣсни пазятъ живи спомени за жестокоститѣ му, както и пословицата: „Да те пази Господь отъ влахъ погърченъ и отъ шопъ потурченъ“ [1].

За вѫтрешното състояние на турската империя въ края на XVIII в. сѫ останали домашни документи и чужди сведения. Софроний Врачански пише, че, облѣченъ като пашовъ куриеръ съ чалма и бичъ въ рѫка, успѣлъ да се промъкне презъ албанския караулъ при вратитѣ на Вратца. Скиталъ се отъ монастиръ на монастиръ и отъ село на село, но навсѣкѫде било запустѣло: „не има ни единь человѣкь, не има хлѣбъ, не има дрѣва. А студь лють, нощь долга по декемврия мѣсеца. Хочехме отъ студъ да измремь“ [2]. Населението особено страдало отъ ненадейностьта на кърджалийскитѣ нападения. У епископъ Софрония е обрисувана такава картина. Той пише, че когато по улицитѣ се разнесълъ викъ на ужасъ: „Кърджалии идатъ“, християнки и кадъни съ сълзи на очи избѣгали къмъ турската махала. Изпращанитѣ срещу кърджалиитѣ отряди еничари се присъединявали къмъ тѣхъ, или почвали да върлуватъ самостойно. Тази гражданска война се разпространила по цѣлия полуостровъ, когато Османъ Пазвантоглу се обявилъ самостоенъ въ Видинъ. Той за-

[1] К. Иречекъ, История, с. 381.

[2] Софр. Вратчански, Житіе и страданія грѣшнаго Софрония (София 1929), с. 25.

явилъ, че не се бори срещу султанъ Селимъ, а срещу неговитѣ лоши съветници и новитѣ данъци. Пазвантоглу се ползувалъ съ извънредно голѣма популярность. Pouqueville[1] цитира една пѣсень за Пазвантоглу, която изпълнявали моряци въ гръцкия архипелагъ презъ 1779 г. Повечето кърджалии — водачи постжпили на служба у Пазвантоглу. Тогава Портата събрала грамадни войски, групирала ги въ Одринъ, и подъ началството на Хюсеинъ паша ги изпратила презъ София срещу Видинъ. Описание на прегледи на войската въ Одринъ и за минаването ѝ срѣщаме у Olivier[2]. Софроний Врачански, следъ като прехвърля Дунава, пише: „Епархията се разсипа, села не останаха, изгориха ги кърджалиитѣ и пазвантскитѣ хайдути, а человѣци ся разбѣгаха по Влашко и по други страни“. Пакъ поради кърджалийски нападения е било напустнато с. Арбанаси[3]. Навѣрно а и много други селища сж понесли сжщата участь. Другаде самитѣ кърджалии откарвали населението и го прикрепявали къмъ свои селища и имоти[4]. За 3—4 години много цвѣтущи градове били съвсемъ разсипани, между които и градоветѣ по диагоналния пжть. По молбата на турския министъръ на вжтрешнитѣ работи — Махмудъ, съ съдействие на чужденци, главно Кнобелсдорфъ, билъ съставенъ планъ за борба съ кърджалиитѣ. Този планъ предвиждалъ да се организиратъ 100 полка по 1000 души въ четири години. Портата нѣмала ни срѣдства, ни желание за осжществяването му. Разложението достигнало крайни предѣли. Кърджалийскитѣ шайки разбогатѣли много отъ грабежи и разполагали съ голѣми срѣдства. Тѣ си служели съ подкупи и влияели върху решенията на Дивана: да бждатъ въ тѣхна полза, или, най-малко, да се прѣчи на всички мѣрки, насочени срещу тѣхъ. Въ 1774 г. Kanitz пише, че турцитѣ сж обречени на гибель и че само една малка, но добре организирана войска може да ги изгони отъ Европа“[5].

Пробуждане на българския народъ

Въ живота на българския народъ презъ XVIII в. има една забележителна дата — 1762 год. Поробенъ политически, угнетяванъ духовно, у народа се явяватъ слаби лжчи на просвѣтление. И ето, явява се отецъ Паисий Хилендарски съ своята История славяноболгарская, която намира най-горещъ

---

[1] Pouqueville, Voyage en Morée etc., I (Paris 1805), p. 522.

[2] G. A. Olivier, Reise durch das turk. Reich, Ägypten u. Persien während der ersten 6 J. der franz. Republ. 1792—1798. Erster Theil (Weimar 1802), p. 171. Ср. други данни у Хр. Семерджиевъ, Самоковъ и околностьта му (София 1913), с. 125.

[3] П. Р. Славейковъ, Читалище 1873, сс. 388—493.

[4] Bessiere y Pouqueville, op. c., III, p. 154.

[5] Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, VI, p. 58.

приемъ, защото словото пада на добра почва[1]. Паисий говори за българска земя, за българско царство, българско отечество. Отъ История славяноболгарская се вижда, че о. Паисий познава добре Южна Македония, а сѫщо и двѣтѣ епархии — Софийска и Самоковска. На пѫть за Карловацъ, гдето ходилъ по монастирска работа, предполага се, че той миналъ презъ Сѣръ, долината на Струма, София, Нишъ, Бѣлградъ, Карловацъ. Той се запозналъ съ софиянци, съ тѣхнитѣ монастири, черкви и свети мощи, и дори влиза въ препирня съ тѣхъ. При пълното вѫтрешно разложение на Турция, при нейната военна немощь, XVIII в. завършва съ осъзнаване на българския народъ като едно народностно цѣло, което още въ първата половина на следния вѣкъ почва борба за политическо и духовно освобождение.

I. Мѣстоположение на града София

Разположенъ на висока рѣчна тераса, до която водятъ пѫтища отъ шесть посоки, градъ София не е мѣнилъ мѣстоположението си въ течение на своя исторически животъ. Ядката на града, която включвала тържището и общественитѣ учреждения, се е намирала около минералната баня. Отъ това срѣдищно ядро градътъ се е ширѣлъ въ южна и западна посока и по-малко — въ източна и северна. Пѫтеписитѣ говорятъ за хубавото Софийско поле, въ което се намира градътъ. Плодородието на полето се описва още и въ истинския или приписванъ докладъ на турския пълководецъ Лала-Шахинъ, който безуспѣшно обсаждалъ града. Презъ XVI в. пѫтеписитѣ отбелязватъ хубостьта и плодородието на полето. Така Б. Курипешичъ (1530 г.) говори за „хубавото, дълго, софийско поле"[2]. C. Zen въ 1550 г. казва, че полето е хубаво, широко, добре обработено, съ многобройни хубави села и нѣколко рѣкички[3]. Въ XVII в. сѫщо има известие за полето. Така A. Wenner го нарича „весела равнина"[4]. Презъ XVIII в. Lady Mary Montagu (1717 г.), съпруга на английския посланникъ при Портата, въ своитѣ писма за пѫтуването си по Турция описва Софийското поле като равнина, заобиколена съ верига планини и добавя: „Невъзможно е да се види по-хубава мѣстность"[5]. G. Adlerhold (1739 г.) пише: „София се намира въ една

---

[1] Б. Пеневъ, Паисий Хилендарски — Ист. литературна студия. Псп. LXXI (1910), с. 646.

[2] B. Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg u. Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konst. 1530 (Innsbruck 1910), p. 52.

[3] Starine, X (1878), p. 210.

[4] A. Wenner, СбНУК, IV, с. 455.

[5] L. M. Montagu, Les Turcs dans la balance politique de L'Europe aux XIX siècle par I. M. Berton (Paris 1822), p. 198.

долина.“ [1] Въ единъ пѫтеписъ отъ 1760 г. се казва, че София се намира въ една отъ най-хубавитѣ и плодородни долини [2]. J. Carver (1779 г.) съобщава, че София е разположена на р. Искъръ на сто мили отъ Дунава, въ долина заобиколена съ планини [3]. Lusignan (1786 г.) добавя, че градътъ се намира на едно възвишение, което обкрѫжава равнината откъмъ западъ (?). На източния и западния край на града протича по една рѣка, а нататъкъ се проституатъ необхватни полета, които постепенно се сливатъ съ височинитѣ [4]. Въ XVI в. рицарьтъ Hans Dernschwam (1553 г.) съобщава, че въ Софийското поле вирѣе пшеница, ечмикъ и просо. [5] Сѫщиятъ пѫтешественикъ на връщане отъ Цариградъ казва, че въ Софийско по склоноветѣ на планинитѣ има лозя [6]. Това се потвърждава и отъ други пѫтувачи, като B. Ramberti. [7] Презъ XVII в. въ спахийскитѣ и султански земи се правѣли опити съ нови култури. Въ Софийско край Искъра садѣли оризъ, което се вижда отъ съобщението на пѫтувача B. Ramberti. Отъ сѫдийски шериатски актове, запазени въ Софийската Народна Библиотека, се вижда, че въ 1615 г. въ София, наредъ съ Пазарджикъ, Самоковъ, Костенецъ, Сарамбей, Пещера, е имало царски оризови складове. Въ София билъ назначенъ чиновникъ, Хюсеинъ, да продава и пропагандира сѣенето на ориза [8]. Но съ промѣната на политическото положение, съ разорения, причинени отъ войни, болести и кърджалийски нашествия, тази култура въ XVIII в., навѣрно, е била изоставена. За голѣмото плодородие на полето, засѣто съ жито и лозя, G. C. Driesch (1719 г.) се изразява иносказателно:... „би помислилъ човѣкъ, че Церера и Дионисъ сѫ се поселили въ града [9]“. Лозя сѫ се садѣли и по мѣста, чиито климатъ не е билъ много благоприятенъ за тази култура. Но поради малкитѣ данъци, евтина работна рѫка, труденъ превозъ, недозрѣло грозде и кисело вино задоволявали търсенето. Лозя въ Софийско сѫ се запазили до Освобождението. Голѣма часть отъ Софийското поле не е било обработвано. То, както и пасищата по планинитѣ, създавали основи за скотовъдство. По бейскитѣ чифлици винаги се отглеждалъ добъръ добитъкъ. Сведения за скотовъдството

[1] G. Adlerhold, Neue u. accurate Vorstellung des grossen Ottom. Türk. Reiches (Nuernberg 1739), p. 267.

[2] Donaureise. Kurzverfasste Nachricht von denen Stroehmen etc., (Regensburg 1760), p. 54.

[3] J. Carver, The New Universal Traveller Containing A Full and Distinct Accomit of all the Empires, Kingdoms, and States etc., (London 1779), p. 167.

[4] S. Lusignan, СбНУК, IV, c. 472.

[5] H. Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstaninopel u. Kl. A. (1553—55). Ed. Fr. Babinger (München u. Leipzig 1923), p. 14.

[6] Ibidem, pp. 353, 255.

[7] Rad, LVI (1881), p. 219.

[8] ИИД, I (1905), cc. 90—91.

[9] G. C. Driesch, Historische Nachricht von der Römisch. Kayserlichen Gross- Botschaft nach Constantinopel (Nürnberg 1723), p. 98.

има още въ XVI в. у B. Ramberti[1] (1534 г.), K. Rim[2] и St. Gerlach.[3] Пжтувачитѣ, чесго културни, високопоставени хора, сж имали слаби понятия за географскитѣ обекти по нашитѣ земи. Рѣка Искъръ, която тече източно отъ града, често се смѣсва съ Владайската или Боянска рѣка. Lady Montagu (1717 г.) пише; „Този градъ се намира на р. Lisca (Искъръ)"[4]. G. C. Driesch (1719 г.) бележи, че Бояна, която други наричатъ Ischa, тече отчасти покрай града, а на нѣкои мѣста по срѣдата[5]. J. Carver (1779 г.) пише, че градътъ е на р. Искъръ[6]. M. J. Fabri (1790 г.) казва, че София е разположена на Искъра или Бояна[7]. Подобна грѣшка се срѣща въ пжтеписитѣ презъ XVI и XVII в., като тѣзи на Zeidlitz[8] (1556—59 г.), I. Chemeau[9] (1547 г.), Th. Urbinus[10]. Авторитѣ отбелязватъ, че плодородното Софийско поле е заградено съ планини. Lady Mary Montagu (1717 г.) говори за верига планини, които ограждатъ равнината[11]. J. I. Carver (1779 г.) отбелязва, че по върховетѣ на оградпитѣ планини снѣгътъ се запазва презъ по-голѣма часть отъ лѣтото[12]. Обаче той, както и Lady M. Montagu, не именуватъ планинитѣ. S. Lusignan (1786 г.), който е влѣзълъ въ разговоръ съ пазача на хана, съобщава повече подробности за Витоша. На западъ (?) отъ града се намира планина, която турцитѣ наричатъ Витушъ. Той чувалъ за хубавитѣ ѝ пасбища и бележи, че на върха имало поляна съ благоуханни растения. Пазачътъ на хана му казалъ, че прилича на градина, затова я наричали „Царска градина". По Витоша имало неразработена златна мина. Той му показалъ аметистъ и бѣлъ сапфиръ, случайно изкъртени отъ скалитѣ въ планината при валежи. Селянитѣ криели тѣзи находки, защото се страхували, че властьта щомъ узнае, ще ги накара да ги разработватъ ангария[13]. Б. Жение пише, че отъ Драгоманъ се открива великолепенъ изгледъ къмъ Софийското поле, заградено на западъ отъ Витоша, която се слави съ златни руди[14]. Близостьта на околнитѣ планини се отразява благоприятно върху климата. Това е изтъкнато въ легендата, която G. C. Driesch

---

[1] Rad, LVI (1881), p. 219.
[2] Rad, CXII (1892), p. 25.
[3] Rad, CXVI (1894), p. 43.
[4] Lady M. Montagu, op. c., p. 198.
[5] Driesch, op. c., p. 90.
[6] Carver, op. c., p. 167.
[7] M. J. Fabri, Handbuch der neuesten Geographie für Ak. u. Gymn. (1790) 3-te verbesserte Auflage (Halle), p. 310.
[8] Rad, LXXXIV (1877), p. 50.
[9] Rad, LXII (1882), p. 72.
[10] Theophil Urbinus, Türkisches Städt-Büchlein (Nürnberg 1644), p. 407.
[11] Lady M. Montagu, op. c., p. 198.
[12] Carver, op. c., p. 167.
[13] Lusignan, въ: СбНУК, IV, с. 472.
[14] Б. Жение, въ: Б. туристъ XXI, 1 (1929), с. 13.

предава: за болната София трѣбвало да се намѣри високо мѣсто съ здравъ въздухъ. S. Lusignan бележи, че въздухътъ въ София е много здравъ[1]. Многобройнитѣ могили по Софийското поле, особено въ източната му часть отбелязани въ пѫтеписитѣ презъ XVI и XVII в. в., не се отбелязватъ въ познатитѣ ми пѫтеписи и географи презъ XVIII вѣкъ.

II. София — столица на румелийския бейлербей

Разположена въ срѣдата на Балканския п-овъ, София е била важно административно и търговско срѣдище презъ римското владичество и срѣдновѣковието. Издигната като важна крепость срещу варварскитѣ нашествия, тя, въ течение на историческия си животъ, продължавала да представя срѣдищенъ военен ъ центъръ и е изпъкнала като такъвъ въ доклада на Лала-Шахинъ до султана (1384 г.)[1]. Благодарение на това си положение, София става столица на румелийския бейлербей, комуто били подвластни почти цѣлиятъ Балкански п-овъ, безъ Босна и Морея. Румелия включвала и земи северно отъ Дунава — Браила, Гюргево и Турнулъ. Това положение София заемала презъ цѣлия XVIII в. Като седалище на бейлербея, комуто били подчинени 26 санджакбейове, въ турско време София представяла голѣмо административно срѣдище. Тукъ имало важни обществени учреждения и постоянна войска[2]. Румелийскиятъ бейлербей се ползувалъ съ привилегии, та можелъ да прекарва голѣма часть отъ времето си въ Цариградъ[3]. Презъ многобройнитѣ походи на Турция къмъ Австрия, въ София квартирували войски подъ началството на самия великъ везиръ[4], а понѣкога била посещавана отъ султана. G. C. Driesch (1719 г.) казва, че посланикътъ отседналъ въ единъ дворецъ, въ който презъ 1716 г. живѣлъ султанътъ съ цѣлия си дворъ, докато чакалъ въ София резултата отъ обсадата на Бѣлградъ[5]. Пѫтеписитѣ отъ XVIII в. и други съчинения указватъ София като престоленъ градъ. Споредъ G. C. Driesch (1719 г.) София била столицата на България[6]. Adlerhold (1739 г.) казва: „Столица на България е София, резиденция на бейлербея“[7]. Въ Die Donaureise (1760 г.) София е наречена столица на България[8]. Chr. Gatterer въ своя Abriss der Geographie. . . нарича София столица на едноимения санджакъ, на цѣла България и резиденция на бейлербея на Румелия[9]. Името

---

[1] Ихчиевъ, ИИД, II (1906), с. 91

[2] Х. Калфа у J. Hammer, Roumelie und Bosna (Wien 1872).

[3] Rad, LXXI (1884), p. 31.

[4] F. Sauveboeuf, Reisen durch die Turkei, II (Leipzig 1790), p. 213.

[5] Driesch, op. c., p. 94.

[6] Ibidem, p. 91.

[7] Adlerhold, op. c., p. 267.

[8] Donaureise, op. c., p. 54.

[9] Chr. Joh. Gatterer, Abriss der Geographie (Goettingen 1775), p. 575.

на България и българитѣ не били забравени презъ време на робството. G. Adlerhold пише: „България била населена нѣкога отъ единъ много храбъръ народъ“[1].

III. Името на градъ София

Много пѫтувачи бележатъ, че градъ София придобилъ името си отъ голѣмата черква „Св. София“, разположена на най-личната височина на нѣкогашния градъ. Съ това мнение е съгласенъ и М. Дриновъ, който предполага, че между населението още въ XIII в. се ширѣло това име, а по-късно влѣзло въ книжнината[2]. Въ единъ дубровнишки записъ отъ края на XIV в. (1376 г.) градътъ се нарича Sophia. Но пръвъ и важенъ домашенъ паметникъ е намѣрената на Атонъ Витошка грамота, дадена отъ царь Ив. Шишманъ на Драгалевския манастиръ св. Богородица: »кефалие Срѣдешьское, и въ градѣ цр̂ва ми Софи». Старата Срѣдецка митрополия е наречена св. София: «то ни да иматъ ѡбласти свѧтаа Софиа над люми прѣчистѫ Бг҃омтре« [3]. Наредъ съ името София въ домашнитѣ писмени паметници се срѣща Срѣдецъ и Сардакия. Антонъ Абаджия съобщава въ една приписка за смъртьта на владиката на София въ края на XVIII в. и началото на XIX в.: „Въ лѣто 1822, месецъ октомврия има се знати въ София, гратъ Сардакия, кога се престави софиски архиепископъ Теофанъ, родомъ отъ Сакъсъ предаде духъ свой въ день субота узори на единъ сахатъ месецъ октомврия, день 26“ [4]. Макаръ името София да е било отдавна наложено на българи и чужденци, въ писменостьта все още се пази срѣдновѣковното название Сардакия, Триадица, Срѣдецъ. Въ пѫтеписитѣ отъ XVIII в., които имахъ на разположение, гр. София се нарича у Fr. Q. Bueshing (1760 г.): „София, на български Триадица“ [5]. Chr. J. Gatterer (1775 г.) изтъква, че градътъ се намиралъ близу до развалинитѣ на гр. Сердика[6]; у M. J. Fabri (1790 г.) следъ името София въ скоби е поставено Сердика, Триадица[7]. У J. Carver се казва, че въ далечни времена се наричалъ Сердика и, вѣроятно подъ влияние на историческитѣ си познания, авторътъ казва, че тамъ станалъ общъ съборъ[8].

---

[1] G. Adlerhold, op. c., p. 267.

[2] М. Дриновъ, Съчинения I (София 1909), с. 144.

[3] Йорд. Ивановъ, Български старини изъ Македония (София 1931), с. 600.

[4] Е. Спространовъ, Бележки и приписки по соф. черкви. СбНУК, XXII (1892), с. 26.

[5] Fr. A. Bueshing, Neue Erdbeschreibung. Erster Theil, welcher Daenemark, Norwegen etc.. und die europaeïsche Türkey, mit denen dazu gehoerigen und einverleibten Ländern enthält. 4-te Auflage (Hamburg 1760), p. 128.

[6] Gatterer, op. c., p. 575.

[7] Fabri, op, c., p. 310.

[8] Carver, op. c., p. 167.

IV. Топография и изгледъ на градъ София

Турцитѣ успѣли да покорятъ нѣкои градове по горни Искъръ чрезъ капитулации, а следъ това имъ дали правдини [1]. София е била единъ отъ тѣзи градове. Навѣрно, съгласно условията за капитулация, тя трѣбвало да срине стенитѣ си, които Лала-Шахинъ не можалъ да преодолѣе. София правѣла силно впечатление на пѫтешественицитѣ като отворенъ градъ, тъй като тѣ били свикнали съ здраво укрепенитѣ западно-европейски градове съ кули и бойници, въ които можело да се проникне само въ опредѣлени часове на деня, когато се отваряли градскитѣ врати. Нѣкои пѫтувачи отъ XVII в. — А. Вранчичъ въ 1553 г., К. Rim въ 1572 г. и D. Ungnad въ 1572 г. свързватъ следи отъ окопи, основи отъ стари сгради и черкви съ римското владичество, особено презъ времето на имп. Траяна [2]. G. C. Driesch (1719 г.) казва: „Градътъ не е обграденъ съ стени, нито съ валове, та въ него може да се влѣзне както презъ деня, така и презъ нощьта" [3]. Graf Ferrières de Sauveboeuf (1788 г.) изтъква, че градътъ е заобиколенъ съ лоши стени, като подразбира порутени, тъй като изрично подчертава, че навсѣкѫде въ София се виждали развалини [4].

Общиятъ изгледъ на града е билъ много хубавъ. Въ време на неговия разцвѣтъ, който съвпада съ най-голѣмата мощь на турската империя — XVI в. — видни пѫтувачи го сравняватъ съ голѣми европейски градове. G. Benaglia, който миналъ презъ 1682 г., пише, че София приличала на Падуа [5]. A. Wenner (1616 г.) сравнява София по голѣмина съ Вормсъ [6]. Упадъкътъ на София започналъ още отъ XVII в., обаче общиятъ изгледъ на града не се измѣнилъ много. Пѫтувачитѣ отъ този вѣкъ продължаватъ да се възхищаватъ отъ буйната зеленина на града, между която се издигали тънки минарета и оловни куполи на голѣмитѣ обществени сгради — безистени, кервансараи. София била опасана съ вѣнецъ отъ гори. Отъ турскитѣ държавни архиви се вижда, че въ XVII в. е имало гори между София и Сливница [7]. Много отъ тѣзи хубави гори сѫ били изсѣчени за постройки, което се вижда отъ сиджилъ тефтери на софийската сѫдийска архива. Съгласно единъ ферманъ, кадията отъ София трѣбвало да построи по една джамия и единъ хамамъ въ Сливница и Царибродъ, като дървениятъ

---

[1] К. Иречекъ, История на българитѣ, с. 252.
[2] Rad, LXXI (1884), p. 31; CXII (1892), pp. 182, 218.
[3] Driesch, op. c., p. 96.
[4] Sauveboeuf, op. c., p. 213.
[5] G. Benaglia, Relatione del viaggio fatto a Constantinopoli, e ritorno in Germania dell' Il. sig. Conte Alberto Caprara etc. in Roma et in Milano, p. 30.
[6] Wenner, op. c., p. 455.
[7] А. Иширковъ, София презъ XVII в. (София 1912), с. 7.

материалъ се достави отъ гората при Сливница и София [1]. Евлия Челеби (XVII в.) говори за хубава гора надъ Княжево, гдето „подъ дебелата сѣнка на всѣко високо дърво множество влюбени и посетители се веселятъ или молятъ“ [2]. Въ XVIII в., навѣрно, тѣзи гори сѫ били значително запазени, тъй като Ami Boué въ 1838 г. се изкачилъ на Витоша презъ дѫбова, букова и борова гора [3]. Богата зелена растителность покривала Корубагларъ, главно овощни дървета въ лозята, както и въ Банишора и Коньовица [4]. G. C. Driesch (1719 г.) така рисува общия изгледъ на града: „Дърветата и храститѣ сѫ въ такова изобилие, че отдалечъ изглежда като гора или градъ, обграденъ съ гора“. Многобройнитѣ минарета на джамиитѣ той сравнява съ каменна гора, всрѣдъ която се виждали оловени куполи, и затова градътъ има собственъ (оригиналенъ) изгледъ [5]. Fr. A. Buesching (1760 г.) казва, че почти всѣка кѫща има своя градина, гѫсто засадена съ дървета и храсти [6].

Вѫтрешенъ изгледъ на градъ София

Външниятъ изгледъ на града, който пленявалъ пѫтувачитѣ съ своята романтичность, съвсемъ не отговарялъ на вѫтрешния. Проф. А. Иширковъ казва, че София при Освобождението е била на половина на София презъ XVII в. Въ XVIII в. все още се запазватъ главнитѣ постройки отъ блѣскавата епоха презъ XVI в. Не се строяли вече нови обществени сгради, липсвали срѣдства на благодетелитѣ, които поддържали хамами, кервансараи, чешми и водоскоци. Разорителни войни, епидемии, между които и чума, земетръси се явяватъ като най-важни чинители за опустяване на цѣли турски махали и порутване на кѫщи и джамии. София не се е отличавалъ отъ всички ориенталски градове. G. C. Driesch (1719 г.) казва, че улицитѣ сѫ тѣсни, неравни, мръсни, постлани съ кремъчна настилка и то само отъ двѣтѣ страни, кѫдето се движатъ пешацитѣ [7]. Fr. A. Buesching (1760 г.) пише, че градътъ е добре построенъ, но има тѣсни, неравни и мръсни улици, които сѫ постлани по края [8]. S. Lusignan (1786 г.) изтъква, че кѫщитѣ и улицитѣ сѫ построени по турски [9]. F. de Sauveboeuf (1788 г.) говори за много развалини и отдава лошия строежъ на кѫ-

---

[1] В. Атанасовъ, Приносъ за изучаването на нашето нар. стопанство, Псп., LXV (1905), с. 650.

[2] Евлия Челеби, въ Псп., LXX (1910), сс. 701/3.

[3] Ami Boué, Recueil d'Itineraires dans la Turquie d'Europe (Vienne 1854), p. 64.

[4] Иширковъ, п. с., с. 8.

[5] Driesch, op. c., p. 97.

[6] Buesching, op. c., p. 1282.

[7] Driesch, op. c., p. 99.

[8] Buesching, op. c., p. 1282.

[9] Lusignan, op. c., p. 472.

щитѣ на турската некадърность[1]. Единствениятъ строителенъ материалъ, съ който се градѣли кѫщитѣ по онова време, е било дървото. Малоимотнитѣ и него не могли да доставятъ, затова правѣли кѫщитѣ отъ плетъ и ги измазвали съ глина, или пъкъ отъ непечени тухли. Покривитѣ били сламени или съ летви. Кѫщата често имала само едно помѣщение. Хансъ Дерншвамъ, 1553—1555 г., казва, че кѫщитѣ нѣматъ прозорци къмъ улицитѣ. Тѣ били толкова низки, че хората седѣли свити въ тѣхъ и не е чудно, че умирали отъ чума, тъй като живѣели въ жилища като кочини[2]. Тѣзи слаби дървени кѫщи били изложени на пожари, а така сѫщо лесно се срутвали при по-силна буря. За такива случаи съобщаватъ пѫтеписи отъ XVI в. Разбира се, кѫщитѣ на видни турски първенци и богати турци-търговци, на спахиитѣ и на турската поземелна аристокрация сѫ били обширни, съ повече помѣщения и често на два етажа. G. C. Driesch, който придружавалъ графъ Вирмонда, на пѫть за Цариградъ за подписване окончателния миръ следъ Пожаревацъ, казва, че отседналъ въ сѫщия сарай, въ който живѣлъ предишната година самиятъ султанъ, когато Бѣлградъ билъ обсаденъ отъ австрийцитѣ. Следъ като се подписалъ мира въ Пожаревацъ, английски и холандски посланици отишли за Одринъ. При престоя въ София тѣ искали да имъ се отпусне този дворецъ, „обаче не могли да получатъ нищо, понеже не е лесно на нѣкого да отпуснешъ единъ царски домъ[3]“. G. Driesch (1719 г.) въ общи черти описва турската кѫща. Навѣрно той е пребивавалъ нѣкѫде въ Имаретъ махлеси, около Мехмедъ паша джамия, днесъ черквата „Св. Седмочисленици“, въ турския аристократически кварталъ. Затова казва, че кѫщитѣ въ София били по-хубави, отколкото другаде, че има много дворци и кервансараи, всички построени по турски. Той описва вѫтрешностьта на турската кѫща съ много стаи, които се съобщаватъ съ прозорци, презъ чиито решетки ревнивитѣ мѫже можели да следятъ всѣко движение на женитѣ въ харема. Стаитѣ били постлани съ източни килими, докарани отъ Бруса, Смирна и Персия. На миндеритѣ, покрити съ вълнени покривала, турцитѣ седѣли съ скръстени нозе, както шивачитѣ на западъ по онова време, и пушели. Въ стаитѣ нѣмало столове и пейки. Вмѣсто маса, имало софра. Като описва турския оджакъ, G. Driesch казва, че потонътъ билъ изрисуванъ най-чудесно съ бои и изписанъ съ злато. Така подредена стая струвала понѣкога по нѣколко хиляди дуката. Рамкитѣ на прозорцитѣ били отъ злато или гипсъ. Стъклата били както въ стари черкви неравни, правѣли фигуритѣ продълговати, като горе били или крѫгли, или елипсоводни. Понѣ-

---

[1] F. de Sauveboeuf, op. c., II, p. 213.

[2] M. Zeidlitz въ Српски родослови и лѣтописи. Гласникъ, LIII (1883), с. 113 и M. Пигафета въ Starine, XXII (1890), p. 177.

[3] Driesch, op. c., p. 92.

кога прозорцитѣ били двойни, „за да задържатъ вѣтъра". Презъ тѣзи стъкла въ стаитѣ не влизала свѣтлина. Въ банитѣ свѣтлината идѣла отгоре, но потонътъ билъ така низъкъ, че се докосвалъ съ ржка[1].

З а п л а н а и у с т р о й с т в о т о н а к ж щ а т а н а заможнитѣ турци въ София можемъ да сждимъ по аналогия отъ запазенитѣ кжщи отъ XVIII в. въ Пловдивъ, разгледани и описани отъ Т. Рудолфъ-Хале и Ото Рудолфъ. Що се отнася до лицето на двуетажнитѣ сгради — вториятъ етажъ е издаденъ надъ първия съ дървени подпорки или изпъкналъ корнизъ. Кжщата има простъ външенъ видъ, но нѣкои лицеви страни на кжщитѣ се сравняватъ съ фасадата на джамията Орта мезаръ въ Пловдивъ. Горниятъ етажъ е украсенъ повече отъ долния. Шаркитѣ се състоятъ отъ прави или извити тънки летви, приковани върху рендосани дъски; цѣлиятъ таванъ е или небоядисанъ, или боядисанъ кафяво, сиво зелено и златно. Това не сж ламперии, а дъски и прикрепени къмъ тѣхъ тънки летви[2]. Този типъ украса господствува по цѣлата турска империя. Повечето кжщи били изрисувани съ сини орнаменти на златенъ фонъ, или съ златно на синьо. Свѣтлината влизала презъ прозорци, къмъ които били прикрипени мухарабиета-клетки отъ ажурирано дърво, издадени надъ улицата[3]. Типично за турската кжща е: голѣма срѣдна зала (диванхане), отстрани стаи (4 или 5), съ гжсто наредени прозорци на две съседни отстрани стени. Вграденитѣ въ стенитѣ дулапи съ ниши съ двукрилни врати съ украси, миндери — това е мобелировката на турската кжща, лишена отъ подвижна мебелъ. Обикновено строели мжжко и женско помѣщение. При липса на две помѣщения, единственото помѣщение имало два входа. Кжщитѣ били разположени всрѣдъ овощни градини, заградени съ високи, зидани стени. Всѣка градина имала кладенецъ. Вода за пиене черпѣли отъ обществени чешми.

П л о щ а д и, у л и ц и, п а з а р и и ч а р ш и и. Планътъ на гр. София презъ XVIII в. въ основни черти билъ сжщиятъ, както въ XIX в. и до Освобождението. Градътъ се дѣлѣлъ на махали, нѣкои отъ които сж споменати у Евлия Челеби[4], други проф. Иширковъ[5] е възстановилъ възъ основа на сиджилъ-тевтеритѣ. Тѣзи махали се пресичали отъ по-широки улици, съобщителни артерии съ по-далечни селища, кръстосани съ малки, тѣсни и криви махленски улички, много отъ които били безъ изходъ (чакмасъ сокаци). Главнитѣ пжтища идѣли откъмъ балканскитѣ проходи, откъмъ Самоковъ, Кюстендилъ и, главно, диагоналниятъ пжть за Цариградъ. На

---

[1] D r i e s c h, op. c., p. 94.
[2] ИБАИ, VIII (1934), сс. 402, 403, 410.
[3] Н. Р а й н о в ъ, История на изкуството, VI (София 1939), с. 92.
[4] Е в л и я Ч е л е б и, въ Псп., LXX, с. 698.
[5] И ш и р к о в ъ, п. с., с. 15.

площада Баня баши, около минералната баня спиралъ Ломскиятъ пжть, като пресичалъ Банишоръ махлеси и Дразъ махлеси, минавалъ по моста, наричанъ Bagnasol (K. Zen 1550 г.) отъ името на мах. Банишоръ[1]. Сжщиятъ пжть като улица презъ града се наричалъ Балканъ-джадеси. До бейлербейския конакъ спиралъ Цариградскиятъ пжть — Истанбулъ джадеси. Отъ южната страна на бейлербейския конакъ имало площадъ, който заемалъ часть отъ днешната градска градина. При тържества тамъ ставали упражнения съ джиритъ[2]. Ако се сжди по обичаитѣ въ надвечерието на Освобождението, на този площадъ се свиквало населението, когато имало да му се съобщатъ важни мѣроприятия. На площадъ Кафене баши (дн. площадъ Славейковъ) достигналъ пжть, който влизалъ въ града по Кадимъ-мостъ и приблизително по направлението на днешната ул. Графъ Игнатиевъ, пресичалъ Шейхъ-махала и Имаретъ-махала. Кюстендилскиятъ пжть опиралъ на площадъ Коручешме, южно отъ черквата Св. Недѣля, днесъ Сждебната палата, като минавалъ презъ Чиръ махала. Въ срѣдището на града — отъ конака на бейлербея до минералната баня — туптѣлъ търговскиятъ животъ на града. Въ него и на близу се намирали главнитѣ общински постройки и голѣми джамии, които придавали романтиченъ изгледъ на града, отъ който толкова се възхищавали пжтувачитѣ. Въ връзка съ развитата търговия въ София имало ханища, кервансараи и безистени, както и открити пазари. Още презъ XVI в. има писмени известия за тържища. Въ София презъ XVI в. имало Медни пазаръ (Балъ пазаръ) около черквата Св. Спасъ, което се вижда отъ житието на Св. Николай Софийски — доспѣвше оуже до мѣста медннаго зовома трьжница и тоу соущомоу Стомоу храмоу Възнесенїа[3]. Въ подправената Калиманова грамота се споменува за „Мѫдни пазарь“ и „Говѣжди пазарь“[4]. По това време въ София имало и Битъ пазаръ[5] — западната часть на днешния площадъ Св. Никола. Освобождението завари въ София западно отъ черквата Св. Спасъ Солни пазаръ и Конски пазаръ. Мѣстото на днешната голѣма минерална баня къмъ хотелъ Сплендидъ още въ XVII в. е било Житни пазаръ. Кавафската (папукчийска) покрита чаршия се намирала около Гюлъ джамия. Тя имала

---

[1] Starine, X, p. 210.
[2] Евлия Челеби, въ: Псп. LXX, с. 698.
[3] Сырку, Очерки, сс. 133—134.
[4] Йорд. Ивановъ, п. с., с. 606.
[5] Ив. Сакжзовъ, Стопанскитѣ връзки между Дубровникъ и бълг. земи презъ XVI и XVII в. (София 1930), с. 29 б. 8; Ив. Дуйчевъ, Софийската католишка архиепископия презъ XVII в. (София 1939).

три входа. Златарската чаршия — днешнитѣ улици Арда—升Дринъ. Източно отъ нея била Бояджийската чаршия, до нея — Платнарската. Приблизително по днешния булевардъ Дондуковъ или Сердика и Веслецъ била Шейтанъ-чаршия, която по време на Освобождението имала бояджийски дюкяни, много кръчми, гостилнички и кафенета. София, като всички турски градове, била заобиколена съ гробища, които се намирали извънъ градската черта. За тѣхъ говори още въ XVI в. K. Rim (1571 г.)[1]. Българскитѣ гробища се намирали до мѣстностьта Три Кладенци на западната страна на града, гдето е билъ мѫченъ и погребанъ Св. Николай Софийски[2]. Презъ XVIII в. българи и арменци погребвали въ черковнитѣ дворове. Заслужилитѣ турци били погребвани около джамиитѣ. Така, въ самия градъ имало гробища.

V. Обществени сгради

Джамии. Следъ завземане на София турцитѣ продължили успѣшното завоевание на Балканския п-овъ. Европейскитѣ държави не били подготвени военно да посрѣщнатъ силния турски напоръ. Турската военно-спахийска държава, крепена съ нечуванъ до тогава фанатизъмъ, печелѣла нови земи и богатства. Следъ унищожението на балканскитѣ държави турцитѣ продължили завоеванията си въ плодородна Унгария. Паши и бейлербейове се връщали отъ тѣзи победоносни походи съ грамадна плячка. Несмѣтни богатства падали въ рѫцетѣ имъ. Споредъ J. Hammer мохамеданската религия не допуща никаква вѣротърпимость. Отъ една страна, турцитѣ заличили всички следи отъ богата и внушителна християнска архитектура, като отнемали черквитѣ, отъ друга, умножавали броя на своитѣ молитвени домове, строели нови, богоугодни заведения, чешми и др., за да измолятъ спасение на душитѣ си. Турцитѣ създали традиция да се строятъ комплекси отъ сгради. Около срѣдищната сграда — джамията — тѣ строели училище (медресе), стаи за ученици, гостилница за бедни, болница, обществена баня, кервансарай, чешма или водоскокъ. Всички турски сгради били въ съседство съ гробницата на дарителя, който ги построявалъ и оставялъ суми за издръжката имъ[3]. Често сградитѣ били заградени съ зидана, висока стена. Въ това отношение типична е цариградската джамия Сюлеймание, строена презъ XVI в.[4]. Този начинъ на строежъ намира отражение и въ София. Комплексъ отъ обществени сгради се намирали около джамията на Коджа-

---

[1] Rad, CXII (1882), p. 182.
[2] Сырку, Очерки, с. 137.
[3] Райновъ, пос. с., с. 84.
[4] Пос. с., с. 110.

дервишъ Мехмедъ паша (Черната джамия), около Бююкъ-джамия и Баня баши, или Молла ефенди джамия, както и обърната въ джамия черквата Св. София — Сияушъ джамиси. Най-много мохамедански постройки въ София сѫ издигнати презъ XVI в. Докато при падането подъ турска власть София имала изгледъ на градъ, населенъ съ християни, въ XVII в. Riccaut пише, че тя е напълно турски градъ, че въ града нѣма нищо по-старо отъ самитѣ турци[1]. Hans Dernschwam (1555 г.) пише, че числото на малкитѣ джамии е около 100, а на голѣмитѣ — 11, а въ 1553 г. сѫщиятъ авторъ казва, че въ София имало 15 голѣми джамии[2]. Пѫтеписътъ на Контариновото пратеничество (1580 г.) наброява 75 джамии[3]. Следъ многобройни походи, орѣдяване на населението въ София, липса на благодетели, съ чиито завещани суми да се поддържатъ джамии и богоугодни заведения, навѣрно въ XVIII в. голѣмъ брой отъ малкитѣ махленски джамии, строени отъ нетрайни материали, сѫ били разрушени. Отъ посоченитѣ отъ Dernschwam (1555 г.) 11 по-голѣми джамии, Освобождението завари само 6, отъ които Св. София и Св. Георги сѫ били християнски храмове. При Освобождението сѫществували доста малки квартални джамии, часть отъ които ставатъ жертва на регулационния планъ, други сѫ били разрушени, понеже застрашавали да рухнатъ, а около 10 джамии били разрушени презъ време на окупационнитѣ власти по заповѣдь на князъ Дондуковъ Корсаковъ, който искалъ да намали броя на джамиитѣ въ този „напуснатъ отъ мохамеданитѣ градъ съ мохамеданска физиономия". Кн. Дондуковъ искалъ да улесни бѫдещия държавенъ глава и да го спаси отъ дипломатически усложнения като турски васалъ[4]. Проф. А. Иширковъ сочи въ XVII в. Елъ-Хаджи байрамъ джамия, по-късно наричана Сунгурларъ въ българската махала около черквата Св. Спасъ. Той е установилъ въ XVII в. сѫществуването на 10 по-малки джамии[5]. Освобождението завари и Кереметли джамия — северно отъ градскитѣ хали, на мѣстото на маг. „Пѣевъ", и Язаджи-джамиси — на днешния кръстопѫть А. Кънчевъ, Денкоглу, графъ Игнатиевъ. Врѣдъ Чохаджийския ханъ на дн. ул. Търговска — Арда се издигала друга джамия.

На Кору-чешме имало джамия, на чието минаре следъ Освобождението билъ поставенъ пожарникарски постъ. Елъ Хаджи Байрамъ Хасанъ паша джамия, се намирала при хана съ сѫщото име. На днешното западно крило на двореца на пл. Александъръ I и Московска се издигала Челеби джа-

---

[1] Riccaut, Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman (Paris 1665), p. 649.
[2] Hans Dernschwam, op. c., pp. 15, 253.
[3] Rad, CXXIV (1895), p. 85.
[4] А. Мосоловъ, въ: Военно-исторически сборникъ, X (1936), сс. 27, 28.
[5] П. с., с. 23.

миси, строена въ 1503 г. Тя е била нѣщо като дворцовъ параклисъ, отредена за религиознитѣ нужди на румелийскитѣ бейлербейове и не била достѫпна за останалото население. Съборена била въ 1880 г. Въ разбития ѝ куполъ били намѣрени акустически уреди, като въ готическа черква[1]. Коджа Дервишъ Мехмедъ пашова или Имаретъ джамия, която се намирала всрѣдъ турския аристократически кварталъ южно отъ града, била една отъ голѣмитѣ джамии. Отъ запазения надписъ се вижда, че джамията е започната презъ 1528 г. и е строена отъ румелийския бейлербей и после великъ везиръ, бошняка Мехмедъ паша Тавилъ Ибни Абдулъ Муаединъ (Мехмедъ Соколовичъ). Този великъ везиръ свързалъ името си съ много постройки въ Азия и Европа, главно по диагоналния пѫть (Одринъ, Харманлий, София, Бѣлградъ). Изпълнительтъ на голѣмитѣ му строителни планове е билъ българинъ отъ Родопитѣ — еничаръ Коджа Синанъ, който строилъ много джамии, една отъ друга по-хубави. Джамията била покрита съ олово, добре освѣтлена, имала високо симетрично черно минаре, поради което била наречена по-късно Черна джамия. Бююкъ джамия или Коджа Махмудъ-джами, днесъ помѣства сбиркитѣ на българския археологически музей. При Бююкъ-джамия, може би, у архитекта е преодолѣло началото, че богомолцитѣ сѫ равни въ религиозния домъ и раздѣлилъ купола на 9 равни квадрати, надъ които е издигналъ 9 купола. Тѣзи куполи придаватъ мощность на постройката, спокойствие и простота. Бююкъ джамия се схожда съ Ески джамия въ Бруса, безистена въ Одринъ и Джумая джамия въ Пловдивъ[2]. Баня баши или Молла ефенди джамия — за нея споменува Hans Dernschwam (1553 г.): „До банята има турски храмъ, джамия, построена красиво, както иматъ обичай султанитѣ да строятъ“ [3]. Евлия Челеби казва, че минарето ѝ е най-хубаво въ София[4]. Дали джамията въ XVIII в. е имала надписи отвънъ, не е известно, но отъ Освобождението насамъ се подновяватъ все сѫщитѣ надписи, единъ отъ които гласи: „Побързай да се молишъ, докато смъртьта не те е изненадала!“ Презъ XVI в. турцитѣ обърнали въ джамии най-старитѣ и най-хубави черкви въ София — Св. София и Св. Георги. Освенъ това, запазенъ е споменъ, че черквата Св. Димитъръ, която се намирала на ул. Пиротъ № 4 (бившето ковчежничество), била обърната въ Фетхие джамия. Черквата Св. София — Сияушъ джамиси, въ запазилия се досега архитектуренъ видъ представя старохристианска постройка по подобие на кръстовид-

---

[1] Иречекъ, Княжество България, II, с. 27.
[2] А. Протичъ, Водачъ за Нар. музей (София 1923), с. 48.
[3] Dernschwam, op. c., p. 17.
[4] Псп. LXX, с. 705.

нитѣ куполни базилики въ Мала Азия. Тя е образецъ на оня архитектуренъ типъ, простъ, безъ украси, отъ който по-късно се е развилъ византийскиятъ. Тази черква е трета постройка: първата е била малка цимитериална черквица, издигната въ Софийския некрополъ, разрушена отъ готитѣ. Тя е отразявала християнскитѣ вѣрвания и изкуство отъ IV в. Надъ нея е построена втора, пакъ цимитериална, малко по-голѣма отъ първата. Украсата ѝ почива на римска традиция. Разрушена била отъ хунитѣ. Юстинианъ I възстановилъ крепости и се грижилъ за издигане на черкви. Възстановена е била и сердикийската крепость и, навѣрно, по това време (VI в.) е била построена Св. София въ запазенитѣ до днесъ размѣри. Вѫтре, подъ самия подъ на черквата, презъ време на българскитѣ царе сѫ ставали погребения. Отъ находкитѣ се вижда, че тукъ сѫ погребани видни духовници, политически личности и заслужили на черквата лица. Намѣрени сѫ златни пръстени на двама боляри: Витомиръ и Ходоръ. Св. София сигурно е била митрополитска черква презъ Второто българско царство. Като такава е посочена въ Витошката грамота на царь Ив. Шишмана. Св. София се налага съ своята величественость. Кацнала на най-високото застроено мѣсто на града, издигната надъ многобройни, схлюпени кѫщурки, Св. София е обръщала внимание като величествена сграда. Затова и мнозина пѫтувачи говорятъ за нея, като нѣкои я свързватъ съ едноименната ѝ черква въ Цариградъ[1]. Какъ сѫ гледали на нея пѫтувачитѣ се вижда отъ сполучливия изразъ на Ant. Benetti (1680 г.): „Въ една отъ тѣхъ бѣше по-рано храмътъ, посветенъ на Св. София, който и днесъ би билъ най-почетниятъ блѣсъкъ на града, ако промѣната на култа не бѣ му помрачила свѣтлината“[2]. Домашни писмени сведения за черквата Св. София има въ житието на Св. Георги Софийски отъ попъ Пѣя. Мѫченикътъ, изложенъ на поругание отъ фанатизираната турска тълпа, е билъ доведенъ предъ черквата, гдето издигнали кладата, на която завършилъ живота си (1515 г.)[3]. Отначало черквата е била отнета отъ християнитѣ, обаче, сведенията на пѫтувачитѣ не се схождатъ за времето, когато е била обърната въ джамия. Мнозина пѫтувачи въ началото на XVI в. казватъ, че тя е полуразрушена сграда: K. Zen (1550 г.)[4], а Hans Dernschwam (1553—1555) казва, че черквата е полуразрушена съ изгледъ надъ цѣлия градъ и служела за складъ на трофеи[5].

---

[1] За Св. София подробно у Б. Филовъ, Софийската църква Св. София (София 1913); А. Протичъ, Архитектоничната форма на софийската черква Св. София (София 1912); Кр. Миятевъ, Декоративна живопись на софийския некрополъ (София 1925).

[2] A. Benetti, Osservazioni, p. 155.

[3] П. Динековъ, Софийски книжовници презъ XVI в., с. 70.

[4] Starine, X (1878), p. 210.

[5] Hans Derschwam, op. c., pp. 17, 253.

D. Ungnad (1572 г.) съобщава, че турцитѣ я рушатъ, за да строятъ свои храмове[1]. Явили се легенди между суевѣрнитѣ турци, че щомъ почвали да рушатъ Св. София, нѣкое видно турско семейство умирало, както съобщава K. Rim (1571 г.)[2]. Като я оставили сама да се руши, приспособили една часть за орѫжеенъ складъ. Gerlach посетилъ София въ 1578 г., а Контариновото пратеничество въ 1580 г. И двамата автори съобщаватъ за 12 черкви въ София, безъ да включватъ Св. София, която тогава е била обърната въ джамия. Проф. Б. Филовъ приема, че Св. София е обърната въ джамия въ последнитѣ десетилѣтия на XVI в.[3]. Тя била поправена за мохамеданския култъ: ниша (михрабъ) и минаре. Прозорцитѣ на фасадата били умалени и заградени съ каменни арки по мохамеданския архитектуренъ стилъ. Върху християнския мозаиченъ подъ турцитѣ настлали новъ отъ изпечени шестоѫгълни широки тухли. Този подъ, може би, е поставенъ, следъ като сѫ открили нѣкоя отъ гробницитѣ въ самата черква. Тогава се пръснала легендата, че въ Св. София имало много мощи въ скришенъ параклисъ, но турцитѣ не можели да влѣзатъ, понеже неизвестна рѫка ги отблъсвала[4]. Черквата била наречена на името на Сияушъ паша, три пѫти великъ везиръ отъ 1583—1593 г. и румелийски бейлербей[5]. Отъ името на черквата и махалата добила сѫщото име. Въ XVII в. католическиятъ архиеп. П. Богданъ (1640 г.) пише, че джамията станала много хубава като да е построена наново[6]. Въ началото на XVIII в. G. C. Driesch посетилъ черквата Св. София и я описва като джамия, въ която се молѣли и видни турци. Въпрѣки добавенитѣ отъ турцитѣ минаре и куполъ, Driesch схваща разпредѣлението на християнския храмъ: корабъ, олтаръ и пр. Подътъ билъ постланъ съ най-хубави килими, покривки, или рогозки. „На изтокъ, гдето християнитѣ сѫ запазили най-свещеното мѣсто, се вижда гробъ на лѫжепророка и лъжливитѣ му писания". Тукъ и тамъ на пода се виждали овчи кожи, за да не се лѣга на студения подъ. На голѣми праздници цѣлиятъ подъ билъ покритъ съ персийски килими. Имало тронъ и отдѣление за жени[7]. Между другото, G. C. Driesch (1719 г.) разказва легендата за създаване на черквата и града[8]. Тази легенда се срѣща у Schweiger (1577 г.),[9] G. Benaglia (1682 г.)[10] и у Евлия Челеби[11] (1652 г.). Свързана е съ основателка жена, София, род-

---

[1] Rad, LXII (1882), p. 218.
[2] Rad, LXII (1882), p. 182.
[3] Филовъ, п. с., с. 151.
[4] М. Дриновъ, Съчинения, I (София 1909), с. 642.
[5] Ишірковъ, п. с., с. 19 и бел.
[6] Ив. Дуйчевъ, Архивъ за поселищни проучвания, II, 2, с. 180.
[7] Driesch, op. c., pp. 89—90.
[8] Ibidem, p. 92.
[9] Rad, CXVI, 1892, p. 99.
[10] G. Benaglia op. c., p. 30.
[11] Псп, LXX (1909), с. 694.

нина на императоръ, която намѣрила тукъ условия да се лѣкува — чистъ въздухъ и високо мѣсто. Тя оздравѣла и основала черквата и града. Споредъ легендата, самата черква е гробница на основателката.

Нѣкои автори, възъ основа на историческитѣ си познания, свързватъ тази неизвестна принцеса София съ високъ императорски родъ (Константинъ Велики, Юстинъ II). Относно добавката, която G. C. Driesch прави къмъ разказаната отъ турцитѣ легенда, проф. Б. Филовъ казва: „Обаче, G. C. Driesch, за да блѣсне съ своята ерудиция, е намѣрилъ за добре да отхвърли като легендарна, неизвестна никому принцеса и да я замѣни съ позната историческа личность“ [1]. Driesch вѣрва въ светостьта на София, въ нейното мигновено изчезване право на небето (за да отбѣгне меча на брата си) и въ това, че кифорътъ ѝ лежалъ въ горната часть на сградата.

Lady Mary Montagu (1717 г.) пише, че развалинитѣ отъ черквата на Юстиниана представяли каменна отломка [2]. Не е известно, кои развалини сѫ ѝ били посочени.

Г ю л ъ-д ж а м и я. Разположена въ самото срѣдище на града, християнската черква Св. Георги била преобърната въ джамия въ XVI в. [3]. Първо писменно известие за тази черква имаме отъ XV в. Споменува я Владиславъ Граматикъ въ връзка съ пренасяне мощитѣ на св. Ив. Рилски отъ Търново въ Рилския манастиръ. На пѫть за Рилския манастиръ тѣлото на светеца стояло цѣла седмица на одъръ въ митрополитската черква Св. Георги [4]. Отъ тукъ тържествено било вдигнато при участието на християнското население и свещеницитѣ. Въ подправената Калиманова грамота презъ XVI в. срѣщаме: Въ цркъвь великомѫченика и победоносца хва Геωргїа иже въ митрополїи [5]. Въ тази грамота черквата е отбелязана като собственость на Зографския монастиръ. S. Gerlach (1578 г.) свидетелствува, че тази джамия е била християнска черква. „При нашата кѫща се намира една висока крѫгла кула, която още преди 40 години е била черква на българи, но тѣ имъ я отнели и я направили мечетъ или турска черква“ [6].

Съгласно заповѣдьта на султанъ Селимъ I (1512—1520), масово сѫ се обрѫщали въ джамии християнски черкви. Предполага се, че Св. Георги е обърната въ джамия не въ 1538 г., както посочва S. Gerlach, а въ началото на XVI в. [7].

---

[1] Ф и л о в ъ, п. с., с. 117.

[2] L a d y M. M o n t a g u, op. c., p. 206.

[3] Б. Ф и л о в ъ, Софийската черква св. Георги, (София 1933).

[4] Й о р д. И в а н о в ъ въ Юбил. книга на градъ София (София 1928), с. 43.

[5] Й о р д. И в а н о в ъ, Български старини... сс. 604, 606.

[6] Псп., VII (1884), с. 119.

[7] Тази черква е най-древниятъ архитектуренъ паметникъ въ нашата столица. Тя е типъ ротонда, каквито сгради сѫ сѫществували въ цѣлата римска империя, днесъ, обаче, сѫ запазени само въ нѣкои мѣста — София, Солунъ, Босра, задъ р. Йорданъ. Тази сграда е била римска баня, следъ това кръщална, после християнска черква, а отъ XVI в. — джамия.

Монастири. Съ издигането на турската военна мощь се засилва и самосъзнанието у турцитѣ и ненависть къмъ друговѣрцитѣ. Броятъ на монашескитѣ ордени се увеличилъ особено при Баязидъ II. Нѣкои монастири били основани отъ заможни паши, които отдѣляли суми за издръжката имъ. M. Besoldt (1584 г.) казва, че монастирътъ до тѣхния ханъ билъ великолепно и добре построенъ и на всѣки пѫтникъ давали паница оризъ, парче овче месо и хлѣбъ[1].

Проф. А. Иширковъ отъждествява този монастиръ съ медресето (богословско училище) на Коджа Мехмедъ паша. Обаче, обитателитѣ на посочения отъ M. Besoldt монастиръ си изгаряли кожата, като на нѣкои дори цѣлото тѣло било покрито съ рани, за да изпросятъ милостьта Божия, което напомня задачитѣ на богословско училище.

Пакъ въ XVI в. Hans Dernschwam (1555 г.) говори за голѣмъ и хубавъ монастиръ до джамията на Сияушъ-паша[2].

К. Иречекъ пише, че въ XVI в. около черквата Св. София имало орѫжеенъ складъ, който после билъ обърнатъ на теке (дервишки монастиръ), а споредъ други на кервансарай съ 500 мѣста[3].

Отъ архивитѣ на Софийската Община (заседание XXXI, 19 май 1879 г.) се вижда, че въ близость съ Св. София се е намирало теке и вакуфъ, споменати редомъ съ други частни имоти, които били отчуждени и дадени като даръ за постройка на руско консулство въ София (дн. руска легация). До регулационния планъ на града е било запазено едно хубаво теке на днешнитѣ улици Денкоглу, Гр. Игнатиевъ и А. Кънчевъ. Проф. А. Иширковъ посочва по сиджилатитѣ още едно теке на Шейхъ Сунулахъ ефенди.

Медресета. Училищата въ турската империя били примитивни вѣрски учебни заведения (медресета). Последнитѣ стояли въ връзка съ джамиитѣ и подготвяли ходжи, писари и кадии за нуждитѣ на голѣмата империя. Тѣ се явявали изпълнители на законитѣ съ цѣлата имъ строгость, тъй като били възпитани въ религиозенъ фанатизъмъ. Въ София въ XVII в. имало две прочути медресета — при джамиитѣ на Коджа Мехмедъ паша и на Махмудъ-паша[4]. Медресето на К. Мехмедъ паша уцѣлѣло до Освобождението и по-късно е било използувано за затворъ (Черната джамия). Куполитѣ му били покрити съ олово. Евлия Челеби споменува и двитѣ медресета. Въ първото учительтъ-богословъ и семинариститѣ (софтитѣ) получавали месо, свѣщи и заплата. Въ началото на XVII в. H. Brount нарича това медресе magnificent Colledge[5]. Медресето

[1] Rad, CXXIX (1899), с. 62.
[2] Dernschwam, op. c., p. 253.
[3] Иречекъ, п. с., с. 13.
[4] Псп., LXX, с. 699.
[5] Brount, A voyage etc., p. 17.

на Коджа Махмудъ паша имало 40 класни стаи и първоначално училище. Ул. Московска между пл. Александъръ I и Св. София при Освобождението се наричала Медресе сокаги, отъ което проф. Иширковъ заключава, че тамъ се е намирало медресето на Махмудъ паша. Стари софиянци помнѣли едно медресе на днешнитѣ улици Сердика—Веслецъ и Екз. Йосифъ [1].

Кервансараи. За нуждитѣ на развитата търговия въ София частни лица строели кервансараи все съ богоугодни цели. Търговцитѣ предпочитали да се настаняватъ тамъ, понеже намирали удобства и храна за себе си и добитъка, както и за по-голѣма сигурность срещу пожари. Пѫтувачитѣ отъ XVI в. говорятъ за кервансарая на Сияушъ паша. Той се намиралъ южно отъ Св. София и събиралъ 5 хиляди жребци (споредъ Евлия Челеби) [2]. Този кервансарай билъ обърнатъ въ XIX в. на казарма, която дочака Освобождението. Споредъ преданието кервансараятъ на Сияушъ паша билъ построенъ върху основитѣ на старъ монастиръ Св. Илия. Това предание стои въ връзка съ обстоятелството, че източно отъ Св. София и около нея имало развалини отъ черкви и че тамъ е билъ некрополътъ на града. До Мехмедъ паша джамия се намиралъ кервансараятъ на Коджа Мехмедъ паша, който кервансарай събиралъ 100 жребци. Въ 1550 г. К. Zen пише, че новопостроениятъ кервансарай билъ само отъ камъкъ, съ сводъ „извънредно много сигуренъ отъ огънь" и затова винаги билъ пъленъ съ чужденци-търговци [3]. Възможно е този кервансарай да е сѫществувалъ презъ XVIII в. При изкопаване основитѣ на III-та прогимназия се открили дебели стени на кервансарай [4].

Ханищата били здрави каменни сгради, покрити съ куполни оловни покриви. Обикновено били на два етажа — долу се редѣли дюкяни, а горе — стаи за пѫтници. Нѣкои пѫтувачи изказватъ задоволство отъ софийскитѣ ханища, въ които преспали. Вратиславъ отъ Митровица (1595 г.) казва, че никѫде нѣмало такова удобство, както въ тази висока, хубава постройка съ галерии и удобни стаи [5]. Бююкъ ханъ билъ всрѣдъ днешния площадъ Св. Никола до битъ пазаръ. По срѣдата ималъ широкъ дворъ, а предъ стаитѣ — сводови чардаци. Той билъ собственость на черквата Св. Никола Мали. Освобождението го завари съвсемъ разнебитенъ. Въ този ханъ спирали кервани съ кола, коне, камили, а стокитѣ се разтоварвали въ близкия (откъмъ изтокъ) Чохаджийски ханъ. Найизвестниятъ ханъ въ София е билъ Чохаджийскиятъ. Той се намиралъ на дн. ул. Търговска — Арда и пл. Бански и представялъ голѣма четвъртита сграда съ дебели стени. В. Григоро-

[1] Иширковъ, п. с., с. 28.
[2] П. т., с. 28.
[3] Starine, X, p. 210.
[4] Иширковъ, п. с., с. 29.
[5] СбНУК, VI, с. 173.

вичъ го споменува презъ първата половина на XIX в.[1]. Освобождението го завари полуразрушенъ[2]. До самия бейлербейски конакъ се намиралъ Кючукъ ханъ, между Баня баши джамия и Бююкъ ханъ — Ески ханъ, а между днешнитѣ градски хали и ул. Пиротъ — Ташъ ханъ, който изгорѣлъ по време на окупацията. Голѣмъ ханъ, вакуфъ на софийския първенецъ Елъ хаджи Байрамъ Хасанъ паша, билъ Капанъ ханъ, по чието име се наричалъ кварталътъ отъ ул. Искъръ, Сердика—Веслецъ до бул. Дондуковъ—Московска. Нѣмаме сведения, дали сѫ запазени презъ XVIII в. споменатитѣ отъ Евлия Челеби ханища: Махмудъ паша, Шахилъ пазарскиятъ и два еврейски хана[3].

Имарети и болници. Денонощно отворенъ за бедни и богати билъ имаретътъ на Коджа Мехмедъ паша на Имаретъ сокакъ, гдето споредъ Benetti (1680 г.) съ храна се ползували и беднитѣ хора[4]. A. Wolf (1583 г.) споменува алмонетъ или болница съ гостилница, гдето всѣки пѫтникъ прекарвалъ 24 часа, безъ да плаща. Освенъ това, получавалъ безплатно оризъ, месо, пилафъ, пестилъ и фуражъ за коне; всичко това се давало за волята Божия[5]. Между монументалнитѣ сгради въ София Wallsdorf споменува и болница[6].

Най-важната гражданска постройка въ София е билъ Конакътъ на бейлербея, който се намиралъ въ началото на днешния бул. Царь Освободитель до площ. Александъръ I и заемалъ и часть отъ днешната градска градина, като площадътъ предъ него е билъ на югъ. Презъ XVII в. Евлия Челеби много хвали конака. Споредъ него, той ималъ 77 горни и долни стаи за служащи, килеръ, кухня и хамамъ. Стаята на пашата била величествена[7]. Презъ XVIII в. Fr. M. Guys (1744 год.) пише, че дворецътъ е грозенъ[8]. S. Lusignan (1786 г.) казва че Абди Паша се занимавалъ съ построяването на конака, който изгорѣлъ недавно. Този конакъ останалъ до началото на XIX в. — изгорѣлъ въ 1816 год.[9]. Споредъ домашенъ изворъ—житие на св. Николай Софийски, конакътъ билъ главната квартира на градския началникъ, сиречь на Софийския паша. Тамъ се вмѣствали сѫдилището, градскитѣ и полицейски учреж-

---

[1] В. Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европейской Турціи (Москва 1877), с. 156.

[2] F. Kanitz, Donau Bulgarien etc., II., pp. 214—215; К. Иречекъ, Княжество България, II, с. 22.

[3] Евлия Челеби въ Псп., LXX, с. 699.

[4] Ишırковъ, п. с., с. 32.

[5] Rad, CXXIX (1896), отд. отпечатъкъ, р. 30.

[6] Wallsdorf, Neue Reisebeschreibung etc., p. 6.

[7] Евлия Челеби въ Псп., LXX, с. 698.

[8] M. Guys, Voyage littéraire de la Grèce ou lettres sur les Grecs etc. On y joint un voyage de Sophia à Constantinople (Paris 1776), p. 1777.

[9] Хр. П. Константиновъ, Паметни бѣлѣжки за Срѣдецъ. Псп., VIII (1884), с. 128.

дения. Въ него, чакъ до Освобождението се събирали влиятелни турци и обсѫждали важни въпроси. Вратиславъ отъ Митровица (1591 г.). пише, че салонътъ, въ който били приети на аудиенция отъ бейлербея, билъ постланъ съ скѫпоценни персийски килими [1]. Богати турци имали собствени конаци, запазени и до Освобождението. На днешния североизточенъ ѫгълъ на Б. Н. Банка имало конакъ, по-после турска поща и руско консулство. На дн. ул. Алабинъ (до ул. Леге) билъ конакътъ на Нури паша, последниятъ военекъ командантъ на София подъ турска власть. И тамъ по-късно сѫ помѣствани почти всички български министерства и, най-после, I Девическа гимназия и държ. девически пансионъ. Евлия Челеби споменува въ XVII вѣкъ конаци на Шахзаде (князъ Челеби) и на нѣколцина видни турци [2]. За XVIII в. липсватъ сведения за затвора, монетния дворъ и свещоливницата. Къмъ общественитѣ сгради трѣбва да се отбележи и стражарницата, запазена и до Освобождението — така нареченията Коллука, който се намиралъ на Коллукъ сокаги — отъ Чохаджийския ханъ къмъ Битъ-пазаръ (дн. северозападенъ ѫгълъ на ул. Търговска и бул. Дондуковъ). Въ София е имало държавни складове за храни — оризъ, жито и пр., каквито Освобождението завари: Стари хамбари (на мѣстото на дн. мавзолей Батенбергъ) и Нови хамбари. Тѣ, навѣрно, били градени отъ нетрайни материали и затова не представяли нѣкакви монументални сгради.

Черкви. Презъ Второто българско царство София представяла голѣмо религиозно срѣдище съ митрополитска черква Св. София и съ многобройни черкви, нѣкои отъ които били посветени на сѫщитѣ светии, като тѣзи въ Търново (св. Ирина, св. Петка). Въ политѣ на околовръстнитѣ планини имало много монастири, та възникнала т. н. Мала Света Гора. Нѣкои отъ тѣхъ били дарявани съ имоти и права; отъ Иванъ Шишманъ е била издадена Витошката грамота на Драгалевския монастиръ. Робството не унищожило далечнитѣ монастири, но въ града били отнети отъ християнитѣ по-голѣмитѣ постройки. Останали низкитѣ черкви, сврѣни въ земята. Позволение за възстановяване на изгорѣли или порутени черкви се получавало мѫчно и съ подкупи. Черквитѣ при това не трѣбвало да биятъ на очи. Известието за черквитѣ въ София, дадено отъ St. Gerlach (1578 г.), тюбингенски професоръ по богословие, заслужава довѣрие. Той, като богословъ, се е интересувалъ отъ черковнонароднитѣ работи на Балканския п-овъ. Въ София той посочва следнитѣ 12 черкви: съборна Св. Марина, три черкви Св. Николай, две Св. Петка, Св. Недѣля, Св. Архангелъ, Св. Спасъ, Св. Параскева, Св. Иоанъ Предтеча и Св. Лука [3]. Почти всички

---

[1] Rad, CXXX (1897), p. 142.
[2] Псп., LXX, с. 698.
[3] Gerlach, въ Псп., VII (1884), с. 119.

черкви въ София били групирани въ срѣдището на града, въ българската махала Варошъ, около днешната катедрала Св. Недѣля. Около малката черква Св. Недѣля не е сѫществувалъ площадъ. Кѫщитѣ сѫ се притискали една до друга, почти безъ дворове. Оцѣлѣлитѣ до Освобождението черкви, които споменава Gerlach, се намиратъ все още на старитѣ мѣста. Обаче, още въ XVIII в. нѣкои отъ черквитѣ били изчезнали, напр., митрополитската черква Св. Марина, за която е споменато въ житието на Св. Георги Софийски. Тя се намирала южно отъ днешната Св. Петка; споредъ К. Иречекъ, била срутена отъ земетрѫсъ[1]. А. Ишírковъ приема, че това е станало презъ 1585 год.[2]. Черквитѣ Св. Ив. Предтеча и Св. Лука се споменаватъ въ житието на св. Ив. Рилски, писано отъ Георги Скилица[3]. Черквата Св. Лука се намирала на кръстопѫтя Позитано и Лавеле. Въ нея били положени мощитѣ на св. Ив. Рилски. Тя станала жертва на пожаръ, както се вижда отъ намѣренитѣ въ основитѣ ѝ при регулиране улицитѣ и предадени на Народната Библиотека евангелие отъ XVII в. и глинени съсѫди. Черквата Св. Иванъ Рилски, споредъ преданието, се намирала до топлитѣ извори[4]. Проф. Ишírковъ, установява, че до Освобождението се запазила въ началото на ул. Пиротска[5]. Следъ Св. Марина митрополитска черква станала Св. Недѣля — Агия Кириаки. Въ нея сѫ съхранявани мощитѣ на сръбския краль Милутинъ (1282—1321), пренесени презъ XV вѣкъ отъ митрополитъ Силваний отъ гр. Трепче. Населението вѣрвало въ голѣмата цѣлебность на мощитѣ (пренесени по време на чума) и започнало да нарича черквата Св. Краль. Въ черквата е запазена следната приписка на требникъ, напечатанъ въ Москва 1754 год.: 1757: м^{с}цъ мар^{з}та Θ (9) сїа книга глеми требникъ приложиха ктиторе по имене^{м}: Петръ по^{ж}: нова механци стомѹ Кралю вь хра^{м} Кирıакиа: ради свои паметь и радн ѡтцевъ споменъ и при прочи ктиторе, и при архиереа кѵр: Іеремиıа: и при свщеници по именъ: Стефа^{н} иерей иконо^{м}: и при попа Ніколча мали и при попа Филипа и кои се покѹси украсти юда мѹ бъде сти К^{р}аль сѹпротивникъ на фторо пришъствие: и да бѫде анатема аминъ[6]. Св. Архангелъ или Св. Безплътни, както се срѣща у Матей[7], авторъ на житието на Св. Николай, се намирала на сев. страна на Св. Недѣля.

[1] Иречекъ, п. с., с. 18 бел. 37.

[2] Ишírковъ, п. с., с. 24.

[3] По-подробно у Й. Ивановъ, Жития на св. Иванъ Рилски (София 1936), с. 1818.

[4] Иречекъ, Пѫтувания, II, с. 10.

[5] Подробно у Й. Ивановъ, Св. Иванъ Рилски и неговия монастиръ (София 1917), с. 17.

[6] Е. Спространовъ, СбНУК, XXII—XXIII, с. 25.

[7] Сырку, п. с., сс. 139—140.

Запазила се е чакъ до Освобождението и се наричала красни храмъ. Тя била малка и низка. Преди разрушението ѝ К. Иречекъ прочелъ подъ мазилката 1547 г. Възможно е тогава да е била възобновена и измазана. Друга приписка отъ 1793 м-цъ септемврий 1-и гласи: Знати се кога се кꙋпиха тиа минеи при папа Ташоте текециѧ и при папата Велчоте дограмаци епитрꙋпъ Цона терзи и хаци Марковь Николча Геѡгиѧ говедарь ктиторе да слꙋжать ꙋ стаго Хрангела за нихна дш҃а и здравие цена . . .[1].

Св. Възнесение (Св. Спасъ). Малка черква, спомената въ сѫщото житие; въ XVI се намирала при Медното тържище. Запазена е приписка: лето 1740 ведом за кс̑ кога приложи Митръ воденичаръ сиа книга глаголеми апостолъ въ храмъ Вознесение Христово въ Софи гра^{д}ꙋ, махал медни пазаръ да слꙋжи[2]. Знае се и друга приписка: сїѫ книга глаголемы пеи^{д}ипостаръ кꙋпи го попъ Стои^{л}ко абацїѧ и го оу храмъ ст҃ое Вознесенїе да слꙋжи за негова дꙋша[3]. Св. Никола Голѣми на днешната ул. Ц. Калоянъ се намирала въ „Голѣма махала“. Тази малка черква била преправяна на много пѫти. Презъ 1782 г. били смѣнени гредитѣ и сложенъ новъ покривъ[4]. Тази черква се споменува въ житие на св. Георги Нови[5], а въ подправената Калиманова грамота се казва, че монастирътъ Зографъ е ималъ доходи отъ имотитѣ си въ София — черквата Св. Георги, Св. Николай, два дюкяна на Говежди пазаръ и околнитѣ села Горни и Долни Лозенъ[6]. Черквата Св. Никола Малки се намирала между днешния бул. Дондуковъ и площ. Св. Никола и зависѣла отъ Св. Никола Голѣми. За тази черква се говори и въ подправената Калиманова грамота[7]. Намѣрена е приписка на листъ отъ миней за месецъ септемврий, пазенъ въ черквата Св. Спасъ[8]. Третата черква Св. Никола, по спомени на софиянци, се намирала на ул. Нишка[9]. Черквата Св. Пречиста била низка черква въ земята. За нея е запазена една приписка[10]. Черквата се намирала на бул. Мария Луиза и Трапезица. Сѫщо и черквата Св. Петка била вкопана дълбоко въ земята. Сега е подъ сградата на митрополията. Населението вѣрвало въ цѣлебностьта на единъ

---

[1] Спространовъ, п. с., с. 7.
[2] Спространовъ, п. с., сс. 4—5.
[3] Спространовъ, п. с., сс. 4—5.
[4] Спространовъ, п. с., с. 6.
[5] Сырку, п. с., с. 104.
[6] Ивановъ, п. с., сс. 498, 515, 516.
[7] Ивановъ, Български старини, с. 606.
[8] Спространовъ, п. с., с. 25.
[9] Иширковъ, п. с., с. 26.
[10] Спространовъ, п. с., с. 11.

пънъ, върху който билъ привързанъ и мъченъ Тарапонтий, софийски епископъ. Не само християни, но и турци влизали да си четатъ за здраве. Запазена е приписка [1], въ която се споменува името на черквата. Черквата Св. Петка Самарджийска била поддържана отъ самарджиитѣ-еснафи. Представя истинско хранилище на българска писменность презъ времето на многовѣковното робство. Намира се на бул. Мария Луиза близу до Св. Недѣля. На югоизточната страна на днешния площадъ Св. Недѣля се намирала арменската черквица Св. Богородица, подобна на българскитѣ низки черквици. Следъ Чипровското възстание въ края на XVII в. не се споменуватъ дубровничани въ София, та навѣрно католическата черквица Св. Богородица на очищението не се поддържала повече. Важна сграда презъ XVIII в. е билъ владишкиятъ конакъ, гдето било седалището на митрополита и канцеларията му. Сведения за тази сграда, разположена югоизточно отъ черквата Св. Недѣля, сѫ запазени отъ XIX в.

Бани. Нѣкои пѫтувачи въ XVI и XVII в. [2] сѫ дали описание на софийската топла баня, а други само я споменуватъ. У нѣкои пѫтувачи описанията сѫ преувеличени. Дори Hans Dernschwam (1553 г.), като описва банята, съобщава, че отвѫтре е облицована съ бѣлъ полиранъ мраморъ, а купола ѝ сравнява съ този на Пантеона въ Римъ. Събличали се въ предверието, гдето имало голѣмъ осмоѫгъленъ басейнъ, облицованъ съ бѣлъ мраморъ. Въ срѣдата на басейна имало водоскокъ, отъ който бликала обилна вода [3]. Споредъ Евлия Челеби, банята събирала 1000 души [4]. Той говори за петь бани: женска, християнска, гръко-латинска, еврейска и една голѣма баня. Въ 1870 г. Hochstetter говори за четири бани, които използували минерална вода: мѫжка (турска баня), построена отъ XVI в., на северо-западъ — българската баня, две женски бани (за туркини и българки), всички съ общъ изворъ. Отдѣленъ изворъ имала еврейската баня [5]. Тѣзи бани останали до Освобождението. Презъ 1717 г. Lady Mary Montagu е дала подробно описание на женската баня и обичаитѣ при кѫпането. „Банитѣ сѫ построени отъ камъкъ съ куполъ, по който има прозорци. Подъ първия куполъ е вестибюлъ, гдето стои вратарката; благороднитѣ жени ѝ даватъ по 1 крона (10 шилинга)“. Следното помѣщение било много голѣмо, съ мраморенъ подъ, а наоколо съ два реда седалища. Тукъ имало четири чешми

---

[1] П. т., с. 12.

[2] Ungnad въ Rad, CXII, pp. 218—219; Ricaut, Histoire de l'état présent de l'Empire etc. (Paris 1670), p. 650; Пѫтеписа на Контариновото посолство (1580 г.) Rad, CXXIV; Wolf (1538 г.) въ Rad, CXXIX (1896), p. 43.

[3] Dernschwam, op. c., pp. 15—17.

[4] Псп., LXX (1909), с. 701.

[5] F. Hochstetter, Das Vitoš—Gebiet in der Central Türkei. Petermann's Mitteilungen, XVIII (1872), p. 88.

съ студена вода, която се оттичала въ мраморни басейни, а после по канали отивала въ съседното помѣщение, малко по-малко отъ първото. Сжщо и тамъ имало мраморни седалища. Изпълнена била съ много сѣрни пари, та било невъзможно да се стои съ дрехи. Подъ другитѣ два купола имало помѣщения съ топла вода; едното имало студена чешма за разстудяване. Въ съблѣкалната имало два реда седалища, покрити съ възглавници и скжпи килими. Знатнитѣ жени сѣдали тамъ, а робинитѣ имъ — задъ тѣхъ — на втория редъ седалища. Нѣкои жени се занимавали съ ржкодѣлието си. Lady Montagu се възхищава отъ стойката имъ, отъ свѣтящата бѣлота на кожата имъ, отъ тѣхнитѣ хубави коси, преплетени съ панделки и маниста, раздѣлени на много плитки, които се спущали по раменетѣ. Тѣ имали величествената хубость, която Milton приписва на майката на човѣшкия родъ. Тя ту ги сравнява съ грациитѣ, ту съ изписанитѣ отъ Тициана типове, и дори пожелава английскиятъ художникъ M. Jerwas да ги види, за да получи по-голѣмо вдъхновение и съвършенство при работата си[1]. Освенъ това, изъ града имало квартални хамами, въ които водата се грѣела. Отъ единъ сждебенъ актъ се вижда, че сжществувалъ хамамъ въ махалата Сунгуръ на името на Елъ Х. Байрамъ. Ungnad[2] говори за мраморна баня, която проф. Ишврковъ отждествява съ хамама предъ медресето на Коджа Мехмедъ паша[3], и друга съ петь стаи, топлена съ пещь[4]. Водата отъ софийската баня се разнасяла по кжщитѣ и се пиела като лѣчебна. По сведенията на Евлия Челеби, въ частнитѣ турски сараи имало до 70 бани. Минералната вода се употрѣбявала и за ритуала — особени носачи пренасяли вода за обмиване на мъртавцитѣ[5].

Чешми, водохранилища и водоскоци. Много пжтеписи отбелязватъ изобилието на вода въ София. Витоша била богатъ източникъ на вода. Отъ нея извирали двѣтѣ рѣки, които опасвали града; отъ Витоша били прокарани тржби съ вода за пиене. Заможни турци увѣковѣчили името си съ строежъ на чешми; при Освобождението въ София имало 21 чешми съ изворна, 33 съ рѣчна вода, разни водохранилища и много кладенци въ дворовѣтѣ. Нѣкои махали носѣли името на чешми: Кору чешме (дн. Сждебната палата), Башъ чешме (ул. Солунска и Царица Иоанна), Нова чешма (ул. Нишка къмъ бул. Христо Ботевъ), Мала чешма (западно отъ бул. Драгоманъ), Гюлъ чешме (около черквата св. Георги), Жешки бунаръ (източно отъ градската минерална баня) и др. До Освобожде-

---

[1] L. M. Montagu, op. c., pp. 198—205.
[2] Rad, CXII, pp. 218—219.
[3] Ишрковъ, п. с., с. 34.
[4] Rad, CXII, p. 219.
[5] Псп., LXX, с. 701.

нието се запазили Язаджийската чешма (ул. Гр. Игнатиевъ и ул. Денкоглу) и Бояджийската (на ул. Арда). На източната страна на Гюлъ джамия имало кладенецъ, отъ който и българитѣ черпѣли вода за здраве. Въ голѣмитѣ мохамедански срѣдища чешмитѣ представяли хубави архитектурни постройки. Може би, такива е имало на по-важнитѣ софийски срѣдища. G. C. Driesch пише, че изъ града се виждали много чешми, изградени отъ обществената каса и поддържани отъ нея. Освенъ общественитѣ чешми, които се използували отъ християни и мохамедани, къмъ всѣка джамия имало чешма, или водоскокъ за ритуално измиване. Въ XVII в. въ София се споменаватъ две водохранилища. Водохранилището на Махмудъ паша до Бююкъ джамия било обградено съ желѣзни прозорци. Лѣте водата се изстудявала[1]. Водохранилището на Молла Ефенди било до джамията Баня Баши (Молла ефенди джамия)[2]. Въ София се отбелязватъ и водоскоци. Евлия Челеби пише, че имало водоскокъ при входа на минералната баня[3]. Водоскокъ е имало и въ двора на медресето на Махмудъ паша. До Освобождението е имало водоскоци на два площада — Кору чешме (дн. Сѫдебна палата) и Кафене баши (площадъ Славейковъ) и въ Кавафската чаршия (до Гюлъ джамия). Въ българската махала, източно отъ минералната баня се намиралъ кладенецъ съ топла вода — Жешки бунаръ, за който споменува хаджи Калфа. Въ XIX в. Blanqui изтъква, че много свѣтъ се трупалъ около чешми и фонтани, които били подъ сѣнкитѣ на столѣтни дървета[4].

Население

Брой на населението. Пѫтувачитѣ, които минавали въ XVIII в. презъ София, подчертаватъ, че градътъ билъ добре населенъ. Lady Mary Montagu (1717 г.) казва, че самиятъ градъ билъ доста голѣмъ и населенъ[5]. Сѫщото потвърждава и G. C. Driesch (1719 г.)[6]. Fr. A. Bueshing (1760 г.) пише, че градътъ билъ доста голѣмъ и добре населенъ[7]. S. Lusignan (1786 г.) се опитва да опредѣли броя на населението: „Числото на кѫщитѣ достига до 8 хиляди, между които 1000 сѫ християнски[8]. Много географски съчинения за Турция презъ XVIII в. даватъ сведения за броя на жителитѣ въ София, като го опредѣлятъ

---

[1] Ишírковъ, п. с., с. 36.
[2] Евлия Челеби въ Псп., LXX, с. 699.
[3] П. с., с. 700.
[4] A. Blanqui, Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841 (Paris 1843), pp. 184, 185.
[5] M. Montagu, op. c., p. 198.
[6] Driesch, op. c., p. 89.
[7] Bueschіng, op. c., p. 1282.
[8] СбНУК, IV, с. 473.

на около 70 хиляди жители[1]. Отъ началото на XIX в. сѫ печатани сведения, събирани презъ края на XVIII в. Така, Ad. Roepert (1801 г.) посочва 8000 кѫщи, отъ които 1000 християнски[2]. C. Ritter указва 8 хиляди кѫщи — 46 хиляди жители[3]. Възъ основа на известията на турската държавна архива въ Народната библиотека въ София, проф. Иширковъ приема, че презъ XVII и XVIII в. числото на кѫщитѣ е било 7—8 хиляди, а броятъ на населението — 45-50 хиляди души[4]. Епидемиитѣ, войнитѣ съ Австрия и Русия, наборитѣ, движението на войскитѣ, съ които изобилствува историята на XVIII в., допринасяли много за обедняването и намаляването на турското население въ София.

Етнографски ликъ на населението въ София. Bertrandon de la Broquière пише въ 1433 г., че населението на София е чисто българско и че то само чака помощь отъ вънъ, за да възстане и се освободи. Турци тамъ живѣели много малко[5]. Постепенно, поради колонизаторската политика на турцитѣ и поради това, че София станала най-важното административно срѣдище на Балканския п-овъ и първъ градъ на полуострова, турскиятъ елементъ взелъ надмощие. Riccaut (1665 г.) бележи, че градътъ е станалъ напълно турски[6]. Турцитѣ се дѣлѣли на благородни и обикновени граждани. Въ София живѣели видни лица, които се ползували съ довѣрието на висшата власть въ Цариградъ, като румелийския бейлербей, кадията, паши и бейове, висши офицери, финансови и други чиновници. За румелийския бейлербей S. Lusignan пише, че е „князъ на князетѣ“. Въ Турция само четири лица заемали подобна длъжность — единъ въ Европа и трима въ Азия[7]. Временно пребивавали въ София и други длъжностни лица. S. Lusignan пише: „Тукъ се запознахъ съ разни офицери, които бѣха ходили съ войскитѣ противъ Махмудъ паша отъ Скутари, но бѣха повикани назадъ, защото Портата бѣ го опростила“. Редомъ съ турската чиновническа аристокрация, въ София имало гарнизонъ. Въ града имали сараи, имоти съ дюкяни и спахии (турска поземелна аристокрация), които владѣели грамадни имоти и цѣли села въ околноститѣ на града (Симеоново, Горна баня). Тѣ сѫ строили величествени постройки — джамии, богоугодни заведения, кервансараи. Освенъ тѣхъ, както съобщава G. C. Driesch, въ София живѣели много стари еничари и други, които успѣли чрезъ познанства или подкупъ да се снабдятъ съ свидетелства за изслужено време

---

[1] Миховъ, София до Освобождението, сс. 8—9.
[2] П. с., с. 11.
[3] П. с., с. 11.
[4] П. с., с. 12.
[5] Псп., III, с. 77.
[6] Riccaut, Histoire etc., p. 649.
[7] S. Lusignan, въ СбНУК, IV, с. 474.

и да се освободятъ отъ данъци. Турцитѣ ги наричали „остораки", т. е. такива, които използували правата на изслужили войници, а не сж били въ войската. Тѣ се занимавали съ по-едра търговия и разни сдѣлки. Останалото турско население живѣело отъ занаятчийски трудъ и отчасти отъ земедѣлие. Голѣма часть били търговци [1]. У S. Lusignan намираме интересна характеристика на тогавашния румелийски бейлербей, която изтъква безсилието на висшата власть да се справи съ своенравнитѣ паши. Абди паша, вече 64-годишенъ, билъ грузинецъ, бившъ управитель на Мала Азия. Действията му извикали недоволство въ Портата и затова били изпращани на четири пжти капуджии да го обезглавятъ. Но, прибавя S. Lusignan съ хуморъ, „той предпочиталъ да имъ отрѣже главитѣ". Следъ тѣзи напразни опити на Портата по единъ основенъ начинъ да поправи натегнатитѣ си отношения съ Абди паша, тя решила да се примири. Турцитѣ въ София ужасно се бояли отъ него, защото и най-малкитѣ престжпления наказвалъ съ голѣма строгость.

Втори важенъ елементъ отъ градското население сж били българитѣ. Тѣ били безправна рая, върху която лежали до 13 вида данъци и задължения. Между данъцитѣ имало: „право за вѣнчило" и „черденъ" — право за брачно легло". Презъ цѣлия XVIII в. Турция воювала, а българитѣ все повече вземали участие въ войнитѣ като тилови войски. Отъ Великдень до Архангеловъ день турцитѣ обикновено воювали, а после изпращали войската да зимува около Одринъ и други по-топли мѣста. G. C. Driesch пише, че онзи, който ималъ два чифта коне, трѣбвало да отбива служба съ единъ чифтъ. Мнозина, които карали товара на пратеничеството отъ Нишъ до София, преди това били пристигнали въ Нишъ по царска работа откъмъ черноморскитѣ страни на Тракия [2]. Особено много се влошило положението, когато настанали размирнитѣ кърджалийски времена, и презъ София се движела редовно войска къмъ Видинъ. Софиянци били свикани за борба съ Пазвантоглу. На 25. II. 1790 г. въ София били реквизирани коли и хранителни припаси. Освенъ това, доставени били работници за окопи, военни припаси и други. Съ фермани отъ 21. XI. 8. XII. и 15. XII. 1790 г. се искало доставка на брашно и ечмикъ. Портата изпращала довѣрени паши съ мисия да сломятъ нападателната сила на кърджалийскитѣ шайки. Въпрѣки турскитѣ мѣрки, презъ 1797 г. Пазвантоглу нахлулъ въ София. Движението на Пазвантоглу около София се следѣло и въ чужбина и е намѣрило отражение дори въ печата на Западна Европа, което се вижда отъ приложенитѣ въ края на настоящия трудъ

[1] Иширковъ, п. с., с. 40.
[2] Driesch въ СбНУК, VI, с. 132.

три извадки отъ Gasette Nationale de France отъ 5. II. 1797 г. и 23. II. 1798 г. При тѣзи нападения населението много страдало, а мѫжетѣ постоянно били викани да работятъ около войскитѣ. Първиятъ ферманъ отъ 8. I. 1798 г. отъ султанъ Селимъ III опредѣля количеството на реквизицията. Споредъ фермана отъ 26. II. 1798 г. всички коли своевременно трѣбвало да се съберать въ София, да бѫдатъ нови и покрити, съ млади и силни волове, а за арабаджи-башии да се поставятъ честни хора[1]. Обедняването на селското население, грабежитѣ на турската администрация и други несгоди принудили много селяни да търсятъ прехрана въ града и да учатъ занаятъ. Между тѣзи пришълци още презъ XVII в. нахлули много привилигировани, което се вижда отъ турскитѣ държавни документи отъ XVII в.[2]: войнигани, доганджии, мостари, дервентджии. Въ София тѣ заселили махалата Сунгурларъ около черквата Св. Спасъ и северно отъ нея.

Въ края на XVII в. султанъ Мехмедъ IV издалъ ферманъ, споредъ който турци и евреи не могли да се заселватъ, да притежаватъ имоти въ български махали и да се ползуватъ отъ водата имъ. На българитѣ било позволено да се поселватъ въ турска махала[3]. Отъ документъ отъ 1682 г. се вижда, че се забранявало на държавни турски чиновници да влизатъ въ кѫщитѣ на доганджиитѣ, да ядатъ, пиятъ и задигатъ овци и пр.

Въ XVIII в. българитѣ се движели изъ града и по пазаритѣ, което е направило впечатление на B. Génier (1789 г.), който казва: „Въ София живѣятъ повече българи, отколкото турци“[4].

Евреи. Споредъ проф. Иширковъ, голѣмъ брой евреи нахълтали въ София и заели чисто българската махала между черквитѣ Св. Недѣля — Св. Георги до Бююкъ джамия следъ 1595 г., когато София била нападната, завладѣна и оплячкосана отъ възстаналото околно население. Обаче, и преди това е имало евреи въ София, тъй като B. Ramberti съобщава за тѣхъ въ 1534 г.[5]. Въ 1578 г. St. Gerlach съобщава за сто души евреи[6]. Изобщо евреитѣ въ София били отъ различенъ произходъ — испански, унгарски, нѣмски и др. П. Богданъ пише: „Въ София има надъ 15 хиляди евреи. Тѣ сѫ преголѣми лихвари, и сѫ богати, защото всички стоки се намиратъ въ рѫцетѣ на евреитѣ. Не имъ се забранява нищо, защото плащали

---

[1] Матей Георгиевъ, Участие на софиянци въ борбата съ О. Пазвантоглу. Стол. общ. в-къ отъ 9. IX. 1925 г.
[2] ИИД, I (1905), сс. 84-85, 112-113; II (1906), с. 134 и сл.
[3] Минало, I 1 (1909), сс. 18-30, 32-33, 35-37.
[4] Genier, въ: Български туристъ, XXI (1929 г.), с. 13.
[5] Rad, LVI (1881), p. 219.
[6] Rad, CXVI (1894), p. 43.

на султана много[1]. Тѣ откупвали отъ правителството различни приходи. Въ XVIII в. Guys свидетелствува за евреи[2].

Въ 1719 г. G. C. Driesch съобщава, че въ София гърци и арменци търгували за смѣтка на турци. За арменски свещеници въ Софийско се споменува отъ времето на охридския архиепископъ Теофилактъ. Въ София е имало арменци, които поддържали черква Св. Дева Мария, на източната часть на днешния площадъ Св. Недѣля. Споменува се още въ XVI в. Dernschwam говори за 1000 души арменци[3]. Споредъ сведения отъ Софийската арменска община, въ края на XVI в. въ София дошли арменци отъ Пловдивъ, преселени отъ Полша. Презъ XVI в. тѣ намалѣли, а презъ XVIII в. нахлули арменци-бѣжанци отъ Цариградъ и колонията се увеличила до 9000 души. Запазенитѣ отъ гробницитѣ около черквата Св. Дева Мария три надгробни плочи съ надписи отъ 1730, 1753 и 1814 г. показватъ, че въ София е имало видни арменци, преселени отъ Армения. Въ сиджилатитѣ се споменува арменска община (ерменъ тайфаси ве джемаати). Имало е и арменски сокакъ.

Гърци. Още въ 1550 г. Cat. Zen пише, че въ София живѣели гърци. Сжщото съобщава и K. Rim[4]. Обикновено пжтувачитѣ не правятъ разлика между българи и гърци, тъй като подъ гърци разбирали изобщо източно православното население. Гърцитѣ въ София се черкували въ българската черква. Тѣ живѣели и търгували въ отдѣлна махала — урумъ чаршия[5]. По време на Освобождението за грѫцка чаршия съобщава К. Иречекъ.

Въ сиджилатитѣ се споменуватъ и други етнически малцинства: албанци, перси, цигани. Въ Турция нѣкои албанци се издигнали до голѣми постове, други поминували съ занаятчийство: били зидари, халваджии, ножари, правѣли и поправяли орѫжия. Въ София въ XVII в. имало персийска община — аджемиянъ джемаати, останала до Освобождението. Перситѣ се споменуватъ като продавачи на кафе и тютюни и кебапчии. Циганитѣ дошли на Балканския п-овъ презъ XIV в. Въ София пръвъ ги споменува K. Rim.[6] Въ сиджилатитѣ отъ XVII в. е указана циганска община (къпти и джемаати). Циганитѣ влизали въ нѣкои еснафи: желѣзарски, ковашки и др.[7] Турцитѣ гледали на тѣхъ като на чуждъ елементъ и ги заселвали въ опредѣлени махали. При Освобождението циганската махала е била източно отъ бул. Мария Луиза къмъ днешнитѣ гробища, но групи отъ цигански кѫщи е имало по днешния бул. Дондуковъ, западно отъ ул. Парижъ въ Шейхъ

---

[1] Арх. за посел. пр., II 3 (1939-40), с. 181.
[2] Guys, op. c., p. 277.
[3] Starine, X (1878), p. 210.
[4] Rad, CXII (1892), p. 182.
[5] Спространовъ, п. с., с. 19.
[6] Rad, CXII, p. 182.
[7] Иширковъ, п. с., с. 50.

махала и др. По сведения на П. Богданъ, презъ София минавали и пребивавали временно много търговци и отъ по-далечни страни: Влашко, Полша и другаде.[1]

Духовенъ животъ въ София презъ XVIII в.

Презъ време на робството, главно презъ XVI, XVII, XVIII вв. се чувствувала голѣма нужда отъ богослужебни и религиозно-поучителни книги. Въ свръзка съ търсенето явили се опитни преписвачи — обикновено духовни лица, и училища за доброписци и граматици. St. Gerlach съобщава въ 1578 г., че въ София имало две училища за свещеници, а отъ други известия (житието на о. Пименъ) се вижда, че въ София е имало школа за граматици и доброписци. Но освенъ това, въ София сѫ писани и други книги: житията на тримата мѫченици за вѣрата, книги, които отразяватъ борбата между християни и мохамедани, между господари и рая, между турския и българския елементъ въ града. Софийскитѣ книжовници въздействували върху други писатели. Възпитаницитѣ на софийскитѣ училища работѣли и далечъ отъ родния си градъ — въ Зографъ, Венеция, Хилендаръ. Това богатство на произведения издига София редомъ съ Кратово и Рилския монастиръ. Разглеждани вкупомъ, тѣзи произведения съставятъ Софийската книжовна школа. Презъ XVIII в. се споменуватъ попъ Младенъ Млади (1704 г.), попъ Вуче (1738 г.) и Йоаникий (1745 г.). Последниятъ, родомъ софиянецъ, работилъ въ Хилендарския монастиръ. Дейностьта на тукашната школа отслабва и къмъ срѣдата на XVIII в. започватъ да се чуватъ гласоветѣ на новото литературно движение, намѣрило изразъ въ дейностьта на отца Паисий.

Презъ XVIII в. е имало условия да се развиятъ килийни училища въ София при наличностьта на свещеници[2] и многоброенъ еснафъ. Писмени съобщения отъ онова време обаче нѣма. Единъ отъ свещеницитѣ на черквата Св. Спасъ презъ 1751/54/58 г. се именува Илия (Илийчо) Даскаловъ или даскаловъ синъ[3]. Тѣзи училища се посещавали отъ усърдни ученици, които по-късно изпъкватъ като учители и поематъ рѫководството на просвѣтата въ София.

Начело на българската община въ София (кюфре джемаати) стоялъ владиката — башъ кешишъ. Назначавани били отъ Цариградъ гърци-владици по възприетата вече система — продажба на длъжностьта (симония). Отъ втората четвърть на XVII в. до 1752 г. на патриаршеския престолъ се изредили 15 патриарси, нѣкои отъ които светителствували по

[1] Ив. Дуйчевъ, въ Архивъ за пос. проуч., II 2, с. 181.

[2] П. Динековъ, Книжовенъ животъ въ София презъ XVI в., Родина, III 4 (1941) с. 126.

[3] П. Динековъ, Попъ Пѣю (София 1942), с. 8.

нѣколко дни[1]. Смѣната на патриарха водѣла къмъ смѣна и на митрополититѣ. Последнитѣ оставали дълговетѣ да растатъ, като знаели, че другъ ще се грижи за тѣхъ. Отъ приписки се вижда, че скѫпи богословски книги и черковни съкровища били залагани и продавани за дългове. Знае се, че клиръ и миряни задлъжнявали отъ порѫчителства на владиката, та губѣли имотитѣ си и всѣкидневната си храна. По разни приписки отъ XVIII в. могатъ да се установятъ имената на софийскитѣ владици[2]. Тѣ не сѫ оставили спомени за строежи или за закрила на населението срещу своеволията на турската власть въ този размиренъ вѣкъ. У прот. Гошевъ се споменуватъ следнитѣ владици: Паисий (1768 г.), подписанъ на антиминсъ отъ 1768 г.; Антимъ (1753 г.), споредъ необнародвана приписка къмъ единъ печатанъ руски типикъ на софийската катедрала; Иеротей (1759 г.); Иеремия (1758, 1763, 1781 г.), споредъ необнародванъ надписъ върху обкова на едно евангелие на софийската катедрала; Теофанъ (преди 1788 г. и следъ 1816 г.); Иоакимъ (1828 г.).

Търговия, индустрия и занаяти

Географското положение на града София опредѣлило и неговото важно стопанско положение между градоветѣ на Балканския п-овъ. Още отъ рано той станалъ търговско срѣдище, а по-после и индустриаленъ градъ. Католическиятъ архиепископъ П. Богданъ пише: „София е разположена въ срѣдата на страната и затова е търговски градъ, кѫдето се стича много народъ отвсѣкѫде: отъ Маджарско, Влашко, Молдавия, дори отъ Полша и отъ други страни. Намиратъ се нѣща и стоки отъ всѣкакъвъ видъ, както италиански, така и източни“[3]. Особено се повдигнала търговията въ София презъ XVII в., когато Турция затворила Черно море за чуждото плаване. Тогава търговията съ индустриалнитѣ италиански стоки се извършвала по суша отъ дубровнишки кервани. София била най-важното срѣдище на дубровнишката търговия, която следъ Чипровското възстание, въ края на XVII в., била унищожена. Обаче въ София имало достатъчно чужди търговци: евреи, арменци и гърци, които замѣстили дубровничанитѣ. Въ търговския еснафъ презъ XVII в. влизали българи, турци и евреи. Българитѣ почнали да се снабдяватъ съ берати за търговия. По свидетелството на пѫтувачи, презъ XVIII в. София била важенъ търговски градъ. Така, G. C. Driesch (1719 г.) вижда навсѣкѫде цвѣтуща търговия[4]. Търговията се извършвала въ открити магазини или

---

[1] Подробно у П. Мутафчиевъ, Къмъ историята на софийската митрополия презъ XVII в.. Дух. култура, XXXII—XXXIII (1928), с. 59.

[2] Прот. Ив. Гошевъ, Антиминсътъ — Литургическо и църковно изследване (София 1924), с. 114.

[3] Дуйчевъ, п. с,. с. 181.

[4] Driesch, op. c., p. 97.

търговски кѫщи, които се наричали безистени. Въ тѣзи пазари всѣко нѣщо имало опредѣлено мѣсто. Fr. A. Buesching (1760 г.) пише: „София е търговски градъ“[1]; въ Donaureise etc. (1760 г.) тя е наречена „известенъ търговски градъ“[2]; S. Lusignan (1786 г.) съобщава, че „по пазарищата имало добри, изискани и изобилни храни“[3]; M. J. Fabri (1790 г.) нарича София „угледенъ търговски градъ“. G. C. Driesch (1719 г.) дори бележи, че онѣзи, които познавали дѣлата въ Турция, казвали, че търговията била голѣма, но поради загубата на Бѣлградъ (следъ мира въ Пожаревацъ) щѣла да се пренесе въ Нишъ, който билъ по-срѣдищенъ градъ[4].

София била известна не само като търговски, но и като важенъ индустриаленъ градъ. Въ доклада на Лала Шахинъ се казва: „Индустриални заведения, занаяти и работилници въ София има доста, тамъ се обработватъ тънки и дебели вълнени и памучни материи“[5]. Отъ по-късни домашни и чужди сведения знаемъ, че въ София било развито кожарство и шивачество. Презъ XVI в. M. A. Пигафета пише, че въ града се щавѣла превъзходна кожа и то отъ онзи видъ, който се нарича bulgarino. Тази кожа имала червенъ и жълтъ цвѣтъ и била съ приятна миризма[6]. Добре развитото кожарство давало основи за обущарство. Пѫтеписецътъ на Контариновото посолство пише, че се изработвали сѫщо юзди, кожени потрѣби и хубави ямурлуци[7]. София е била срѣдище на текстилна индустрия: правѣли се вълнени и плъстени издѣлия[8], фесове[9], кечета, гайтани, вирѣелъ и мутафчилъкъ и тъкачество[10]. Производството на метални издѣлия сѫщо било развито. Сѫществувалъ тюфекчийски еснафъ, на занаятчиитѣ, които изработвали пушки и пищови. Изработвали се и медни сѫдове. Желѣзодобивната индустрия въ политѣ на Витоша била разработена. Въ връзка съ тѣзи руди, изработвали се и желѣзни издѣлия. K. Zen бележи, че въ София се правѣли най-доброкачественитѣ въ турската държава боздугани[11]. Въ мѣста, гдето се намирали сребърни и златни руди, били открити и монетни домове (зарбхана). Софийската зарбхана съ прекѫсване работила около 200 години. Презъ XVIII в. при Махмудъ I (1730—1755) въ София сѣчели сребърни

---

[1] Buesching, op. c., p. 1282.
[2] Donaureise etc., p. 54.
[3] СбНУК, IV, с. 472.
[4] Driesch, op. c., p. 97.
[5] Д. А. Ихчиевъ въ ИИД, II (1906), сс. 91—97.
[6] Starine, XXII (1890), p. 177.
[7] Rad, CXXIV (1895), p. 85.
[8] Ibid., p. 85.
[9] Rad, LXXXIV (1887), p. 50.
[10] Иширковъ, п. с., с. 56.
[11] Starine, X (1878), p. 210.

пари и акчета, наречени гюмюшъ акче, съ тяжесть $^3/_4$ крата, диаметъръ 11 мм.[1].

Въ свръзка съ сѫществуването на зарбханата се споменуватъ села, които се ползували съ права и привилегии, срещу задължения да доставятъ вжглища за зарбханата (кюмурджии)[2]. Въ София сѫществувала златарска чаршия, която и до днесъ е запазила мѣстото си — ул. Арда. Въ XVI в., когато богатствата прииждали въ София, заможнитѣ и видни турци порѫчвали накити за женитѣ въ харемитѣ. И християнското население не се отказвало отъ женски накитъ. З л а т а р и т ѣ работѣли украси, павти, гривни, пръстени и пр. Ктиторитѣ дарявали на черквитѣ ковани евангелия, съсѫди, мощехранителници и дарохранителници. Виденъ златарь е билъ мѫченикътъ Георги отъ Кратово.

Отъ другитѣ индустрии трѣбва да изтъкнемъ м е л н и ч а р с т в о т о. Въ София и околностьта е имало мелници, които се споменуватъ и въ нѣкои пѫтеписи. Въ самия градъ се използувала водата, отбита отъ Владайската рѣка, която идѣла откъмъ лагера, минавала по днешния площадъ Възраждане, по бул. Драгоманъ, и пакъ се вливала въ Владайската рѣка къмъ бул. Мария-Луиза. По нейното течение при Освобождението имало 7 мелници.

По пазаритѣ се продавали хлѣбове, погачи и тѣстени произведения. Въ XVII в. се споменуватъ хлѣбарски, симитчииски, баничарски еснафи, редомъ съ този на брашнаритѣ. По сиджилатитѣ проф. Иширковъ можалъ да установи 62 занаяти, въ повечето отъ които участвували българи[3].

Черти изъ живота на населението въ София презъ XVIII в.

Отъ пѫтеписитѣ отъ XVIII в., съ които разполагаме, и отъ турскитѣ официални документи можемъ да доловимъ доста нѣщо отъ частния животъ на населението въ София. G. C. Driesch изтъква, че туркинитѣ не гледали домакинство като женитѣ отъ Запада. Тѣ обичали да поддържатъ хубостьта си, безъ да се грижатъ за друго. Занимавали се съ плетивото си и изоставяли домакинската работа на мѫжетѣ[4]. Богати турци строели бани (хамами) и завещавали суми за издръжката имъ; кѫпането тамъ било безплатно. Още въ пѫтеписа на Контариновото посолство (1580 г.) се съобщава, че привечерь хората се кѫпѣли за здраве. Lady Mary Montagu е дала картина на софийската женска баня. Банята, споредъ нея, е женско кафене, гдето туркинитѣ пиели кафе и шербетъ, обсѫждали

---

[1] ИИД, I (1905), сс. 98—100; III (1911), с. 75; Г. Б а л а с ч е в ъ, Софийски монетенъ домъ. Минало, II 7—8 (1911), сс. 217—226.

[2] Н. А. М у ш м о в ъ, Монети и монетарници въ Сердика (София 1926), с. 50.

[3] И ш и р к о в ъ, п. с., сс. 57—62.

[4] D r i e s c h, op. c., p. 91.

всички градски новини и измисляли скандални истории. Мохамеданкитѣ ходѣли веднажъ седмично на баня и престоявали тамъ по 4—5 часа. Lady Mary Montagu се възхищава отъ благовъзпитаностьта на мохамеданкитѣ, които не проявили изненада или подсмивки относно нейното облѣкло — костюмъ за езда, — нѣщо, което се случвало на Западъ, когато нѣкоя дама не била облѣчена по приетия редъ. „Въ никой европейски дворъ женитѣ не сѫ толкова учтиви“, добавя тя. Туркинитѣ въ софийската баня се възхитили отъ хубостьта на посетителката и все повтаряли: „гюзелъ, пекъ гюзелъ“ (хубава, много хубава)[1].

Обикновено чужденцитѣ въ София се движели съ свои превозни срѣдства — коли, коне, цѣли кервани отъ магарета и камили. Но изглежда, че е имало мѣстни коли — брички за превозъ изъ града. Съ такава бричка (покрита кола безъ прозорци) Lady Montagu отишла да разглежда минералната баня[2].

Е н и ч а р с к и о б и ч а и. F. de Sauveboeuf (1788 г.) рисува развалата всрѣдъ еничаритѣ. При пребиваването си около София мнозина еничари се свързали съ хубавици. Когато войската потеглила на походъ, хубавицитѣ я последвали. F. de Sauveboeuf видѣлъ много жени, връщани насила въ коли. Тѣ били заплашени, че ако си позволятъ повторно да тръгнатъ подиръ войскитѣ, ще имъ се наложи бой. Тъй като турцитѣ по начало не биели жени, слагали котка въ широкитѣ имъ шалвари и удряли котката и по този начинъ налагали исканото наказание, безъ да престѫпятъ корана[3].

Въ XVIII в. богатитѣ турци използували робския трудъ. Робитѣ набирали отъ военнопленници и отъ отвлѣченото население по време на турски отстѫпления. Lady Montagu казва, че робини обслужвали господаркитѣ си въ софийската баня[4]. За роби говори и G. C. Driesch. Той казва, че емиритѣ се занимавали само съ търговия съ роби. Тѣзи търговци се наричали есирджии[5]. Когато говори за Пазарджикъ той пише, че и тамъ имало роби, както и въ София. По-нататъкъ по пѫтя посланикътъ освободилъ нѣкои роби, дори такива, които работѣли съ вериги. При нѣкои случаи членоветѣ на посолството събирали помежду си сума за откупъ[6]. F. de Sauveboeuf (1788 г.) сѫщо отбелязва, че пѫтувалъ съ роби, когато билъ арестуванъ и върнатъ обратно въ Цариградъ[7].

---

[1] L a d y M a r y M o n t a g u, op. c., p. 203.
[2] L a d y M a r y M o n t a g u, op. c., p. 201.
[3] F. d e S a u v e b o e u f, въ СбНУК, IV, с.
[4] L a d y M a r y M o n t a g u, op. c., p. 199.
[5] D r i e s c h, въ СбНУК, VI, с. 129.
[6] П. т., сс. 136—137.
[7] F. d e S a u v e b o e u f, Reisen durch die Tuerkei, Persien und Arabien (Leipzig 1790), II, p. 213.

Развлѣченията на турцитѣ въ София презъ XVIII в. не се различавали отъ онѣзи, които Евлия Челеби е посочилъ презъ XVII в. Охолнитѣ млади и стари турци се събирали по кафенетата, каквито сѫществували по по-голѣмитѣ площади — Кафене-баши, Куру-чешме и др., гдето деньтъ минавалъ подъ прохладнитѣ сѣнки. Младитѣ се събирали нощя въ банята и изгаряли стотина камфорови свѣщи. Тѣ излизали изъ близката околность — Корубагларъ и по-далечъ — на Витоша. Градскитѣ аяни ходѣли съ семействата си на бани въ Панчарево[1]. Пашитѣ земевладѣлци прекарвали въ чифлицитѣ си. Евлия Челеби казва, че въ Кинанъ-пашовия чифликъ имало дворецъ, подобенъ на теке, разположенъ всрѣдъ дървета и храсти[2].

Носии въ Софийско. Нѣкои пѫтувачи отъ XVIII в. сѫ оставили доста подробни описания на облѣклото на българкитѣ въ Софийско. Жение (1789 г.) пише, че българкитѣ се кичели много, носѣли гердани и подреждали коситѣ си. Той не виждалъ хубави жени, затова пъкъ изтъква, че имало много здрави мѫже[3]. Коситѣ на мѫжетѣ били остригани наоколо, а само на темето била оставена дълга плетеница[4].

S. Lusignan (1786 г.) съобщава: „По пѫтя отъ Пловдивъ (къмъ София) срещнахъ тълпи-тълпи момичета (отъ по 20-40) повечето отъ Софийско — жътварки. Тѣ носѣха платнени фустани до нозетѣ съ широки рѫкави и навои. Върху ризата има нѣщо като халатъ (Schlafrock), който стига до колѣнетѣ. Кръстътъ е пристегнатъ съ коланъ. Коситѣ сѫ отдѣлени на нѣколко плитки и, приплетени съ вълнени нишки, висятъ до раменетѣ. Нѣкои отъ жътваркитѣ носѣха шапки съ малки дребни пари, други бѣха гологлави“[5]. По-подробно описание на облѣклото на българкитѣ въ Ихтиманско срѣщаме у Driesch[6]. Лѣте женитѣ ходѣли само съ риза, препасани съ широкъ поясъ, оплетенъ необикновено отъ вълна или камилска козина. Кичели се съ тежки сребърни или позлатени обеци, сребърни пръстени, разни стари пари, камъчета, шарени стъкла, картинки и цвѣтя. Коситѣ имъ били сплетени и висѣли презъ раменетѣ. Омъженитѣ свързвали коситѣ си горе, момитѣ не излизали твърде предъ хора. Повечето отъ тѣхъ носѣли на главата си голѣма шапка: толкова широка, че краищата ѝ падали на раменетѣ, а височината ѝ достигала до единъ аршинъ надъ главата. Необикновеното у тия шапки било, че тъкмо горната часть — тази която гледала къмъ небето — била най-широка, като че направена не да пази отъ дъждъ и слънце, а да събира дъждовната вода[7]. Когато нѣкой искалъ да се

[1] П с п, LXX, с. 700.
[2] П с п, LXX, с. 702.
[3] Ж е н и е, въ Български туристъ, XXI (1929), с. 13.
[4] D r i e s c h, п. с., с. 129.
[5] СбНУК, IV, с. 473.
[6] СбНУК, VI, с. 129.
[7] Вж. повече у Кр. М и я т е в ъ, Царска корона въ селска хижа. ИНЕМ, XV (1943).

задоми, трѣбвало да купи момата отъ родителитѣ ѝ съ пазарлъкъ. Първата година следъ сватбата булкитѣ носѣли тѣзи пари като накитъ, като прибавяли по главитѣ си подаръци, та изглеждали като натоварени. Busbecq сѫщо говори за тази шапка. „Горе къмъ небето е най-широка и отворена, тъй щото се види, че е направена да приема дъжда и слънчевата свѣтлина, когато нашата е за отклонението имъ ... Такива шапки спомагатъ на представителната и сериозна външность, макаръ че при едно малко разтърсване сѫ готови да паднатъ. Женитѣ ходятъ съ тѣхъ така, че си мислишъ, че нѣкоя Клитемнестра и Хекуба (още преди падането на Троя) излиза на сцена“[1]. Запазени сѫ изображения на българи отъ Софийско у пѫтеписа на D. Hays de Courmenin (1621 г.)[2] и у S. Schweiger[3]. Такава шапка ще да се е носѣла въ Софийско; съ нея е изобразена жената на ктитора Радивоя въ фреска въ Кремиковския монастиръ (1493 г.)[4]. Макаръ че Иречекъ пише, че нѣма разлика между носиитѣ въ XVII и XVIII в. и ново време следъ Освобождението, както я описватъ по-нови автори[5], все пакъ разлика сѫществува. Напр., тази шапка, която носѣли женитѣ въ Софийско презъ XVIII в., следъ Освобождението се е запазила само въ женската вѣнчална шапка въ Ломско — т. н. лубъ. Тя се правѣла отъ тънка, крѫгла букова дъска, обшита и драпирана съ бѣло платно и цвѣтно сукно и украсена съ метолически накити, бѣли раковини и др.[6].

Женитѣ въ Софийско носѣли копринени ризи, по-дълги отъ днешнитѣ, много по-украсени съ копринено везмо. Лѣте върху ризата обличали така наричания манофилъ, пакъ отъ конопено платно и сѫщо извезано съ разноцвѣтни коприни, които пѫтувачитѣ смѣсвали съ ризата. Тази дреха, отдавна изчезнала отъ Софийско, се е запазила въ Трънско[7]. Сега въ Софийско е изчезнала напълно и хубавата плътна копринена шевица отъ XVIII в.

Може би въ XVIII в. българското народно изкуство е достигнало до върха на своето развитие както по богатство и разнообразие на видоветѣ, така и по стилно развитие.

Никой отъ пѫтувачитѣ не споменува цвѣта на сукмана, но той е билъ бѣлъ като при мѫжкитѣ дрехи. По-късно е влѣзло въ мода да се боядисва синьо[8]. Въ албума на Фериолъ,

---

[1] СбНУК, V, с. 12.

[2] Voyage de Levant fact par le commendement du Roi en l'année 1621 par Sr D. C. (Des Hays de Courmenin), посочено у Е. Петева — Ст. Костовъ. Селски битъ и изкуство въ Софийско (София 1924 г.), с. 127.

[3] СбНУК, IV, с. 430.

[4] Б. Филовъ, Старобългарско изкуство (София 1924), табл. LV.

[5] Иречекъ, Княжество България, II, с. 94.

[6] Петева—Костовъ, п. с., с. 130.

[7] Ст. Л. Костовъ, Трънска носия. ИНЕМ, VIII—IX (1925), с. 135.

[8] Петева — Костовъ, п. с., с. 124.

издаденъ въ 1714 г., софийската носия е бѣлодрешковска[1].

Къмъ известията за българката отъ XVIII в. трѣбва да прибавимъ и една характеристика на българката отъ F. de Sauveboeuf (1788 г.): „Женитѣ се стараятъ винаги да посрещнатъ добре чужденцитѣ, и тѣхнитѣ дъщери, кокетството на които се ограничава само съ това, че спущатъ коситѣ си въ дълги плетеници, помагатъ скромно на майкитѣ си да приготвятъ на госта нѣкой простичекъ, но вкусенъ обѣдъ“[2].

Както всички търговски градове и София е била посещавана отъ много чужденци, главно търговци. Така че мѣстното население било свикнало да вижда различни облѣкла и носии по ханища и пазари. Но все пакъ, по-оригинално облѣкло предизвиквало любопитство, възторгъ или насмѣшка. S. Lusignan пише: „Въ моето пѫтуване чадърътъ много ми услужи; обаче, щомъ влѣзнѣхъ въ нѣкой турски градъ, всички се учудваха и често чувахъ викове подире си: „Гледайте гяуринъ съ шатра на главата“ (Seht da den Ungläubigen mit dem Zelt auf dem Copfe)[3]. Голѣмитѣ европейски пратеничества особено дразнѣли любопитството на софийското население. За да бѫде по-блѣскаво посрѣщането, властьта свиквала и населението, както е известно отъ описания презъ миналитѣ вѣкове[4]. G. C. Driesch е оставилъ описание за посрѣщането въ София на пратеничеството на графъ Вирмондъ, на което той билъ единъ отъ четиримата секретари. Графъ Вирмондъ, голѣмъ австрийски дипломатъ, подписалъ мира въ Пожаревацъ (1718 г.) и билъ изпратенъ въ Цариградъ за приподписване на сѫщия миръ отъ върховното турско правителство. Пратеничеството на графъ Вирмонда било блѣскаво и се състояло отъ 65 души. На турска земя къмъ него били зачислени 200 еничари, евнуси и спахии. Грамадното шествие влизало въ градоветѣ по опредѣленъ редъ, така, както напустнало Виена[5]. Driesch описва подробно блѣскавото облѣкло на участницитѣ. Конетѣ били покрити съ червени покривки съ златни нашивки; нѣкои отъ яздачитѣ имали бѣли пера по шапкитѣ си. Секретарьтъ на посолството изваждалъ на показъ писмото до султана, поставено въ бѣла обвивка, извезана съ злато. Дванадесеть души тѣлохранители носѣли по единъ сребъренъ топузъ. Всички графове, фрайхери и други участници били отъ най-древни и лични семейства. Driesch описва облѣклото на самия посланикъ: „Тѣлото му красѣше испански плащъ, из-

---

[1] Recueuil de cent estampes représentant différentes nations du Levant, tirées sur les tableaux peints d'après nature en 1707—1708 pour les ordres de M. de Ferriol, ambassadeur du Roi à la Porte (Paris 1714).

[2] СбНУК, IV, с. 479.

[3] Lusignan въ СбНУК, IV, с. 475.

[4] Taferner (1665 г.), СбНУК, IV, с. 467; Colier въ книгата на Riccaut, Histoire de l'état present. . ., II, p. 133.

[5] СбНУК, VI, с. 116.

везанъ съ злато по най-новъ начинъ; изъ златния везъ прозираше червено огнена боя; плащътъ и отъ вжтре бѣше подплатенъ съ пурпурна коприна, а по краищата — обточенъ съ повече отъ педя широка сърмена мрежа". А самиятъ графъ горделиво пристжпялъ на едъръ конь. Покрай стремената вървѣлъ пешъ главниятъ укротитель на конетѣ. Пратеничеството имало знамена и музика. Отъ с. Обеля били изпратени напредъ графоветѣ Тирхаймъ и Шерфтенбергъ, придружавани отъ преводчикъ, за да поздравятъ отъ името на посланника мѣстния сждия (моллата), като замѣстникъ на нишкия сераскеринъ, който временно управлявалъ бейлербейството. Капитанъ инж. Ебшелвицъ сжщо пристигналъ въ София преди мисията, за да се погрижи за квартиритѣ (конацитѣ). По това време румелийскиятъ бейлербей билъ съ подобна мисия въ Виена. Портата искала и нейното пратеничество да бжде многобройно и блѣскаво. Ето защо Ибрахимъ паша, който подписалъ Пожаревацския миръ отъ турска страна, билъ повишенъ въ втори дефтердаръ съ званието румелийски бейлербей. Като такъвъ той ставалъ трибунчуженъ (носѣлъ знакъ съ три конски опашки) и щѣлъ да направи впечатление[1]. На 28 юний 1719 г. посланството влѣзло въ София. И самитѣ посрещачи излѣзли съ блѣсъкъ и музика. Driesch пише: „Тржбитѣ свирѣха, барабанитѣ ехтѣха, знамената се вѣеха. Напредъ вървѣха лични еничари, които задържаха народа съ бѣли копия, но той се притискаше. Направиха на Негово Превъзходителство особени подаръци — единъ конь съ лъскаво-пепелявъ цвѣтъ съ невъобразима хубость и жизненость и единъ лежащъ столъ". На 30 юний пратеничеството отпочивало въ София. Мѣстниятъ сждия — моллата, придруженъ отъ петгодишния си синъ, направилъ посещение на посланника. Бащата и синътъ били съ по-широки отъ обикновени чалми, а зелениятъ имъ цвѣтъ показвалъ, че родътъ имъ произлиза отъ Мохамеда. Наричали се емири или евлади. Driesch бележи, че въ турската държава се срѣщали много такива прѣки потомци на Мохамеда, които получавали титлитѣ си съ откупъ. Емиритѣ имали голѣми права: простъ турчинъ загубвалъ дѣсната си ржка, ако си позволи да удари емиръ. При разглеждане на града членоветѣ на мисията се придружавали отъ еничари, които ги пазѣли и задържали народа, който се трупалъ[2].

[1] Hammer, ib., II, p. 15 sqq.
[2] СбНУК, VI, с. 128.

Приложения

Материали за историята и географията на градъ София презъ XVIII в.

1717

J. M. Berton, Les Turcs dans la balance politique de l'Europe aux XIX s. Suivies d'une nouvelle traduction des lettres de Lady Mary Montagu sur la Turquie. Paris 1822. Lettre à son Altesse Royale La Princesse de Galles. Adrianopel, avril, 1717.

Partis de Nissa, nous fîmes route pendant quatre jours à travers les montagnes avant d'atteindre Sofia; cette ville est située sur la rivière de Lisca, dans une grande et belle plaine qu'environne une chaine de montagnes, qui se dessine en amphithéâtre dans l'éloignement. Il est presqu' impossible de voir un plus beau site; la ville elle même est très grande et très peuplée; elle renferme les bains chauds extrêmement renommés par leur vertu medicale (p. 198).

A Milady Rich
Adrianopel, avril 1717.

Je vous instruirai de ce que j'ai vu de remarquable à Sophia, une des plus belles villes de l'empire turc et très fameuse par ses bains chauds, où l'on se rend pour des motifs de plaisir autant que pour des raisons de santé. Je me suis arrêtée un jour entier à Sophia dans le dessein de visiter les bains. J'avais l'intention de m'y rendre incognito et je louai une voiture turcque. Ces voitures ne sont nullement semblables aux nôtres; mais elles me paraîssent beaucoup plus commodes pour le pays, où la chaleur est si excessive qu'il y avait un très grand incovenient de placer des glaces aux portières.

Заминахме отъ Нишъ и пѫтувахме 4 дни презъ планинитѣ преди да стигнемъ въ София; този градъ се намира на р. Lisca (Искъръ) въ голѣма, хубава равнина, която е заобиколена отъ верига планини, които се очертаватъ амфитеатрално въ далечината. Невъзможно е да се види по-хубава мѣстность; самиятъ градъ е голѣмъ и населенъ, има топли бани, извънредно много известни съ своето лѣчебно действие.

На миледи Rich. Одринъ, априлъ 1717.

Ще ви съобща какво видѣхъ забележително въ София, единъ отъ най-хубавитѣ градове на турската империя, и много знаменитъ съ своитѣ топли бани, кѫдето се отива както за развлѣчение, така и за здраве. Цѣлъ день престояхъ въ София, за да посетя банитѣ. Имахъ намѣрение да отида инкогнито и наехъ една турска кола. Тѣзи коли никакъ не приличатъ на нашитѣ, но ми изглеждатъ много по-удобни за страна, гдето топлината е толкова силна, че е неудобно да се поставятъ стъкла на вратитѣ.

Къмъ 6 часа отидохъ на баня съ една такава покрита кола. Банитѣ бѣха вече пълни съ жени. Тѣзи бани сѫ построени отъ камъкъ и иматъ форма на

Vers six heures j'allai aux bains dans une de ces voitures couvertes; je les trouvai déjà remplis de femmes. Ces bains sont battis en pierre et ils ont la forme de dômes seulement garnis de fenêtres sur le toit; néanmoins on y reçoit une clarté suffisante; on y joint ensemble cinq de ces dômes; le premier plus petit sert de vestibule là ce tient la portière; les femmes de qualité donnent en général à cette femme une couronne ou dix chellings, et je n'oubliai pas de me conformer à cet usage. La chambre suivante est très grande et pavée en marbre, on l'a garnie tout autour de deux rangs de sièges de marbres en forme de fas, placés les uns sur les autres. Cette chambre contient quatre fontaines d'eau froide, qui se jette d'abord dans des bassins de marbre et coule ensuite sur le pavé, dans de petits canaux qui la conduise dans la chambre voisine un peu plus petite que la première. Elle est également meublée de sofas de marbre, disposés de la même manière; mais la fumée du soufre qui s'élève des bains voisins, répand dans cette chambre une si grande chaleur, qu'il est impossible de rester avec des habits. Les deux autres dômes offrent des bains chauds; l'un d'eux a des robinets d'eau froide qui servent à donner au bain le degré de chaleur qu'on veut. J'étais en costume de voyage, en habit fait pour monter à cheval, et je parus sans doute extraordinaire aux femmes, cependant nulle d'elles ne montra la plus légère surprise, et ne laissa échapper la plus légère manque d'une impertinente curiosité; toutes me reçurent avec

куполъ, само че сѫ украсени съ прозорци върху покрива, при все това се получава една достатъчна свѣтлина. Има всичко 5 купола; първиятъ е най-малъкъ и служи за вестибюлъ; тамъ се намира и вратарката. Благороднитѣ жени даватъ на тази жена една крона или 10 шилинга, и азъ не забравихъ да се съобразя съ този обичай. Следната стая е много голѣма и постлана съ мраморъ, украсена наоколо съ два реда седалища отъ мраморъ въ формата на полукрѫгъ, поставени едни върху други. Тази стая съдържа 4 чешми съ студена вода, която се отича най-първо въ басейни отъ мраморъ, тече върху пода по малки канали, които я водятъ въ съседната стая, малко помалка отколкото първата. Тя е сѫщо наредена съ мраморни седалища, разположени по сѫщия начинъ; но пушекътъ отъ сѣрата, който се издига отъ съседнитѣ басейни, разпространява въ тази стая такава голѣма горещина, че е невъзможно да се стои съ дрехи. (Подъ) другитѣ две кубета се намиратъ топли бани. Една отъ тѣхъ има студена чешма, за да може да се изстудява водата по желание. Азъ бѣхъ съ пѫтнишко облѣкло за езда, и безсъмнено изглеждахъ необикновена на женитѣ; все пакъ никоя отъ тѣхъ не показа ни най-малка изненада и не издаде ни най-малка черта на предизвикателно любопитство. Всички ме приеха съ учтивость и по най-милъ начинъ. Не познавамъ нито единъ дворъ въ Европа, гдето женитѣ да се отнасятъ съ такава учтивость къмъ една чу-

civilité et de la manière la plus obligeante. Je ne connais aucune cour en Europe, où les femmes se fussent conduites avec tant de politesse envers une étrangère. Il y avait je crois environs deux cents femmes et néanmoins je ne vis aucun sourire dédaigneux paraître sur ses lèvres: je n'entendis aucun de ces chuchotements satiriques, qui ne manquent jamais d'avoir lieu dans nos assemblées, quand il y paraît une personne qui n'est pas exactement habillée à la mode. Les femmes repétèrent à plusieurs reprises et les yeux attachés sur moi „Uzel, pekuzel", „charmante, très charmante".

Les sofas du fremier rang étaient couverts de coussins et de riches tapis: les femmes distingués s'assirent dessus; leurs esclaves se placèrent derrière elles sur les seconds. Nul ornement n'indiquait leur rang, car elles étaient toutes dans l'état de nature, ce qui veux dire en bon anglais, entièrement nues, sans que rien ne cachât ou leurs beautés, ou leurs défauts. Toutefois il ne leur échappa aucun sourire déshonnête, aucun mouvement immodeste: elles se promenaient avec la même grâce majestieuse que Milton prête à la mère du genre humain. J'eu remarquai dont les proportions étaient aussi exactes que celles de deésses tracées par le crayon du Guide ou du Titien. Le plus grand nombre avait la peau d'une blancheur éclatante seulement ornées de leurs beaux cheveux parsemés de rubans et de perles, séparés en plusieurs tresses qui tombaient sur leurs épaules, elles représentaient parfaitemeut les Grâces.

жденка. Имаше тамъ, струва ми се, около 200 жени и при все това не видѣхъ никаква пренебрежителна усмивка да се появи на тѣхнитѣ устни. Не чухъ никое отъ онѣзи подигравателни шушукания, които винаги се явяватъ въ нашитѣ общества, когато се яви нѣкоя личность, която не е облѣчена точно по модата. Женитѣ съ очи обърнати къмъ мене многократно повтаряха: „Uzel, pek uzel"[!] -- „очарователна, много очарователна".

Миндеритѣ отъ първия редъ бѣха покрити съ възглавници и скѫпи килими. Знатнитѣ жени седѣха върху тѣхъ, а тѣхнитѣ робини застанаха задъ тѣхъ върху вторитѣ. Никаква украса не опредѣляше тѣхното положение, понеже бѣха въ естествено състояние, което ще рече на добъръ английски езикъ, съвсемъ голи, безъ нищо да скрива тѣхнитѣ хубости, или тѣхнитѣ недостатъци. Но при все това не се изтръгна отъ тѣхъ, никаква неприятна усмивка, никакво нескромно движение. Тѣ се разхождаха величествено съ сѫщата величествена хубость, която Milton приписва на майката на човѣшкия родъ. Забелязахъ нѣкои, чиито тѣлесни пропорции бѣха така точни, както и на богинитѣ, изписани съ молива на Гуидо или Тицианъ. Повечето имаха кожа съ свѣтяща бѣлота: само украсени съ хубавитѣ си коси, преплетени съ панделки и бисери, раздѣлени на множество плитки, които падаха върху ременетѣ, тѣ чудесно наподобяваха грациитѣ. Азъ се убедихъ въ истиностьта на едно размишление, до което

Je fus convaincue de la vérité d' une réflexion que j' ai souvent faite s' il était d' usage que les femmes se montrassent nues, on ferait peu d' attention à leur figure. Je m' aperçu que celles qui avaient la peau plus délicate et les formes plus fines, attiraient mon admiration, quoique leurs figures soient en général moins belles que celles de leurs compagnes. Je vous avouerai franchement que j' eus assez de malice pour désirer en secret que M. Jervas eût la faculté de se rendre quelques moments invisible pour pouvoir coutempler ce tableau; j' imagine qu' il pourrait atteindre encore á plus de perfection dans son art; s' il voyait tant de belles femmes nues, de différentes attitudes, les unes causant, les autres travaillant, celles-ci prenant du café ou des sorbets, et celles-là appuyées négligemment sur des coussins, tandis que leurs ésclaves s' occuppent à tresser leurs cheveux et à leurs donner plusieurs formes élégantes. En un mot, c' est le café des femmes, où toutes les nouvelles de la ville se débitent, où l' on invente des récits scandaleux etc. Les musulmanes s' y rendent une fois par semaine; elles y restent au moins quatre ou 5 heures, sans nuire á leur santé, quoiqu' elles passent immediatement des bains chauds dans la chambre froide, ce qui me surprit beacoup.

La femme qui paraissait jouir de la haute considération, m' engagea á m' assoir près d' elle, et désirait ardemment que je me deshabillâsse pour entrer dans le bain. Ce ne fut qu' avec peine oue je parvins à m' en dispenser; cependant elle insista tellement,

често съмъ стигала, а именно, ако бѣше обичайно женитѣ да се показватъ голи, щѣше да се обръща малко внимание на фигурата имъ. Забелязахъ, че тѣзи които имаха по-нѣжна кожа и по-изящни форми, извикваха моето възхищение, въпрѣки че общиятъ имъ изгледъ изобщо не е така красивъ, като на другаркитѣ имъ. Ще ви призная откровено, че имахъ достатъчно лукавство да пожелая тайно г-нъ Jervas да има възможность да бжде нѣколко минути невидимъ, за да може да съзерцава тази картина. Представямъ си, че той би могълъ да достигне още по-голѣмо съвършенство въ изкуството си, ако видѣше толкова хубави голи жени, съ различни стойки: едни да се разговарятъ, други да работятъ, трети — пиятъ кафе или шербетъ, а нѣкои облегнати небрежно върху възглавници, докато робинитѣ имъ се занимаватъ да сплитатъ коситѣ имъ и да имъ даватъ много елегантни форми. Съ една речь, това е женското кафене, гдето всички градски новини се обсжждатъ, гдето се измислятъ скандални истории и други. Мохамеданкитѣ ходятъ тамъ веднажъ седмично и стоятъ (тамъ) най-малко четири или петь часа, безъ да вреди на здравето имъ, макаръ че минаватъ непосрѣдно отъ топлата баня въ студената стая — това, което много ме изненада.

Жената, която изглеждаше да се радва на висока почесть, ме застави да седна до нея и желаеше горещо да се съблѣка, за да влѣзна въ банята. Съ трудъ успѣхъ да се оттърва. Въпрѣки

qu' enfin je me vis contrainte d' entr-ouvrir ma chemise, et de montrer mon corset détaché, ce qui la satisfit beaucoup; car elle croyait que j' étais enfermée dans une machine, et qu' il n' était pas en mon pouvoir de l' ouvrir. Les musulmanes attribuaient cette invention à mon mari. J' étais ravie de leur politesse et des leur beauté; j' aurai eu bien du plaisir à passer plus de temps avec elles; mais M. Wortley étant déterminé à continuer sa route le lendemain de bon heure, j' étais préssée de voir les ruines de l' eglise de Justinien, qui ne m' offrirent point un tableau si agréable que celui des femmes que je quittais. Ces ruines ne présentent plus qu' un morceau de pierre.

(pp. 198-206)

това, тя така настояваше, че най-после бѣхъ заставена да полуоткрия ризата си и да покажа развързанъ корсета си, нѣщо, което много я задоволи, защото тя вѣрваше, че азъ съмъ затворена въ машина и че не ми е възможно да я отворя. Мохамеданкитѣ приписваха това изнамѣрване на моя мѫжъ. Азъ бѣхъ очарована отъ учтивостьта и хубостьта имъ. Азъ бихъ изпитала голѣмо удоволствие да прекарамъ повече време съ тѣхъ. Но господинъ Wortley бѣ решилъ да продължи пѫтя рано на следния день, та азъ бързахъ да видя развалинитѣ на черквата на Юстинианъ, които не ми се сториха такава приятна картина, както тази на женитѣ, които напустнахъ. Тѣзи развалини представятъ каменна отломка.

1719

Gerard Cornelius von den Driesch, Historische Nachricht von der Römischen Kayserlichen Gross-Botschaft nach Constantinopel. Nürnberg 1723.

Diese Stadt Sofia ist von Kaiser Justinianus erbauet, nicht aber von einer jungeren Sofia, und Prinzessin von des Kaisers Justini II Gemahlin, welche mit jener gleichen Namen geführet haben soll, wie doch die Türken, als welchen in der Historie schlecht bewandert, fälschlich vorgeben, und noch viel andere fabelhafte Sachen von dieser Jungfrau, welche wol niemal in rerum natura gewesen, erzehlen. Dann sagen sie, es seye dieselbige lange Zeit sehr krank darnieder gelegen, weswegen sie auf Einrathen der Leibärzte sich einen erhabenen Ort

Този градъ София е съграденъ отъ императоръ Юстинианъ, а не отъ една по-млада София, княгиня на жената на императоръ Юстинъ II, която имала сѫщото име; споредъ това, което турцитѣ, които лошо предаватъ историята, погрѣшно разправятъ, както много други работи за тази девица, която не била никога in rerum natura (въ действителность). Следъ това тѣ казватъ, че сѫщата дълго време лежала тежко болна, поради което по съветитѣ на лѣкаритѣ трѣбвало да потърси високо мѣсто, гдето може

ausgesucht, wo sie gesunde Luft und gutes Wasser antreffen würde, und weil sie gefunden, dass sie in beiden Stücken allhier vergnügt worden ausgesehen in der ganzen Türkei kein besseres Wasser noch gesundere Luft, als hier zu finden, habe sie durch Dankbarkeit an diesen Ort eine Stadt und nachgehends auch eine Kirche aufbauen und nach ihrem Namen nennen lassen. So wird nicht weniger von ihr erzehlt, dass als sie vor ihres Bruders Verfolgung sich in die Kirche retiert und er sie eben bey dem Eingang derselbigen noch ergrieffen auch ihr mit einem Messir, welches er bereits schon gezuckt einen tödtlichen Stoss beybringen wollen, sie in den Kirchen-Thür augenblicklich verschwunden seye. Sie wird auch deswegen noch für eine heilige Frau von ihnen gehalten, welche Gott wegen ihres frommen Lebens nicht umbringen lassen, sondern von der Gefahr erretten und Schnur strachs in den Himmel nehmen wollen; worzu sie noch setzen, dass der Bruder nicht weit von hier ein Schloss gehabt, wovon sie einem noch zur linken Hand, wann man von Nissa kommt, am Ende der Stadt die Mauern weisen. Die Bojana, welche andere Ischa nennen, flieset zum Theil neben der Stadt vorbei au einigen Orten aber auch mitten hindurch. Sophia ist die Hauptstadt in der Bulgarey. Die Stadt selbst ist ziemlich gross und volkreich, wo selbst die Bulgarischen Könige ihren Sitz gehabt, hernach aber, wo ich nicht irre, die sogenannten Despoten des Königreichs Servien, und dieses solang, als jene Familie gestanden, bis endlich Lazarus durch durch des

да намѣри здравъ въздухъ, хубава вода и понеже намѣрила, че тукъ е задоволена и въ двете нѣща, тъй като въ цѣла Турция не можела да намѣри по-добра вода и по-здравъ въздухъ, както тукъ, за благодарность, на това мѣсто билъ построенъ градъ и черква и били наречени на нейно име. За нея се разказва слухъ, че тя поради преследването на нейния братъ се приютила въ черквата и точно при входа ѝ той посегналъ съ мечъ да ѝ нанесе ударъ, но тя въ мигъ изчезнала въ вратата на черквата. Затова тя била смѣтана отъ тѣхъ за светица, която Богъ заради набожния ѝ животъ не искалъ да убие, но я спасилъ отъ опасностьта и право я взелъ на небето. Къмъ това тѣ прибавятъ, че нейниятъ братъ ималъ замъкъ не далечъ отъ тукъ. Тя сѫщо имала (замъкъ) на лѣвата страна когато се идва отъ Нишъ, на края на града, (за което) свидетелствуватъ стенитѣ. Бояна, която други наричатъ Ischa, тече отчасти покрай града, а на нѣкои мѣста по срѣдата. София е столицата на България. Самиятъ градъ е доста голѣмъ и населенъ, гдето самитѣ царе сѫ имали своето седалище, а следъ това, ако не се лъжа, и така нареченитѣ деспоти на царство Сърбия, и то до тогава, докато тази династия стояла, и най-сетне Лазаръ трѣбвало да го напусне предъ орѫжието на султанъ Мурадъ. Кѫщитѣ тука сѫ много по-хубави, отколкото на другитѣ мѣста. Тукъ има и много дворци, кервансараи, но всички сѫ построени по турски образецъ. Стаитѣ се редуватъ

Sultans Amurath Waffen erliegen muste . . . Die Häuser sind allhier weit schöner als in den anderen Orten; worunter auch viele Paläste und Serallien sind, doch alles nach türkischer Art gebauet. Die Zimmer gehen oder henken vielmehr oben in einander, so dass man durchs Gegitter von einem ins andere sehen kan, welches vielleicht wegen der Weiber also eingerichtet ist damit die eiversüchtige Männer auf all ihr Thun und Lassen Achtung geben können. Jene höhere Theil ist mit persianische, babylonische, Prusianische oder smyrische Teppiche belegt.

Die türlische Polster, so auf wollemen Matten der Länge nach auf dreyen Leiten Seiten liegen, formieren ein eben so langes Bett (so sie Sofaus nennen) worauf sie fast den ganzen Tag, wann ihnen sonst nichts daran verhinderlich ist, müssen sitzten, ihre Füsse, wie bei uns die Schneider creutzweiß über einander schlagen, und in solcher Positur geschäftlich ihren Taback rauchen: sie empfangen allhier die Gäste, ihre Weiber verrichten ihre Handarbeit darauf, sie essen, schreiben und schlafen daselbst.

Türkische Zimmer. Dann man trifft in den Zimmern der Türken weder Sessel, noch Bänke, noch einigen Haußrath an, als etwan zu Winters Zeit ein niedriges Gerust, das einen Tisch gleichet, und mit einem dicken Tuch bis auf die Erde bedecket ist, worunter ein irsden mit Feuer ausgefülltes Geschirz stehet; auf dem Land aber haben sie zu weilen in ihren Lust-Gärten einen aus Marmel gehauenen Brunnen, damit sie Wasser zum Waschen

или сѫ допрѣни тѣсно горе една въ друга, така че презъ решетката на една може да се гледа въ друга, което е устроено, може би, за женитѣ, та да могатъ ревнивитѣ мѫже да гледатъ всички тѣхни действия и движения. Тѣхнитѣ по-високи части (одъритѣ) сѫ покрити съ персийски, вавилонски, брусенски, или смирненски килими. На турскитѣ миндери сѫ поставени по дължина вълнени покривки отъ тритѣ страни и образуватъ дългъ креватъ (нареченъ софа), гдето почти цѣлия день, когато нищо не ги възпрепятствува, трѣбва да седатъ, поставили краката си, както у насъ шивачитѣ ги скръстватъ, и въ такава стойка се занимаватъ да пушатъ тютюна си : тѣ приематъ тука гоститѣ си, тѣхнитѣ жени работятъ рѫкодѣлията си, тукъ ядатъ, пишатъ и спатъ.

Турски стаи. Така въ стаитѣ на турцитѣ не се намиратъ нито столове, нито пейки, нито нѣкои кѫщни принадлежности, освенъ презъ зимата една низка софра, подобна на маса и покрита съ дебела покривка до земята, до която стои мангалъ, пъленъ съ огънь. Въ селата, въ тѣхнитѣ градини за развлѣчение се намира кладенецъ, изграденъ отъ мраморъ, за да могатъ да иматъ на рѫка вода за миене. Въ много стаи въ срѣдата стои малъкъ оджакъ, който въ форма на конусъ отива на горе, и малко е надвесенъ напредъ, направенъ е отъ гипсъ, понѣкога изрисуванъ съ бои и изписанъ съ злато. Горната плоча (потонътъ) до стенитѣ е отъ летви, или по-често отъ дървени

bey der Hand haben; in vielen Zimmern stehet auch in den Mitten ein kleiner Rauchfang, der wie ein Kegel gepri฿t hinauf gebet, und etwas vorwärts hängt, welcher von Gips gemacht auch zu Zeiten mit Farben ausgestrichen und mit Gold ausgeziert ist. Das obere Getäfel nebst den Wänden sind von Schindeln oder vielmehr hölzernen Leisten, mit Perlen eingelegt und mit Gold und Farben auf das zierlichste gemahlt, daß also manchmal dergleichen Zimmer vor etliche tausend Ducaten zu stehen kommt.

Die türkische Fenster. Die Fensterscheiben sind mit Gips oder Gold gleichwie bey uns mit Holz oder Bley eingefaßt und sehen den Fenstern in denen alten Kirchen nicht ungleich, machen eine bänglichte Figur und sind oben entweder ganz oder länglicht rund, auch mit Gold oder Farben bemahlt und eingebrannt, durch welche die im Kalk oder Gips formirte Buchstaben gesehen werden, sind auch manchesmal doppelt gegeneinander, den Wind desto besser abzuhalten. Hierdurch nur fället das Licht in die Zimmer, in den Bädern aber wird solches von oben hinein geleitet und diese stehen so hoch über den Boden, als man sie mit der Hand reichen kann.

Türkische Weiberverrichtung. Dann die türkische Weiber bekümmern sich nicht um das Haushalten wie bey anderen freyen Europeïschen Völkern, sonders verwenden ihre Zeit nur auf ihre Stückeren und lassen sich keine andere Sorge anfechten, als wie sie ihre Schönheit erhalten mögen; die übrige Hausgeschäfte überlassen sie alle der Männern,

летви, украсени съ бисери, злато и бои, най-чудесно изрисувани, така че нѣкога сѫщата (такава) стая струва близу нѣколко хиляди дукати.

Турскитѣ прозорци. Стъклата на прозорцитѣ сѫ закрепени съ гипсъ или злато, сѫщо както при насъ съ дърво или олово и наподобяватъ прозорци въ стари черкви, образуватъ продълговати фигури и сѫ горе или съвсемъ крѫгли или продълговато крѫгли, сѫщо изрисувани съ злато или бои, изпечени и се виждатъ образуванитѣ букви съ гипсъ или варь и сѫщо нѣкога двойни единъ до други, за да задържатъ подобре вѣтъра. Но тукъ презъ тѣхъ не може да влиза свѣттина въ стаитѣ. Въ банитѣ пъкъ свѣтлината била вкарана отъ горе, и стоятъ толкова високо надъ пода, че могатъ да се достигнатъ съ рѫка.

Турски женски правила. Турскитѣ жени не се занимаватъ съ домакинство, както при другитѣ свободни европейски народи, но употрѣбяватъ своето време за плетиво и не се впускатъ въ други грижи, освенъ да поддържатъ красотата си. Останалитѣ домашни работи тѣ предоставятъ на мѫжетѣ, които отъ любовь по женитѣ си дори приготовляватъ сладкитѣ.

Жилището на посланика въ София. Дворецътъ, въ който пребиваваше посланикътъ, бѣше толкова голѣмъ, та можеше да има достатъчно мѣсто за два полка кавалеристи заедно съ конетѣ, колитѣ и всичкитѣ багажи. Освенъ това освободиха за насъ и други кѫщи, за да имаме по-добри удобства и

welche auch aus Liebe zu ihren Weibern sogar die Kuchen versehen

Des Herrn Groß = Botschafters Logis zu Sophia. Beschaffenheit.

Der Pallast hatte auch der Herr Groß = Botschafter innen, welcher so groß war, daß zwei Cürare Bier Regimenter samt Pferde und Wägen, nebst aller Bagage Platz genug darinn würden gehabt haben; nichts destoweniger räumten sie uns noch mehr andere Häuser ein, damit wir unsere Bequemlichkeit desto besser haben, und die bevorstehenden Strapazzen, der noch vor uns habenden Reise desto leichter ertragen könnten. Der Groß = Sultan hat im letzten Krieg, als Belgrad von den Unsrigen belagert gewesen, mit seiner ganzen Hofstadt hier logiert, und den Verlauf der Belagerung allda abzuwarten. Als der Engelländische und Holländische Gesandte von dem zu Passarowitz geschlossenen Frieden wieder zurückgekommen und nach Adrianopel wolten, haben sie allhier um diesen Pallast für sich und ihre Suite Ansuchung gethan, aber nichts erhalten können, weil nicht leicht jemand in eine Kaiserliche Wohnung, wie diese ist, eingelassen wird...

Unsere Priester habenimnechsten Zimmer Messe gelesen und sind vielleicht die ersten gewesen, die dergleichen daselbst verrichtet, weil sonst niemaln eines Christlichen Fürsten Gesandter allda beherberget worden.

Allda floriert die Handlung gar sehr, welche mehrentheils in denen offentliche Läden oder Kauf-Häusern, so sie Bezestene nennen, und von puren Stein

да устоиме по-лесно на умората при предстоящето ни пѫтуване. Великиятъ султанъ при последната война, когато Бѣлградъ бѣше обсаденъ отъ нашитѣ, пребивавалъ тукъ съ цѣлия си дворъ и тука очаквалъ развоя на обсадата. Когато английскитѣ и холандскитѣ посланници се връщали отъ сключения въ Пожаревацъ миръ и искали да отидатъ въ Одринъ, пожелали да имъ отстѫпятъ този дворецъ за тѣхъ и тѣхнитѣ свити, но не могли да получатъ нищо, понеже не е лесно да отпуснешъ нѣкому единъ царски домъ . . .

Нашитѣ свещеници четоха литургия въ съседната стая, и сигурно сѫ били първитѣ, които сѫ извършили това тукъ, понеже никога пратеникъ на християнски князъ не е билъ приютяванъ на това мѣсто.

Навсѣкѫде търговията цъвти твърде много, но най-много въ открити магазини или търговски кѫщи, които тѣ наричатъ безистени, изградени отъ чистъ камъкъ, засводени, добре запазени отъ огъня и наредени въ най-хубавъ редъ. Всѣко нѣщо си има мѣсто. По-голѣмата часть отъ търговцитѣ тукъ, така и въ Цариградъ и другаде, сѫ гърци и арменци. Почти всички стоки обаче принадлежатъ на турци, но съ тѣхъ се занимаватъ и търгуватъ чужденци. Има сѫщо нѣколко стари еничари по цѣлата империя, между които мнозина не сѫ виждали никога знамената си, а ставатъ търговци и подвижни продавачи. Тѣзи следъ като успѣвали да измамятъ (добиятъ) посрѣдствомъ началство документъ отъ

aufgeführt, gewölbt und vor dem Feuer wol verwahrt sind, in schönster Ordnung getrieben wird. Eine jegliche Sache hat ihren gewissen Platz und der meisten Teil der Kaufleute sind sowohl hier als zu Constantinopel und anderwerts Grichen und Armenier, also daß bey nahe alle Sachen der Türken durch fremde geschichtet und gehandelt werden. Dann gibt es auch einige alte Jenitscharn durch das ganze Reich, darunter aber viele ihre Fahne niemal zu Gesicht bekommen, welche Vorkäuffer und Krämer abgeben. Diese nachdem sie von ihren Officieren denen sie doch niemal ins Felde gefolgt, vermittelst eines Patrons, eine Urkund erbettelt, oder solche mit einem Stück Geld erkauft, werden von allen Auflagen auf ewig frey gesprochen, hingegen andere dardurch nur desto mehr beschwehret: es nennen die Türken solche Leute Ostoraken hreum schwvermen, und den gemeinen Säckel erschöpfen, an bey des Reichs Einkunften zu was ganz anders, als zuUnterdruckung der Feinde awenden. Diejenige, welche von türkischen Polizei Wesen gute Erkänntnis haben, wollen schon zum voraus sehen, daß durch Wegnehmung der Festung Belgrad der Stadt Sophia völliger Ruin bevor stehe und mit der Zeit alle Handlung von dar nach Nissa werde gezogen werden, weil es ganz natürlich, daß es einem Land mehr einträgt, wann lieber der Grenz-Platz, als ein anderer, der tiefer im Land liegt zur Niederlag der Handelsschaft gemacht wird, angesehen von daraus die Wahren gleich genoumen und auch mit geringern Unkosten

своитѣ офицери, които никога не следватъ на походъ, или се откупятъ съ пари, биватъ освобождавани отъ всички задължения, и затова обременяватъ другитѣ още повече. Турцитѣ наричатъ такива хора Ostoraken, които бродятъ навсѣкжде и ограбватъ общитѣ каси съ държавни доходи за съвсемъ друга цель, отколкото за отбиване на неприятеля. Тѣзи, които познаватъ добре турскитѣ работи, предвиждатъ, че съ превземането на крепостьта Бѣлградъ градъ София ще западне и съ времето търговията ще се изтегли къмъ Нишъ, защото е съвсемъ естествено, една земя повече да привлича, когато е на кръстопжть, отколкото когато лежи на вжтре въ страната и ще настжпи упадъкъ въ търговията, поради това, че стокитѣ, купени на еднаква цена, съ най-малко разноски ще бждатъ внасяни по най-кжсия пжть въ вжтрешностьта.

Улицитѣ на този градъ сж много тѣсни, неравни, мръсни и постлани съ кремъчни камъни, само отъ двѣтѣ страни, гдето се върви. Виждатъ се и много чешми, изградени отъ общата каса и поддържани отъ нея. Почти всѣка кжща има градина, гдето дърветата и храститѣ сж въ такова изобилие, та отдалечъ изглежда на гора или на градъ, обграденъ съ гора. Надъ това многобройнитѣ минарета на джамиитѣ представятъ сжщо една каменна гора. Всички куполи сж покрити съ олово, и съ това даватъ на града отдалече особенъ изгледъ. Иначе градътъ не е обграденъ нито съ стени, нито съ окопи, въпрѣки че ус-

durch einen kürzeren Weg wieder hinein geführt werden können.

Die Gassen dieser Stadt seyend sehr enge, ungleich, imflätig, und nur zu beiden Seiten, wo man gehet, mit Kiesel = Steinen gepflastert; man siehet auch viele Brunnen darinnen, welche aus der gemeinen Cassa erbauet und auch daraus erhalten werden. Ein jegliches Haus hat fast seinen Garten, in welchem die Bäume und Standen in so großer Menge stehen, daß man von fernen meinen solte, man sehe in einen Wald, oder in eine mit einem Wald umgebene Stadt. An denen die vielfältigen Thürnen auf den Moscheen solte sich einer auch wol einen steinern Wald vorstellen können; alle Gewölbe sind mit Blei bedeckt, und machen damit der Stadt von weiten ein propres Ansehen. Im übrigen ist die Stadt weder mit Raumen noch mit Wallen umgeben, obgleich die Gelegenheit des Ortes und Gleichheit des Erdbodens zu einer Festung sie nicht ungeschickt machte: man kan demnach zu Nachts so wol als bey Tag hinein kommen: wann aber diese Stadt mit Mauer versehen wäre, könnte man, wegen der mit Getrayd besäeten und mit weinreben besetzen weiten Feldern vielleicht von ihr sagen, das jener von einer andern Stadt geurtheilet, daß Ceres und Bacchus ihre Wohnungen in deren Ringen mauern aufgeschlagen hätte.

E i n z u g i n d i e S t a d t S o p h i a. Die Trompeten wurden geblasen, die Paucken liessen sich hören, die Fahnen flogen an ihren Stangen herum und die nur mit weisen Stecken versehene Janitscharn giengen vorher, das

ловията на мѣстото и еднаквостьта на почвата го правятъ удобенъ за крепость. Въ него може да се влѣзе както презъ нощьта, така и презъ деня. Ако, обаче, градътъ би билъ обграденъ съ стена, изгледътъ на житнитѣ полета и лозята може да ви навѣе мисъльта, която другъ казалъ за единъ градъ, че Церера и Бахусъ сѫ установили своето жилище въ този обрѫчъ отъ стени.

В л и з а н е в ъ г р а д а С о ф и я. Трѫбитѣ свирѣха, барабанитѣ се чуваха, знамената се вѣеха около тѣхнитѣ прѫчки, и личнитѣ яничари вървѣха напредъ само съ бѣли копия, за да задържатъ народа. Хората обаче не се разотидоха, а дори направиха на Негово Превъзходителство особени подаръци: единъ конь съ свѣтящъ (лъскавъ) пепелявъ цвѣтъ, съ невъобразима красота и жизненость, и единъ лежащъ столъ.

Ч е р к в и в ъ С о ф и я. Но отъ града да минемъ къмъ черквата, която (както се разказа) била построена отъ измислената (княгиня) София. Вѫтре (въ черквата), въ горната срѣдна часть на купола и до сега се съхранявалъ нейниятъ ковчегъ и затова излиза много приятна миризма, споредъ разказитѣ на турцитѣ. Ковчегътъ, обаче, не може да се види, понеже е закритъ съ стена. Тѣ вѣрватъ, че вѫтре е погребано нѣщо божествено, поради което сами почитатъ това тѣло. Вижда се както въ строежа, така и въ разпредѣлението: корабъ, олтаръ и други нѣща, нѣкога упо-

Volk abzuhalten. Sie liessen sich aber dabei nicht bewenden, sondern haben Sr. Exellenz noch besondere Geschenke gemacht, mit einem Aschenfarben gesprenklichten Pferd von ungemeiner Schönheit und Tugendt. Und einen Lehnstuhl.

Kirche zu Sophia. Nun wollen wir uns aus der Stadt in die Kirche begeben, welche ebenfalls von abgedachter Sophia (wie sie vorgeben) erbauet worden. Darinnen soll ihr Sarg noch bis auf diese Stunde in dem obern Theil mitten in einem Gewölb aufgehalten werden und daraus ein sehr angenehmer Geruch, nach der Türken eigene Geständnis, herfür gehen: doch kann man den selbigen nicht mehr sehen, weil er mit einer Mauern verbauet ist: sie halten dafür, daß etwas Göttliches darinnen müsse verborgen seyn, weswegen sie auch zu Verehrung dieses Cörpers bewogen werden. Es zeigte so wol die Art des Gebaues, als dessen Gestalt (Eintheilung) Schiff, Sacristey und anderes, daß dieselbige ehmaln denen Christen zu ihrem Gottesdienst gedienet habe: jedoch ist nicht zuläugnen, daß der Thurm und die daran liegende Gewölbe von den Türken aufgebauet worden. Die ganze Kirche ist mit den feinsten Matten oder Decken von Binzen belegt, in derselbigen aber gegen Orient, wo unsere Vorfahren das Allerheiligste aufbehalten hatten, ist das Grab des Erz=Betrügers Muhamet zu sehen, und viele von desselben lügenhaften Schrifften daselbst zu finden. Auf dem Ersterrich liegen hin und wieder Schaafs =Häute, deren sich verlebte und vornehme Personen bedienen,

трѣбявани отъ християнитѣ при тѣхното богослужение. Все пакъ не трѣбва да се премълчава, че минарето и до него стоящия куполъ били построени отъ турцитѣ. Цѣлата черква е покрита съ най-изящни постилки, килими или рогозки. Въ източната страна, гдето нашитѣ предци сѫ пазили най-свещеното (мѣсто) се вижда гробътъ на лъжепророка Мохамедъ и тамъ се намиратъ много отъ лъжливитѣ му писания. На пода сѫ постлани тукъ и тамъ овчи кожи, които служатъ на знатни хора, за да не пострадатъ отъ студения подъ и неговитѣ изпарения, когато лѣгатъ съ цѣлото си тѣло, съ свити едни върху други крака. При голѣмъ праздникъ цѣлиятъ подъ билъ покритъ съ персийски килими. Минавайки, азъ посетихъ и една друга хубава джамия въ града, построена отъ Махмудъ паша, чието име тя носи както нашитѣ черкви носятъ името на светеца, комуто сѫ посветени, и видѣхъ килими — които, по желание на посланика бѣха разпрострѣни 6 мѣрки широки и толкова дълги на единия край, както ни съобщи черковниятъ слуга, който ни го показа, че било разказвано отъ неговитѣ предци, че тѣзи килими били употрѣбявани отъ тѣхъ повече отъ вѣкъ и ако би се пресмѣтнало точно, служели повече отъ 176 години.

Въ двете черкви има два трона. И въ двете сѫ направени отдѣления за женитѣ. Въ тѣзи джамии нѣма нито пейки за сѣдане, нито олтари.

damit sich nicht, wann sie mit über einander geschlagenen Füssen mit dem ganzen Leib auf der Erden liegen, von dem kalten Boden und dessen heraus steigenden Dämpfen schaden nehmen. An einem hohen Fest wird der ganze Boden mit Persianischen Teppichen belegt. Ich habe auch nachgehends in einer anderen vornehmen Moschee dieser Stadt, die von Mahmund Bascha erbauet worden, und von dem sie auch, gleichwie die Unsrigen von dem ihnen gewiedmeten Heiligen, den Namen führet, Decken gesehen welche, da sie auf des Herrn Botschafters bezeigten Verlangen ausgebreitet worden, sechs Eln breit und so lang gewesen, daß sie von einem Ende der Kirchen Diener, welche uns solche gezeigt, wie er von seinen Vorfahren verstanden, daß diese Decken schon länger als ein ganzes saeculum von ihnen gebraucht worden, und wann er genau rechnen wollte, sie nunmehro schon 176 Jahr dienten.

In den beiden Kirchen sind zwei Stühle. In beiden ist ein Verschlag für die Weiber gemacht. Es sind auch in diesen Moscheen weder Bänke zum sitzen, noch Altäre. (pp. 89—102).

1739

G. Adlerhold. Neue und accurate Vorstellung des grossen Ottomanischen oder Tuerkischen Reichs. Nuernberg, 1739.

Bulgarien ward weiland von einem sehr streitbaren Volck bewohnt. Seine Graentzen erstrecken sich bis an das schwartze Meer, und den Auslauf des Donau-Stroms in Dasselbe. Die Hauptstadt Sophia, des Beglerbegs oder Stadthalters Residentz, liegt in einer Ebne, und ist in etwas verwahrt, die andern vornehmste Orte sind Nicopolis neben Silistra, beede an der Donau und Ternova (p. 267).

България била нѣкога населявана отъ единъ много храбъръ народъ. Нейнитѣ граници се простиратъ до Черно море, и устието на рѣка Дунавъ въ сѫщото (Черно море). Столицата е София, седалище на беглербея или управителя, разположена въ една равнина, добре запазена. Другитѣ важни мѣста сѫ Никополъ н Силистра, и двата на нава — и Търново.

1760

Fr. A. Buesching. Neue Erdbeschreibung. Erster Theil, welcher Daenemark, Norwegen, Schweden . . . und die europaeïsche Tuerkey, mit denen dazu gehoerigen und einverleibten Laendern enthält. 4-te Auflage. Hamburg, bey Joh. Carl. Bohn 1760.

II Bd. pp. 1278—1284 — Bulgarien.

Sophia, bey den Bulgaren Triaditza, eine ziemlich grosse und volkreiche, aber offene Handelstadt, die wohlgebaut ist, aber

София, (наричана) отъ българитѣ Триадица, представя доста голѣмъ и добре населенъ, но откритъ търговски градъ, кой-

enge, ungleiche und unreine Gassen hat, die nur zu beyden Seiten, wo man geht, gepflastert sind. Fast ein jedes Haus hat seinen Garten, der mit Bäumen und Standen reichlich besetzet ist... (p. 1282)

то е добре построенъ, но има тѣсни, неравни и мръсни улици, които сѫ настлани само отъ двете страни, гдето се върви. Почти всѣка кѫща има градина, насадена богато съ дървета и храсти.

1760

Die Donaureise, Das ist: Kurzverfasste Nachricht von denen Stroehmen, Fluessen und Baechen, welche der Donau zugebracht werden, von derselben Ursprung bis an das Euxinisch- und schwarze Meer, nebst denen angraenzenden Provinzen, Staedten, Schloessern nnd Festungen & c. Ingleichen Einer angehaengten March-Bonte von Belgrad bis nach Constantinopel zu Land, allenthalben mit verschiedenen Anmerkungen. Regensburg, Verlegts J. L. Montag, 1760.

... Von Diesem Grab kommt man nach der schoenen Stadt Sophia, als die Hauptstadt in Bulgarien, eine beruehmte Handel-Stadt, und die in einer der schoensten und fruchtbarsten Ebene liegt (p. 54).

Отъ този гробъ се идва въ хубавия градъ София, като столица на България, известенъ търговски градъ, разположенъ въ една отъ най-хубавитѣ и плодородни долини.

1775

Chr. Joh. Gatterer. Abriss der Geographie. Goettingen 1775.

Sophia, auf Bulgarisch Triaditza, nahe bey den Truemmern der alten Stadt Sardica an der Ischa, ist die Hauptstadt, wie von der davon benannten Sandschakschaft, so auch von ganz Bulgarien, und zugleich die Residenz des Beklerbek von Rum-Ili, welcher den Oberbefehl nicht nur ueber Bulgarien, sondern auch ueber Romanien, Macedonien, Albanien, Janiah, Livadien und Morea hat (p. 575).

София, на български Триадица, близу до развалинитѣ на стария градъ Сердика на Искъра, е столицата както на така наречения санджакъ, така и на цѣла България, и сѫщевременно резиденцията на белгербея на Румелия, който има върховното повелителство не само на България, но и на Ромъния, Македония, Албания, Ианина, Ливадия и Морея.

1779

J. Carver. The New Universal Traveller. Containing A. Full an Distinct Account of all the Empires, Kingdoms, and States, in the Known World. London, Printed for G. Robinson 1779.

The chief towns are: 1. Sophia, situate on the rivar Ischar, a hundert miles south of the Danube. It stands in a plain between two

Главнитѣ градове сѫ: София, която се намира на р. Искъръ, на сто мили южно отъ Дунава. Долината е заобиколена съ две

high mountains, on one of which the snow lies during the graeter part of the summer; yet several hot baths are in the valley. It is an open town, without walls or fortifications; and was anciently called Sardica, where one of the general counncils was held (p. 167)

високи планини, върху които снѣгътъ се задържа презъ голѣмата часть отъ лѣтото. Въпрѣки това въ долината има нѣколко топли бани. Нѣма никаква крепость и укрепления. Въ далечни времена се наричалъ Сердика, гдето станалъ единъ отъ вселенскитѣ събори.

1786

S. Lusignan. A series of Lettres addressed to Sir William Fordyce, containing a voyage aud journey from England to Smirna etc. Translated from to original into English by the Auther. Цитатътъ на нѣмски взетъ отъ СбНУК, IV.

Die Stadt liegt auf einen bergichten Boden, der Beinahe die ganze westliche Ebene umgibt. Der Abhang ist so allmälig, dass man ihn kaum beim Hinaufgehen bemerkt. Auf der Ost-und Westseite der Stadt ist ein Fluss befindlich, und hinter jedem fangen unabsehbare Ebene an, die sich allmälig erheben. Die Luft zu Sofia ist aber auch sehr gesund. Die Länge der Stadt von Norden nach Süden beträgt etwa 3 Meilen und 2 Meilen Breite. Die Häuser und Gassen sind nach der gewöhnlichen türckischen Anlage. Die meisten Herbergen sind wie die Krammarkte von Stein und sehenswürdig. Die Märkte sind mit guten und wohlfeilen Lebensmitteln und Überflusse versehen. Die Anzahl der Häuser erstreckt sich auf 8,000, worunter 1,000 von Christen bewohnt werden, die hier 5 Kirchen haben. Westwärts von der Stadt liegt ein Berg, den die Türken Witusch nennen auf dessen Gipfel eine Ebene liegt, auf der eine Menge wohlrichender Pflanzen wächst. Es gibt hier eine Goldgrube, die aber

Градътъ стои на възвишение, което обкрѫжава почти цѣлата западна равнина. Склонътъ е така полегатъ, че едва се забелязва когато човѣкъ се качва на него. На източната и западната страна на града има по една рѣка, и задъ всѣка се простиратъ необхватни полета, които постепенно се издигатъ. Въздухътъ въ София, обаче, е много здравъ. Дължината на града отъ северъ на югъ е три мили и две мили широкъ. Кѫщитѣ и улицитѣ сѫ построени по турски. Повечето ханища и пазарища (кервансараи) сѫ отъ камъкъ и много приветливи. Пазарищата сѫ снабдени съ добри изискани и изобилни храни. Числото на кѫщитѣ достига до 8,000, между които 1000 сѫ обитавани отъ християни, които иматъ тукъ 5 черкви. На западъ отъ града лежи планина, която турцитѣ наричатъ Витушъ, на чийто връхъ има равнина, гдето растатъ множество благоуханни растения. Тукъ има златна мина, която не е обработвана. Пазачътъ на хана, много

nicht bearbeitet wird. Der Aufseher der Herberge, ein sehr vernünftiger Mann sagte mir, dass dieser Fleck im Sommer völlig das Ausehen eines Gartens hätte und daher auch des Königs Garten genannt würde. Er zeigte mir einen Amethist und weissen Safir, welche der Regen von den Bergen herabgespült hatte. Die Landleute finden oft Edelsteine, die sie aber sorgfältig verbergen, weil sie fürchten, dass die Regierung sie zwingen würden darnach zu graben. Dieser Türke hat in Europa gereist und hatte ein groses sVorurteil für Ausländer (p. 472).

разуменъ човѣкъ, ми каза, че презъ лѣтото има изгледъ на градини и затова е наречена царска градина. Той ми показа единъ аметистъ и бѣлъ сапфиръ, които бѣха изкъртени отъ планината поради дъждоветѣ. Селянитѣ намирали често скѫпоценни камъни, но тѣ старателно ги криели, понеже се страхували, че правителството ще ги принуди да копаятъ за тѣхъ. Този турчинъ бѣше пѫтувалъ изъ Европа и имаше голѣми предразсъдъци за традицитѣ.

1788

Graf Ferrieres de Sauveboeuf. Reisen durch die Tuerkei, Persien und Arabien in den Jahren 1782—1789 aus dem Franzoesichen uebersetzt. Leipzig, bey S. L. Crusius 1790. 2 Theile.

Die Stadt ist nur mit schlechten Mauern eingefasst, in dessen werden die Häuser noch bequem genung seyn, wenn die Tuerken fähig waeren, sie in gehörigem Stande zu erhalten. Allenthalben erblickt man Ruinen, und der Aufenthalt des Groβvesirs, der voriges Jahr 3 Monate hindurch in der Nähe der Stadt campirte, trug viel zur Verwüstung bei. Nichts machte in des mehr Aufsehen daselbst, als die Verbindung des Janitschars mit den dasigen jungen Schönen, welche sich vielleicht einbildeten, daβ die ganze Armee nie das Stadtgebiet verlassen würde. Sie verheirateten sich fast alle und brachten die Flitterwochen recht angenehm zu, worauf sie aber bald allein gelassen und wohl gar in den Witwenstand versetzt wurden. Als der Groβvesir von Sophia aufbrach um bei Nissa sein Lager

Градътъ е заобиколенъ само отъ лоши стени, въ които кѫщитѣ щѣха да бѫдатъ още поудобни, ако турцитѣ бѣха способни да ги държатъ въ съответното състояние. Навсѣкѫде се виждатъ развалини, понеже и престоятъ на великия везиръ, който миналата година станувалъ 3 месеца наредъ въ околноститѣ на града, допринесълъ за опустошаването. Тогава нищо не направило такова впечатление, като свързването на яничаритѣ съ тамошнитѣ хубавици, които може би си представяли, че войската никога не ще напусне областьта на града. Почти всички се оженили и прекарали медения месецъ, но скоро били оставени сами и станали вдовици. Когато великиятъ везиръ тръгналъ отъ София и премѣстилъ стана си при Нишъ, съ голѣма мѫка можели да за-

aufzuschlagen, hatte man große Mühe die Schönen zurückhalten, welche die Janitscharen viel zu sehr liebten, als daß sie ihnen nicht gern hätten folgen wollen. Ich sah eine Menge derselben auf Wagen zurückzuschaffen, wobei man ihnen drohte, daß wenn sie sich ·einfallen liessen, wieder zurückzukommen, man sie mit der unter Türken üblichen Ceremonie bedienen würde, welche darin besteht, daß man in ihre sehr weite Hosen eine Katze steckt und als dann so derb daraus losprügelt, daß sie sich in diesem ungewohnen Aufenthalt unmöglich ganz leidend verhalten kann (II, p. 213).

държатъ хубавицитѣ, които еничаритѣ много обичаха, та не искаха охотно да ги следватъ. Азъ видѣхъ множество такива. да ги връщатъ на коли, като ги заплашваха, че ако посмѣятъ пакъ да се върнатъ, ще си послужатъ съ лошитѣ обичаи на турцитѣ, които се състоятъ въ това, че имъ поставятъ по една котка въ много широкитѣ шалвари и удрятъ върху котката така жестоко, че за тѣхъ не е възможно да понасятъ това необикновено мѫчение.

1790

M. J. Fabri Handbuch der neuesten Geographie für Akademien und Gymnasien 3-te verbesserte Auflage. Halle, hei Hemmerde und Schwetschke 1790.

Sofia (Sardica, Triaditza), der Sitz eines griechischen Metropoliten, eine ansehnliche Handebsstadt an der Ischa oder Bojane, nach Mentelle zu Rum-Illi gehoverig (p. 310).

София (Сердика, Триадица), седалището на гръцки митрополитъ, угледенъ търговски градъ на Искъра или Бояна, и споредъ Mentelle принадлежи къмъ Румелия.

1797

Gasette № 591. Du 16 Floréal l'an Ve de la Republique [Vendredi 5 Mai, 1797 (v. s.)].

Constantinople, 17 mars.

La rebeillons de mécontens de la Romelie prend tous les jours un caractère plus effrayant; leur nombre est singulierement augmenté, depuis qu' ils se sont emparés de Tirlova. Ce succès, les cruantes commises par Hacki Pacha, qu'on avoit dit étranglé, mais qui est sérieusement malade est prêt d'être disgracié, et surtout les grand talens de leur chef Passmann-Esogly, ont attiré dans leur parti un grand nombre de mécontens de l'Albanie (p. 910)

Цариградъ, 17 мартъ.

Възстанието на недоволнитѣ въ Румелия всѣки день взема все по-застрашителенъ характеръ. Числото имъ е значително увеличено, следъ като нахлули въ Търново. Този успѣхъ, извършенитѣ жестокости отъ Хаки-паша, за когото казватъ, че е одушенъ, но който е сериозно боленъ и ще падне въ немилость, и най-вече голѣмата способность на водача имъ Османъ Пазвантоглу, сѫ привлѣкли въ редоветѣ имъ голѣмъ брой недоволници отъ Албания.

1797

Gasette Nationale de France № 520. Du 5 Ventôse l'an Ve de la Republique [Jeudi 23 Février, 1797 (v. s.).]

Turcquie Coustantinople, 25 dec.

Les nouvelles reçues de la Bulgarie sont très satisfaisantes. Akki Pacha, Beylierbei de Romélie dont le quartier général est à Sophia, a envoyé un courrier pour annoncer que les séditieux qui infestoient cette province, et qui envoient été contraints de se retirer au-delà de mont Argentaro, sont en grand partie aneantis ou dispersés, de manière qu' il leur est impossible de faire de nouvelles incursions Akki Pacha commandoit en personne le corps de troupes qui a détruit ces révoltes. Pour ne pas laisser à ceux qui se sont répandus dans la Servie le temp de ce rallier, on a mis à leur trousses un corps de cavalerie commandé par Malick Pacha de Pristina. On éspère voir bientôt se terminer entièrement cette guerre qui a porté la désolation et la mort dans plusieurs provinces de la Turcquie d'Europe (p. 617).

Турция, Цариградъ 25 XII.

Полученитѣ отъ България новини сѫ много задоволили Аки паша, румелийски бейлербей, чиято главна квартира е въ София, и изпратилъ куриеръ да съобщи, че възстаницитѣ, които опустошаваха тази область, сѫ заставени да се оттеглятъ задъ сребриста планина и въ голѣмата си часть сѫ унищожени и разпръснати, така, щото имъ е невъзможно да нашествуватъ отново. Аки паша лично ръководѣлъ войската, която е потушила тѣзи възстания. За да не дадатъ време на отстѫпващитѣ въ Сърбия да се съединятъ, пустнали въ следитѣ имъ конна часть, командувана отъ Маликъ паша Прищински. Надѣватъ се скоро да се свърши тази война, която е нанесла опустошения и смърть въ много области на Европейска Турция.

1798

Gasette de France № 68. Du 5 Ventôse. L'an VIe de la Republique [Vendredi 23 Février, 1798 (v. s.)].

Nouvelles étrangères, Hongrie Bude, 26 janvier.

Paswan-Oglu se trouve maintenant à la tête de plus de cent milles hommes; il est maître de la Petite Balachie, d'une grande partie de la Bulgarie; et à la suite d'une action, qui a eu lieu dans les environs de Nissa, et où l'avantage a été à son côté, il est entré dans la Romanie. On le dit même maître de Sophia en plein marche sur Philippopoli et Adrianopole. L'on prétend aussi qu' il a des partisans dans l'Albanie et que les Arnautes, peuple très bélliqeux de cette contrée, se sont déclarés en sa faveur. Dans la Bosnie il occupe plusieurs forteresses (p. 265).

Новини отъ чужбина, Унгария, Буда, 26 януарий.

Сега Пазвантоглу стои на чело на повече отъ 100 хиляди души; той е господарь на Малка Влахия, на голѣма часть отъ България и, вследствие на едно действие въ околностьта на Нишъ, гдето той ималъ преднина, той влѣзълъ въ Румелия. Казватъ дори, че е господарь на София и е въ пъленъ ходъ срещу Пловдивъ и Одринъ. Разказватъ дори, че той ималъ съмишленици въ Албания и че албанцитѣ, много войнственъ народъ отъ тази область, сѫ се присъединили къмъ него. Въ Босна той държи много крепости.

ВЕЩЬ И ОТНОШЕНИЕ[1]

Отъ Пенчо Недѣлчевъ

I

Уводни думи

1. Наблюдательтъ, незапознатъ отблизу съ отношението между философия и наука, недоумява, защо философскитѣ писатели (особно презъ последнитѣ две столѣтия) тъй много се откжсватъ отъ частнитѣ науки. Той разбира добре, че въ този фактъ се крие нѣщо нередно и търси да си обясни, защо тѣзи автори тъй повърхно, откжслечно и едностранчиво използуватъ резултатитѣ отъ работата на наукитѣ, макаръ че тъкмо последнитѣ, ясно е, сж единствениятъ неизчерпаемо богатъ източникъ, който би облжчвалъ винаги пълно, цѣлостно и ярко основнитѣ философски проблеми. Въ края той стига дотамъ, че е готовъ дори да отправи купъ обвинения срещу съвременната философия.

За работника отъ специалнитѣ науки това почти рѣзко скжсване е толкова по-странно и необяснимо, понеже той е прѣкъ участникъ въ обективния познавателенъ процесъ и има живъ опитъ за начинитѣ и срѣдствата, чрезъ които би могло да се проникне въ действителностьта, съ който би могла да се познае тя. Своеродниятъ аристократиченъ индивидуализъмъ на философията тукъ се отминава съ презрително безразличие.

И единиятъ, и другиятъ сж готови да твърдятъ, че е настжпилъ пъленъ и непоправимъ разривъ между философията и частнитѣ науки. Тѣ сж убедени, че философията се откжсва напълно и неотвратимо отъ положителнитѣ, обективни и общовалидни домогвания на свръхиндивидуалния познавателенъ апаратъ, който пъкъ се разбива на хиляди части, загубва се въ действителностьта, безъ да смогне да я обхване въ цѣлость, безъ да може да я познае като единство. Тѣмъ е добре известно, между впрочемъ, че така може да я обгърне само философията, че тя единствена е въ състояние да хвърля такъвъ погледъ върху свѣта, единствена може да се възмогва до такова цѣлостно отношение къмъ мирозданието и че само тя е въ състояние да обзърне действителностьта като индивидъ.

---

[1] Изъ семинарнитѣ упражнения по систематическа философия, ржководени отъ проф. Д. Михалчевъ.

2. Трѣбва да признаемъ, че разривъ между философия и наука тукъ действително има. Обаче, веднага ще добавимъ, че той не е трайно и окончателно състояние на научния апаратъ, а е само преходенъ моментъ отъ развоя му. Той само бележи преминаване къмъ ново, качествено по-съвършено устройство на апарата. Обективниятъ познавателенъ процесъ непрекжснато диференцира своитѣ функции и специализува прогресивно тѣхния обсегъ. Появилата се нужда отъ раздѣление на труда извиква на животъ, една следъ друга, всички науки. Пакъ тя, наспроти обхватнитѣ възможности на индивидуалното човѣшко съзнание, налага по-нататъшната диференциация на последнитѣ. По този начинъ днесъ вече цѣлата действителность е подложена на подробно и обективно научно изследване.

Ала едновременно съ това става все по-ясно, че тази крайна, тази растяща специализация е твърде трудно да се овладѣе и превъзмогне. Пълноразвитиятъ, хармонично устроенъ наученъ апаратъ предполага, че развоятъ на тенденцията къмъ диференциране става съразмѣрно съ развоя на противостоящата ѝ тенденция къмъ интегриране. А своеобразнитѣ идеи, приумици и откровения на философскитѣ писатели, колкото иначе красиво, изящно и логически-здраво да сж развити въ обяснителни системи, сж вече безпомощни и отживяватъ. Съ досегашнитѣ методи и чрезъ наличнитѣ срѣдства философията не може да се справи съ крайно усложненитѣ си задачи. Въ този периодъ на търсения и на лутаници сжществува реална опасность отъ увлѣчения, на каквито мнозина сж се вече поддали.

Така стои въпросътъ съ твърдението (въ нѣкои срѣди то е добило дори известно признание), че философията остава безъ предметъ и, че следователно, тя губи правото си на сжществуване. Ала това е едно съвсемъ безосновател но и погрѣшно твърдение. Тукъ се смѣсва цѣлиятъ познавателенъ процесъ съ философията, която е само една негова функция. (Отначало разликата между тѣхъ е била действително едва забележима, но сега тя е твърде рѣзка, за да не се долови и за да не се вземе предъ видъ). Това смѣшение става по-нататъкъ изворъ на грѣшки и заблуди, които систематично сж спъвали правилния ходъ на процеса. Обективно взето, философията е интегриращиятъ моментъ въ горния процесъ. Еднакво погрѣшно е, впрочемъ, да се отъждествява цѣлиятъ познавателенъ процесъ съ тенденцията му къмъ диференциране, сиречь, съ онова, което наричаме наука. Процесътъ съдържа като равностойни и дветь тенденции: той се състои отъ тѣхъ. Философията, както и науката, сж еднакво важни съставки на интегралния наученъ апаратъ. Една безъ друга тѣ не могатъ да сжществуватъ и да се развиватъ: тѣ се взаимно обуславятъ. Ако искаме да бждемъ точни,

ние трудно бихме прокарали дори нѣкаква фактическа граница между философия и наука — тъй тѣсно сѫ тѣ свързани и преплетени въ единния и недѣлимъ познавателенъ процесъ.

Докато науките, особно въ последно време, се развиватъ съ небивала бързина, съвсемъ не би могло да се каже сѫщото за философията. Двете страни на научния апаратъ растатъ неравномѣрно. Той е въ кризисъ. Но тъкмо изъ изникналото по такъвъ начинъ противоречие у него, той ще се оформи истински и ще закрепне добре за огромната работа, която му предстои. За разрешаването на това противоречие е необходимо, щото научнитѣ данни да бѫдатъ овладѣни чрезъ правилна синтеза, вѣрна интеграция и умѣло обобщение. Новата, модерната философия трѣбва да обгърне всички научни данни, да държи вниманието си винаги будно и равномѣрно отправено къмъ работата и постиженията на всички науки, както и да координирва, да съгласува и насочва усилията имъ по посока на главната имъ задача. Само така философската система, която ще включва и белезитѣ на научната теория, ще може да се разширява, да се уплътнява, да прониква все по-сигурно и да враства все по-дълбоко въ действителностьта — наспроти успѣхитѣ и постиженията на наукитѣ. Тукъ не се касае до нѣкакво измѫчено тълкуване и насилване на научнитѣ данни, извършвано за нуждитѣ на нѣкоя предварително заета позиция или на нѣкой предпоставенъ постулатъ, а до строго-обективно, научно-методично, изграждано колективно и провеждано по пѫтя на научното предание изследване, преценка и съгласуване резултатитѣ отъ работата на частнитѣ науки. Философията, за да усвои, за да свърже и за да вгради въ система тѣзи постижения, трѣбва да ги осъзнае, вживявайки се, сливайки се съ обективния познавателенъ процесъ.

3. Когато дойде въпросъ до основата, върху която има да се проведе обобщението и синтезата, изпрѣчватъ се нѣкои често привеждани съображения. Прието е да се твърди по този поводъ, че за основа на едно такова предприятие наукитѣ и тѣхнитѣ постижения не сѫ надеждна и сигурна основа, защото самата тѣхна работа се нуждае отъ обосновка. Тѣ сѫ дѣло на човѣшкия разумъ и затова всички усилия биха отивали напусто, докато не се установи: какъ, по какъвъ начинъ познаваме действителностьта, а сѫщо: доколко и какъ при познаването ѝ я преиначаваме. Действително, нуждата отъ установяване такъвъ коефициентъ на преиначаване и пречупване е остра и трѣбва да бѫде задоволена, но това не е никакво съображение срещу възможностьта, за която тукъ става дума. Щомъ е въпросъ до установяване несъвършенството и, изобщо, до разясняване сѫщината и характера на човѣшката познавателна способность,

единствена само науката, която изучава човѣшкото съзнание, би могла да ни помогне. Това е въпросъ, който лежи изцѣло въ обсега и функциитѣ на интегралния наученъ апаратъ. Възможностьта за контролъ и преценка върху истиновата стойность на научната работа лежи изцѣло въ кржга на пълноразвития наученъ апаратъ. Съображения като горното, изтъквани противъ способностьта му за себеконтролъ и саморегулация, както и срещу неговата пълноценность, имаха все още нѣкакъвъ смисълъ при първобитното му състояние — когато не всички области отъ действителностьта (особно човѣшкото съзнание) бѣха подложени на научно изследване, когато значителна часть отъ човѣшкото знание бѣ въ преднаучна степень на развитие. На новата, съвременната форма на развитие функцията за съгласуване и координация, за обобщаване и интеграция, както и за основанитѣ на тѣхъ преценка и корекция на даннитѣ отъ обективния познавателенъ процесъ се поема изцѣло отъ новоустроения наученъ апаратъ. Това, повтаряме, е функцията на философията, която трѣбва да се заеме съ пълното, смислено, целесъобразно, съ други думи, съ научното третиране на своитѣ преобразени съ огледъ на новитѣ обстоятелства задачи. Необходима е за това основна, коренна промѣна на методитѣ и срѣдствата за изследване. Необходимо е сигурно, упорито и неуклонно преследване на поставенитѣ задачи.

Щомъ сами наукитѣ се издигатъ по пжтя на индукцията и съ срѣдствата на теоретичното обобщение до сравнително висока степень на абстракция, първата задача на философията ще бжде, естествено, значително улеснена. Работата на специалнитѣ науки и тѣхнитѣ постижения съдържатъ извънредно ценни данни, които по известни причини не сж осъзнати напълно и не сж използувани правилно при разискване на философскитѣ проблеми. Тѣ не сж анализувани достатъчно грижливо, нито пъкъ къмъ тѣхъ се е пристжпвало съ нуждната обективность. А съвсемъ лесно е да се види, че тукъ се касае до истини, които единствено могатъ да ни разкриятъ и въ действителность ни разкриватъ сжщината на вещитѣ и на тѣхното единство — свѣта. На философията остава въ тази посока само да проучи и усвои крайнитѣ резултати отъ научната работа, сиречь, да разясни съ точна яснота: какво наукитѣ изследватъ, докжде сж стигнали тѣ въ своята работа, какво изобщо сж установили за своя предметъ, какво имъ предстои да извършатъ като органични части отъ единния познавателенъ апаратъ, какъ могатъ и какъ трѣбва да го извършатъ.

Предварителното разрешение на тази задача, макаръ тя да се е отскубвала често отъ вниманието на философскитѣ писатели, се превръща въ необходимо условие за сжществу-

ването и по-нататъшния развой на съвременната философия. Разбира се, нейното разрешаване не е тъй леко, както би могло да се стори нѣкому; обаче, важното е, че тя е реална и изпълнима. Смѣтаме за излишно да припомняме, че изследването трѣбва да се проведе добросъвѣстно — по установенитѣ вече научни методи — и че то трѣбва да предхожда каквото и да е обобщение. Това изследване, имаме всички основания да твърдимъ, ще хвърли обилна свѣтлина върху всички философски проблеми. Съ това съзнание и съ това убеждение ние го и предприемаме.

II

Вещь изобщо

1. Ако има нѣщо, което свързва, сродява и обединява наукитѣ, то е, несъмнено, тѣхниятъ общъ предметъ: единната действителность. При предположението, че тѣ водятъ правилно своята работа (както е това въ действителность), още отнапредъ бихме могли да очакваме, че крайнитѣ имъ изводи за нейната сѫщина ще съвпаднатъ, ще се окажатъ еднакви. И наистина, всички тѣ установяватъ единодушно и категорично, че действителностьта се състои отъ вещи, изплетени по всевъзможни начини въ отношения. Ала този така простъ и всеизвестенъ фактъ, чието изказване звучи едва ли не като тавтология, и до сега не е разбранъ напълно и не е правилно оцененъ. Нѣма философска система, въ която да не му е отредено централно мѣсто, и все пакъ, съ малки изключения, никѫде той не е взетъ въ онзи абсолютенъ видъ и въ онзи категориченъ смисълъ, въ който го установяватъ и формулиратъ наукитѣ. Почти навсѣкѫде, наредъ съ вещьта и отношението, промъква се и друга една сѫщность — пълно отрицание на вещьта — нематериалната, непространствената, духовната субстанция. Понеже науката не се е дори натъквала на подобно нѣщо, нито пъкъ допуща или чувствува нужда да приеме сѫществуването му, очевидно е, че се касае до нѣкакво смѣсване, до нѣкаква погрѣшна или произволна предпоставка. Лесно е да се разбере, че тукъ всичко произлиза отъ трудностьта да си мислимъ отношенията като нѣщо сѫществуващо, като особна действителность. Но преди да видимъ, защо се въвежда тази своеобразна сѫщина и какъ тя се характеризува, трѣбва да се спремъ съ две думи върху смисъла и значението на понятията „вещь“ и „отношение“ въ обикновения животъ, като предварително се справимъ съ начина, по който тѣ сѫ възникнали и се развиватъ.

2. За понятието вещь, въ българската речь, има нѣколко, ако и не съвсемъ еднозначни думи. Най-често то се означава

съ чисто славянскитѣ думи: п р е д м е т ъ и т ѣ л о. Коренътъ[1] на думата „предметъ“ (лат. ob-jectum — кор. jacio = мѣтамъ) е мета̀ — ст.-бълг. мєтѫ, мєстн, рус. мету̀, местѝ, чеш. metu, mésti и пр. Многокра̀тната условна форма на този глаголъ — мѣтвамъ — е еднозначна съ хвърлямъ и хвъргамъ, чийто коренъ на ст.-бълг. е врьгѫ, рус. вергать, чеш. vrhu, vrci и пр., произлиза отъ общославянския коренъ vьr-g-. Предславянскиятъ ѝ коренъ ver-gh- ще да е сроденъ съ общогерм. werk — дѣло, англ. work — дѣло и пр. Нѣмскиятъ глаголъ wir-ken значи действувамъ, върша. Това словообразуване показва красноречиво, че п р е д м е т ъ се е наричало първоначално онова, което е могло да бѫде х в ъ р л е н о (отъ човѣка), а после всичко, което може да бѫде изобщо п о д е й с т в у в а н о. Днесъ съ тази дума се означава всѣко нѣщо, което д е й с т в у в а или и з п и т в а д е й с т в и е.

Думата т ѣ л о пъкъ произлиза отъ праслав. коренъ тѣ (ло е наставка), сроденъ съ сте — тень = сѣнка. Така се е зовѣло онова, което прави, оставя, хвърля сѣнка, а по-късно всичко, което може да бѫде в ъ з п р и е т о чрезъ зрението, което изобщо действува на зрението. Докато думата „тѣло“ характеризува вещьта по отношение на най-висшето сѣтиво, думата т в а р ь е изразъ на въздействието, което тя оказва на основното сѣтиво — осезанието. Арио-алтайскиятъ коренъ на думата тварь (ст.-бълг. тварь, рус. тварь и пр.) съвпада съ неразширения индоевроп. коренъ на думата т в ъ р д ь. Сѫщиятъ преминава и въ т в а р о г ъ, друга отгласна степень на която е и слав. tvoriti. Tvarog има смисъла на лат. forma. Отъ tvoriti (кор. tuor) произлизатъ и думитѣ творба, творение, творецъ и пр., имащи смисъла на: създавамъ, правя, но сѫ близки и съ втвърдявамъ.

Ала най-широкъ е обемътъ на думата в е щ ь (ст.-бълг. вєщть, рус. вещь, чеш. věk, ст.-англ. wiht, нѣм. wichts — ni+wichts = nichts — нищо). Нейниятъ коренъ се прѐдполага да е индо-европ. vek — викамъ, сиречь, тя е въ връзка отъ друга страна съ понятието на-викъ и оттамъ, съ на-ука. Прѣкиятъ смисълъ на думата вещь, обаче, е понятието н ѣ щ о. На нѣмски то е et-was, на старонѣмски ete, edde, бълг. ѐде — неопредѣлителната частица въ ѐде-кой, ѐде-кога и т. н. Произхожда отъ индо-европейския коренъ ed, отъ който произлиза отъ друга страна и думата е д-и н ъ.

3. Думитѣ, съ които изказваме понятието „вещь“, по-точно, тѣхната етимология, ни показватъ преди всичко, че неговиятъ обемъ се е непрекѫснато р а з ш и р я в а л ъ. Въ тази посока

---

[1] Всички етимологични данни, използувани въ нашата монография, сѫ заети отъ г. проф. д-ръ Ст. М л а д е н о в ъ, отъ неговия „Етимологиченъ и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ“, София 1941.

се е оказвало винаги, че на вещьта не е давана достатъчно пълна характеристика чрезъ последователното изясняване на въздействието ѝ върху отдѣлнитѣ и дори върху всички сѣтива. Ставало е все по-ясно, че тя не би се разбрала напълно и не може да бѫде опредѣлена изчерпателно само чрезъ отношението ѝ къмъ човѣка и че вещьта като нѣщо единично, като индивидъ, действителната вещь е винаги въ твърде сложни, здрави и неразкѫсваеми връзки и зависимости не само съ човѣка, но и съ много други вещи. Тя действува и изпитва действия не само отъ човѣка, но се намира въ взаимодействие съ много други подобни ней вещи и, най-после, вънъ и независимо отъ тѣзи връзки съ човѣка и съ другитѣ вещи, тя не сѫществува, не може да сѫществува, нито пъкъ би могла да бѫде разбрана непротиворечиво и да се познае напълно.

III

Отношение изобщо

1. Тѣзи връзки и зависимости, ако и винаги да се намиратъ тамъ, кѫдето имаме вещи, ако и да сѫ дадени на и между действуващи индивиди, сами сѫ нѣщо досѫщъ отлично отъ индивида. Да встѫпватъ въ взаимодействие съ човѣка или съ други индивиди тѣ не могатъ. Какъ тогава знаемъ за сѫществуването имъ? Какъ можемъ да ги имаме, да ги съзнаваме, да ги възприемаме? — За това ни подсѣща общото имъ име отношение. Коренътъ на тази дума е неса, нося (индо-европ. nek, лит. nešù, лет. nest, санскр. náśati — достига...), а като представка е употрѣбенъ предлогътъ отъ, който изразява винаги разобщение. Сложниятъ терминъ „от-насямъ“ е създаденъ, следователно, за изразяване на пространственото разлѫчване, отдѣляне известна вещь отъ единството, на което тя е реална съставка. Въ този смисълъ, тя и до днесъ се употрѣбява. Понеже тъкмо при откѫсването, отдѣлянето, отнасянето е било забелязано, че вещьта губи нѣкои отъ свойствата си, които е имала преди това въ единството, и че това отнасяне се е оказвало преодоляване на известни прѣчки, по-точно, разрушаване на известни връзки и зависимости, последнитѣ сѫ могли да се наложатъ на вниманието като особна реалность. Открити въ свѣтлината на тази дейность, тѣ се асоциират съ нея и получаватъ името отношения.

Но съ това онази дейность не се изчерпва. Отлѫчената, отнесената вещь трѣбва или да бѫде върната отново, или да бѫде занесена другаде. И въ двата възможни случая се касае до ново свързване и до установяване на нови зависимости. Ако и за изразяване на крайния моментъ отъ анали-

зуваната дейность би било най-умѣстно да се употрѣби за представка къмъ корена „нося", „неса" другъ по-подходящъ предлогъ (нѣкой отъ показващитѣ свързване, обединение, като: до, при, за, възъ и пр.), терминътъ „отнасямъ" все пакъ се запазва. Разбира се, при последния случай, той трѣбва безъ друго да бѫде поясненъ съ нѣкой отъ поменатитѣ предлози. За новосъздаденитѣ връзки се запазва сѫщо думата отношения. По-късно съ нея се означаватъ не само породенитѣ отъ пространственото положение (отъ съсѫществуването), но и всички действителни и дори възможни връзки и зависимости между вещитѣ, между сѫщноститѣ, между индивидитѣ.

2. Следъ тази бѣгла справка, нека се върнемъ за моментъ върху начина, по който досегашната философия е схващала проблемата за вещьта и за отношението. Както би могло да се предполага, тя заема срѣдищно мѣсто въ философскитѣ разисквания и построения, но силно стѣснена и почти напълно сведена до прочутата проблема за отношението между материя и духъ, а по-късно — изцѣло редуцирана въ почастната проблема за отношението между тѣло и душа, сиречь, до проблемата за човѣка като „психофизично" единство. Какъ, собствено, се е дошло до това рѣзко измѣстване на проблемата?

Известни сѫ съображенията на Платона, които той смѣтна като достатъчно основание, за да отдѣли отношенията (онова, което е нематериално, непространствено, извънвременно; което не е различно, а е самото различие, не е подобно, а е самото подобие, не действува, а е действието, не се промѣня, а е промѣната и пр., което, съ една речь, не е индивидъ, а е пълното му отрицание—общото) и да ги противопостави на вещитѣ. Сѫщо така добре е известно, защо Платонъ пренася отношенията (общото) въ другъ свѣтъ — свѣта на идеитѣ и какъ, принуденъ отъ реалното единство на вещьта и отношението, на единичното и общото, се опитва да свърже този свѣтъ съ действителностьта. Знае се, по-нататъкъ, защо и какъ неговиятъ ученикъ Аристотель, пъкъ и всички по-късни автори припознаватъ белезитѣ на отношението въ белезитѣ на индивидуалното съзнание. Понеже човѣку сѫ дадени непосрѣдно само собственитѣ му отношения и понеже той ги има винаги като единство (единството имъ се обуславя отъ индивида и безъ генетиченъ анализъ е невъзможно да се открие и разбере неговата сѫщина), първото впечатление отъ това сложно и недѣлимо единство на отношения ни го представя като индивидъ. И нѣма нищо чудно въ факта, че на този индивидъ се приписватъ всички белези на отношението изобщо. Съзнанието като единство, като съвкупность отъ отношенията въ и на „вещьта-човѣкъ" се отдѣля отъ съотносимото и се превръща въ невеществена, нематериална вещь, въ духовна субстанция, въ индивидъ, комуто се приписватъ опредѣлителности.

3. Установили веднъжъ приликата, подобието, дори сходството на отношенията съ човѣшкото съзнание, за философскитѣ писатели това е сигуренъ признакъ, а и доказателство, че отношенията могатъ и трѣбва да бждатъ обявени за творения, продукти отъ дейностьта на духа. Обяснението за действителното съжителство на вещьта и отношението, за тѣхното единство е намѣрено. Духътъ твори отношенията между вещитѣ, той е, който привежда въ редъ сѣтивнитѣ данни, внася хармония въ сивата, недиференцирана, аморфна материя. Духътъ е, който изгражда съвършената действителность, всрѣдъ която живѣемъ. Духътъ — Божественъ или людски, самъ свободенъ отъ всѣкаква зависимость, отъ всѣко ограничение, отъ всѣкакви външни, чужди нему форми, налага форми на действителностьта, обуславя нейното многообразие.

IV

Вещь — отношение

1. И така, отношенията се свеждатъ, както реално, така и логически, до духа, а проблемата за свѣта като цѣло, като съвъкупность отъ вещи и отношения се свежда до човѣшкия индивидъ, до „микрокосмоса", взетъ като единство на тѣлото и душата. Оттукъ, отъ най-частния случаи нѣкои мислители начеватъ своитѣ изследвания и разпростиратъ тѣхнитѣ резултати върху цѣлата действителность: очевидно погрѣшенъ методиченъ подстжпъ. Човѣкътъ е най-сложната и найсилно вплетена въ отношения вещь и къмъ разясняването му може да се пристжпи едва следъ подробното и пълно изучаване на по-проститѣ отъ него индивиди.

2. Тъкмо това вършатъ наукитѣ, чийто редъ на възникване (хронологичниятъ имъ редъ) и чиято градация се обуславятъ отъ нуждата—изследването да се проведе отъ проститѣ къмъ сложнитѣ вещи. Различието въ предмета имъ и разпредѣлението на секторитѣ отъ действителностьта, съ чието изследване тѣ се заематъ, сж по посока на тази необходимость, а въ основата на всички науки лежатъ математиката, механиката и диалектиката, изучаващи съсжществуването, последовностьта и развоя на вещьта изобщо. Съ други думи, всѣко разискване на проблемата за вещьта и за отношението трѣбва да бжде не само съобразено съ постиженията на тѣзи науки, но трѣбва безусловно да бжде основано и да тръгне отъ тѣхъ. Що се отнася до установеното отъ традиционната философия по занимаващия ни въпросъ, то има нѣкаква обективно научна стойность само доколкото чрезъ характеристиката на „духа" ни предлага една преднаучна характеристика на отношението.

3. За да бѫдемъ справедливи, длъжни сме веднага да отбележимъ, че въ почти никоя философска система човѣшкото съзнание не е субстанциирано напълно, а кѫдето това е сторено, душата не е промислена последователно и непротиворечиво нито като действуващъ индивидъ, нито като невеществена, нематериална, непространствена и пр. сѫщность. Опититѣ завършватъ съ нѣкои отстѫпки, сторени за смѣтка на предявенитѣ по начало изисквания за непространственость, нематериалность и пр.

Това обстоятелство, привеждано често въ формата на укоръ срещу непоследователнитѣ предци, засѣга, впрочемъ, изцѣло и отправящитѣ укора, защото, смѣтамъ азъ, изобщо е невъзможно да си мислимъ съзнанието като нѣкаква сѫщина, като нѣкакъвъ индивидъ. То е, повтаряме, единство, съвкупность отъ отношения въ и на действителния индивидъ: тѣлото на съзнаващата вещь. Която и съзнателна проява да анализуваме, ние стоимъ изпрѣчени винаги предъ нѣкакво отношение, било между частитѣ на сложния индивидъ, било между него и други индивиди, било, най-после, и предъ едното и предъ другото заедно. За нѣщо трето тукъ не може и дума да става. И ако все пакъ допустнемъ за моментъ сѫществуването на непространственъ индивидъ, за което тъй упорито се настоява, ние безъ друго бихме искали да знаемъ, действителенъ ли, е той, и ако е действителенъ, какъ действува: промѣня ли се въ предполагаемото взаимодействие, кое въ него се промѣня и какъ се промѣня? За да е действителна, душата трѣбва да е въ взаимодействие съ тѣлото, да причинява промѣни въ него и сама, подъ негово въздействие, да се промѣня. Обаче какъ тя, която не се движи, ще съобщи движение на тѣлото и на неговитѣ части? Какъ ней би могло да бѫде съобщено движението на тѣлото? Кое у нея ще се промѣни, въ какво ще се изрази тази промѣна и какъ тя ще произлѣзе?

4. Не по-малки сѫ противоречията, които крие и възгледътъ за психофизичния паралелизъмъ. По сѫщина, работата и тукъ не стои по-иначе. И единиятъ и другиятъ възгледи сѫ далечъ несъобразни съ онова, което наукитѣ установяватъ за индивида. Постулиратъ ли се веднъжъ отношенията въ и на „вещьта-човѣкъ“ въ „нематериална сѫщность—духъ“, следва и всички останали отношения да се подведатъ къмъ тази своеобразна сѫщность, къмъ този илюзоренъ индивидъ. Тѣ се превръщатъ въ негови форми (творения на духа). Да твори духътъ отношенията, ще рече, да твори той действителностьта изобщо, да твори и самъ себе си. Влизаме въ пороченъ крѫгъ. За да излѣземъ отъ него, трѣбва решително да напустнемъ предпоставката, върху която той е построенъ. Трѣбва да изоставимъ духа и да потърсимъ и разяснимъ съвкупностьта отъ сложно

преплетенитѣ отношения, чрезъ които съзнаваме себе си и обективната действителность. Трѣбва да скжсаме окончателно съ схващането на съзнанието като определителность на нѣкаква нематериална, непространствена сжщина, на невеществена субстанция, трѣбва да се простимъ съ възгледа, че то е отношението на душата като индивидъ къмъ действителностьта. Нищо друго, освенъ вещьта, не може да бжде индивидъ, не може да действува и да се промѣня. Нищо, освенъ вещьта, не може да се развива. Свѣтътъ е съграденъ само отъ вещи, споени въ всевъзможни отношения. Както вещьта е немислима вънъ отъ отношението, така и последното сжществува само дотолкова, доколкото е дадено на вещи—негови членове. Зависимостьта между вещь и отношение е неразривна, връзката между тѣхъ е неразкжсваема. Тѣ се взаимно обуславятъ. Ние не бихме могли, нѣмаме и право, да ги разглеждаме поотдѣлно, безъ при това да държимъ смѣтка за единството имъ. Пренебрегнемъ ли тази имъ особность, ние сигурно се откжсваме отъ реалностьта, отбиваме се отъ пжтя къмъ истината. Напусто биха отишли всичкитѣ ни усилия и всичкитѣ ни опити да разяснимъ било проблемата за вещьта, било тази за отношението, ако ги изтръгнемъ отъ недѣлимото цѣло, въ което тѣ по сжщина сж, и търсимъ да ги познаемъ сами по себе.

5. Разбираме добре недоумението, въ което нѣкои отъ читателитѣ биха изпаднали. Предугаждаме и снизходителното пренебрежение, съ което тѣ сж готови да отклонятъ твърдението ни. Ала, въпрѣки това, подчертаваме още веднъжъ: онова, което наричаме съзнание, не е нищо друго, освенъ съвъкупность отъ сложно преплетенитѣ отношения между частитѣ на вещьта-човѣкъ и отношенията на последния, взетъ като индивидъ, съ другитѣ вещи. Въ подкрепа на това схващане, ние спокойно бихме се задоволили съ приведеното погоре съображение: наукитѣ установяватъ сжществуването само на вещи и отношения и боравятъ изключително съ такива (откждето и тръгнахме), ако предубеденитѣ или крайно скептичнитѣ читатели не бѣха склонни да отрекатъ, дори само по този поводъ, науката. Сжщо така спокойно бихме могли да продължимъ научното си издирване, безъ да се страхуваме, че тезата ни е недостатъчно обоснована, ако не бѣхме убедени, че съ отклонението, което ще направимъ, ще бждатъ конкретно изяснени купъ погрѣшно тълкувани факти.

Какво, собствено, тѣзи читатели биха могли тукъ да възразятъ? — Грѣшите, ще кажатъ тѣ. Нима ние не различаваме представитѣ една отъ друга, чувствата, желанията и пр.? Нима не откриваме нѣкаква прилика между известни емоционални, волеви и пр. преживявания? Нима проявитѣ на съзнанието не се мѣнятъ непрекжснато и не сж въ отно-

шение на последователность? Та нали психичното е тъкмо само въ времето? Нима не сравняваме преживяванията си съ огледъ на тѣхнитѣ качества: сила, трайность, интензивность и пр.? Не е ли това достатъчно доказателство, че тукъ се касае до индивиди, макаръ и непространствени? Та какво по-убедително доказателство за сѫществуването имъ отъ факта на тѣхното взаимодействие съ тѣлото? — Накрай, тѣ безъ друго ще поискатъ да узнаятъ, какво остава отъ научното становище по този въпросъ. Следва пълниятъ имъ съ назидание изводъ: не сѫ само вещитѣ, които сѫ и могатъ да встѫпватъ въ отношения. Наредъ съ тѣхъ има и други индивиди — непространственитѣ, невещественитѣ, психичнитѣ, които сѫщо така сѫ въ отношения и чието сѫществуване, тъкмо на основание на този фактъ, може да се смѣта за несъмнено.

Изказано съ убедителния тонъ на привърженика, това възражение би могло да смути и най-трезвия читатель. Приемано често безусловно, то е принуждавало къмъ създаване на множество неестествено-изградени обяснителни постройки, безразлично дали за да бѫде включено или отхвърлено. Въ последно време то, разбира се, е изцѣло преодолѣно; обаче, влиянието му все още се чувствува. До известна степень, като негова реакция сега съзнанието се разглежда като качество, свойство, белегъ на вещьта.

6. Междувременно биде изяснено, че мотивитѣ за едно субстанцииране на съзнанието и доводитѣ за сѫществуването на непространствени индивиди, за които току-що бѣ речь, иматъ най-обикновенъ софистиченъ характеръ. Така, едно отъ твърденията бѣше, че понеже сме различавали представитѣ една отъ друга, понеже сме казвали, че тѣ сѫ различни, следвало да се заключи, че тѣ сѫ индивиди. Ала кое тукъ е, въ сѫщность, различно; кое е въ отношение на различие: представитѣ за вещитѣ ли, или представянитѣ вещи? Разбира се, че вещитѣ! Защото, ако представитѣ бѣха нѣкакви индивиди, за да се различаватъ (за да могатъ да встѫпватъ въ отношение на различие, а това е първото условие за сѫществуването на индивида), тѣ трѣбва да иматъ индивидуални белези. Ние не ще питаме, кои сѫ белезитѣ на представата ни за мастилницата x напр., защото ще се върнемъ къмъ белезитѣ на вещьта мастилница, а тѣ за сега още не ни интересуватъ. Не по-иначе стои и въпросътъ за приликата между проявитѣ на съзнанието. И тукъ въ отношение на прилика, подобие и пр. сѫ било вещитѣ, било особнитѣ промѣни и състояния на вещьта-човѣкъ.

Следниятъ доводъ на отбиваното тукъ възражение бѣше, че ние сме сравнявали нашитѣ преживявания съ огледъ на тѣхната сила, трайность, интензивность, наситеность и пр. Съ него, несъстоятелностьта на това възражение става досѫщъ

прозрачна. Достатъчно е само да спомнимъ, че сила иматъ само движещитѣ се вещи и че могатъ да траятъ само промѣнящитѣ се, сиречь, пакъ движещитѣ се вещи (подробно съ този въпросъ ще се занимаемъ по-долу), за да се разбере, че и при него имаме работа съ сѫщото смѣшение и пренасяне.

За да приключимъ отклонението, ще добавимъ, че не по-малко негодно е и централното имъ твърдение за наличностьта на нѣкакво си взаимодействие между тѣлото и предполагаемия психиченъ индивидъ. Едно взаимодействие, обаче, между каквито и да било индивиди може да бѫде разбрано само въ свѣтлината на движението. Понеже на страната на психичния индивидъ движението е недопустимо, трѣбва да заключимъ, че имаме работа съ едно съвсемъ произволно схващане, съ единъ чисто субективенъ възгледъ.

7. Този възгледъ, въпрѣки своята изкуственость, е билъ наложенъ и владѣе научната мисъль, почти безъ прекѫсване, чакъ до новото време, когато зачестиха опититѣ да бѫде превъзмогнатъ. Отъ него се отърсиха, разбира се, най-напредъ наукитѣ, които една следъ друга установиха, че областитѣ отъ действителностьта, съ чието изследване тѣ се заеха, а накрай, че и цѣлото мироздание се състои само отъ вещи и отношения. Дори спекулативната психология, създадена за да изучи онази душевна субстанция, прерастна въ емпирична наука и подхвърли на щателно опитно изучване проявитѣ на човѣшкото съзнание. За едно цѣлостно обяснение върху сѫщината на съзнателнитѣ прояви и на промѣнитѣ, които ставатъ съ тѣхъ, тя все още не е годна. Опититѣ въ това отношение сѫ съвсемъ нерешителни и боязливи, безъ да смѣтаме, че тѣ сѫ при това и частични, но, вмѣсто туй пъкъ, сѫ поставени на правилна основа. Въ благоприятнитѣ имъ резултати не можемъ и да се съмняваме. Всичко оттукъ нататъкъ е въпросъ на добросъвѣстно изследване.

Единствено отживяващата вече спекулативна философия все още държи упорито на „духа“ и отчаяно търси да обясни чрезъ него и чрезъ неговата дейность свѣта и елементитѣ, отъ които той е изграденъ: вещитѣ и тѣхнитѣ отношения. Обаче и нейнитѣ представители не могатъ да обходятъ онзи основенъ фактъ, установенъ отъ наукитѣ. Поучителенъ е примѣрътъ съ Кантъ, единъ отъ последнитѣ крупни застѫпници на възгледа, противъ който е речь. Махнемъ ли погрѣшната предпоставка на неговата обяснителна система, предъ насъ се разкрива едно здраво наблюдение надъ действителностьта и надъ работата на наукитѣ. Какво друго сѫ неговитѣ нагледи и категории и неговата вещь сама по себе, освенъ признание, че свѣтътъ се състои само отъ вещи и отношения? Стихийното развитие на наукитѣ се е наложило незабелязано, мимо волята му върху цѣлото му мировъззрение. То се е отразило тъй силно върху неговитѣ построения, щото

чрезъ своята грандиозна обяснителна система той се мжчи да прозре действителностьта въ свѣтлината на постиженията, завоювани отъ твърде буйно развиващитѣ се въ неговата епоха математика и механика. Какъ Кантъ се опитва да обоснове тѣзи постижения, какъ той ги свързва и около какво ги обединява, това не ни интересува тукъ. Ала не можемъ да отминемъ мълкомъ факта, че той почти прѣвъ открива важната роля на отношенията, както въ действителностьта, така и въ науката и прѣвъ оценява правилно значението имъ.

Но защо Кантъ се опитва да обоснове математиката и механиката тъкмо чрезъ нагледитѣ, чрезъ „основната способность" на човѣка да нарежда вещитѣ въ пространството и времето? Защо той намира, че отношенията на съсжществуване и на последовность сж първичниятъ скелетъ на цѣлата действителность? Ние бихме могли да разширимъ въпроса и да се запитаме: защо първи измежду наукитѣ сж се развили математиката, механиката и диалектиката и защо тѣ сж въ основата на цѣлото човѣшко знание? Съ това питане ние преминаваме къмъ разглеждане на нашата прѣка тема.

V

Разлика—прилика, единство—множество

1. Отношенията сж ни дадени, намираме ги, сжществуватъ само на и между съотносими вещи, членове на отношението. Тѣ сж нѣкакви връзки и зависимости тъкмо между вещитѣ, между индивидитѣ. Отъ друга страна, вещитѣ сж винаги въ отношения: тѣ не сжществуватъ, немислимо е да сжществуватъ откжснато, изолирано, безотносително, вънъ отъ отношенията си къмъ други вещи. Зависимостьта между вещь и отношение е сжщностна, а реалното имъ единство неразкжсваемо. Нѣма отношения безъ вещи и обратно, нѣма вещи безъ отношения. Частитѣ на това единство изгубватъ всѣкакъвъ смисълъ, преставатъ да бждатъ действителни, ако ги разглеждаме поединично. Ние не можемъ да си представимъ такава вещь, която нѣма никакви белези, която е лишена отъ всички качества, отъ всички белези: която не е различна, не е подобна, не е нѣкжде и нѣкога, която не се движи, не се промѣня и пр. Не можемъ да си представимъ сжщо и различието, подобието, коекзистенцията, сукцесията (последовностьта), причинностьта, движението, промѣната и пр., освенъ като нѣщо, което е и става на и съ вещи. Която и вещь науката да анализува и колкото и да задълбочава своя анализъ, тя винаги се оказва изпрѣчена предъ нейнитѣ особности, белези, качества и пр., сиречь, винаги спира било до отношенията ѝ съ другитѣ вещи, било до отношенията между частитѣ ѝ. Анализува ли пъкъ отношения, тя се натъква

на групи, съвъкупности, единства отъ вещи, съчетани по особенъ начинъ въ по-сложни вещи, въ по-сложни индивиди. Или, иначе казано, както е невъзможно да сѫществува вещь безъ качества, така и качествата нѣматъ никакъвъ смисълъ, ако не принадлежатъ на нѣкоя вещь, на нѣкой индивидъ: вещьта и отношението образуватъ винаги едно цѣло, тѣ сѫ въ съпринадлежность.

Това, разбира се, не ще рече, както нѣкои биха били склонни да заключатъ въ духа на спинозизма, че въ основата си вещьта и отношението сѫ едно и сѫщо нѣщо, единна субстанция, която се проявява двояко. Видѣхме вече, че въ научна свѣтлина въпросътъ стои съвсемъ просто: субстанции, сѫщности сѫ само вещитѣ, които (и само тѣ) сѫ винаги въ отношения. Къмъ това обстоятелство, впрочемъ, трѣбва да държимъ вниманието си всѣкога будно, за да избѣгнемъ възможнитѣ грѣшки.

2. Първото нѣщо, което при анализа на вещьта се хвърля въ очи, е различието ѝ отъ всички други вещи. Нѣма и е немислима вещь, която не е различна. Ако вещитѣ не ни бѣха дадени въ отношение на различие, ако въ действителность не бѣха различни една отъ друга, тѣ не биха били обособени като вещи, не биха били индивиди, не биха били и множество. Колко тѣсна е връзката между различието и множеството, колко много зависими сѫ тѣ едно отъ друго, ни показва етимологията на думата другъ, отъ чийто коренъ произлизатъ словообразуванията другарь, дружина, дружество и пр. Индоевропейскиятъ ѝ коренъ dreugh — готовъ съмъ — пъкъ ни разкрива, че друга, различна е тъкмо напълно оформената, пълноразвита вещь. Иначе казано, за вещь (ако и това да е важело първоначално само за случаитѣ, въ които се касае до образуване на нови вещи) можемъ да говоримъ, едва когато тя е „готова“, „оформена“ и различна отъ множеството, изъ което се е обособила, или въ което е встѫпила. Тъкмо въ и чрезъ отношението на различие всѣка вещь е и индивидъ. Обаче само̀ по себе отношението на различие не обуславя никое отъ качествата на вещьта, никое отъ нейнитѣ особни свойства, никой отъ характернитѣ за нея индивидуални белези, какъвто, напр., е случаятъ съ коекзистенцията или последовностьта. Различието се основава върху специфичнитѣ качества на вещьта, но то не се покрива съ тѣхъ: качествата сѫ само неговъ конкретенъ изразъ. Последнитѣ сѫ дадени винаги на индивидуалната вещь, докато различието е отношение на две или повече вещи, отношение между два или повече индивида.

3. Ала различието между вещитѣ не е пълно, не е абсолютно. Тѣ сѫ винаги повече или по-малко прилични, подобни, еднакви, сходни и пр. една съ друга. Покрай разликата и наредъ съ нея е дадена, сѫществува като особна

действителность и приликата. Естествено е, че и за прилика можемъ да говоримъ само тамъ, кѫдето имаме на лице две и повече индивидуални вещи. Сама по себе, безотносително вещьта не е подобна, както и взета изолирано тя не можеше да бѫде различна. Ед-(и)наквостьта е сѫщо тъй въ връзка, както показва и еднокоренната ѝ дума ед-ин-ство, съ повече вещи: приликата, подобието, сходството и пр. можемъ да търсимъ само между вещи, които сѫ въ единство, които по-нататъкъ могатъ да бѫдатъ сравнявани и иматъ нѣщо общо. Въ единство вещитѣ се обединяватъ отъ нѣкое общо за всички тѣхъ отношение или, направо казано, еднакво у тѣхъ може да бѫде нѣкое(и) тѣхно качество, свойство, белегъ и пр. Колкото повече отъ качествата си вещитѣ иматъ еднакви, толкова по-голѣма и по-пълна е приликата имъ. Но както не може да има абсолютна разлика, така не може да има и пълна прилика, пълно тъждество. И тукъ, както бѣше и при различието, имаме работа съ отношение, основано върху индивидуалнитѣ качества на вещьта, обаче стоящо надъ тѣхъ, логически предхождащо ги, а фактически имащо ги като конкретно съдържание.

Различието и приликата, ако и да сѫ противоречиви, ако и да се изключватъ взаимно, сѫ дадени едновременно на всѣка действителна вещь. При това, понеже отношенията на и между вещитѣ могатъ да вариратъ до безкрайность, различието обуславя цѣлото свѣтовно многообразие, а приликата—единството на това многообразие, свѣта като цѣло.

4. Макаръ и въ друга форма, тукъ наново се изпрѣчва познатото ни вече възражение, че не само вещитѣ сѫ и могатъ да бѫдатъ въ отношения, а че наредъ съ тѣхъ има и други индивиди, които сѫщо така могатъ да встѫпватъ въ такива. Цельта му: да се докаже сѫществуването на невеществени индивиди, е, както видѣхме, съвсемъ безнадеждна, обаче ние все пакъ ще се спремъ накратко върху новитѣ му мотиви.

Въ обикновения животъ ние често говоримъ, че червениятъ цвѣтъ на ябълката x е различенъ отъ червенината на розата y, че цвѣтътъ ѝ е нѣщо съвсемъ различно отъ нейния вкусъ, отъ нейната миризма и пр. Ако речемъ да обобщимъ този изразъ, ще трѣбва да кажемъ, че ние различаваме индивидуалнитѣ качества на вещитѣ, което пъкъ значи, че тѣ сѫ различни. Сѫщо така стои въпросътъ и съ подобието: ако се довѣримъ на добилитѣ гражданственость условни изрази, ще дойдемъ неизбѣжно до извода, че качествата сѫ сами по себе, повече или по-малко, прилични, подобни и пр. едно на друго. Следната стѫпка изисква на това основание да имъ бѫде признато индивидуално сѫществуване. Но така ли е въ действителность? Вѣренъ ли е логическиятъ пѫть, който ни изведе до това заключение? Разбира се, че не. Ние, наистина, говоримъ, че цвѣтътъ на дадена вещь е различенъ

отъ цвѣта на друга, че той е нѣщо различно отъ звука, който тя може би издава, и че този звукъ е пъкъ различенъ отъ звука, който тя преди това е издавала. Готови сме да твърдимъ, че качествата си приличатъ, иматъ нѣщо общо. Дори сме убедени, че тѣ се мѣнятъ. И всичко това не прѣчи горнитѣ изрази да сѫ напълно неправилни. Въ даденитѣ случаи ние различаваме не червенината отъ синината, не и червения цвѣтъ отъ синия цвѣтъ, а червено обагрената ябълка отъ синята мастилница; не червения цвѣтъ на ябълката отъ червения цвѣтъ на розата, а обагрената по особенъ начинъ ябълка отъ розата. Различаваме не качествата, а вещитѣ, чиито опредѣлителности тѣ сѫ. Въ отношение на различие сѫ тъкмо вещитѣ. Сѫщо така, ние различаваме не издавания въ различни моменти звукъ отъ дадена вещь, а звучащата по различенъ начинъ вещь. Промѣня се не качеството, а неговата носителка—вещьта. Ако все пакъ изразътъ за различието и приликата между качествата, както и за тѣхната мѣнитба има нѣкакъвъ смисълъ, то е, защото тѣ могатъ да бѫдатъ абстрахирани. Следователно, въ обикновения животъ ние най-често третираме качествата не като реални отношения, каквито тѣ въ действителность сѫ, а като логически категории, и това е достатъчно, за да имъ придаде убедителенъ характеръ. Какви нужди налагатъ логизуването на индивидуалнитѣ качества на вещитѣ — това не ни занимава тука. За насъ е важно да се знае, че тѣ не могатъ да встѫпватъ въ отношения и нѣматъ индивидуално сѫществуване, а че, бидейки дадени на вещьта, тѣ само обуславятъ индивидуалния ѝ характеръ.

VI

Единично — общо

1. Качествата на вещьта, доколкото я поставятъ въ отношение на различие съ останалитѣ вещи, сѫ нейни, тѣ ѝ принадлежатъ и я превръщатъ въ индивидъ, въ нѣщо единично, еднократно, веднъжъ дадено и пр. Доколкото пъкъ лежатъ въ основата на приликата ѝ съ други вещи, тѣзи качества не сѫ само нейни, не ѝ принадлежатъ напълно и не характеризуватъ изключително само нея. Чрезъ тѣхъ тя не може да бѫде отличена—тѣ сѫ нѣщо чуждо, не свое, нѣщо общо и обуславятъ общностьта ѝ съ други индивидуални вещи. Както показва и етимологията на думата общъ (ст.-бълг. ѻбьшть, рус. общий, пол. obcy „чуждъ“, не свой—състои се отъ предл. (предст.) объ „около . . . . .“ и наставката tjo), тукъ се касае до нѣкакво качество, до нѣкакъвъ белегъ, който е даденъ едновременно на нѣколко индивиди и въ този смисълъ не принадлежи истински на нито единъ отъ тѣхъ,

и около който белегъ тѣзи индивиди сѫ обединени, сѫ групирани въ единство.

Както читательтъ се досѣща, тукъ опираме на многовѣковната проблема за сѫществуването на общото. Въ съвременна свѣтлина, тази проблема, съ две думи, се слага по следния начинъ: Общото е винаги и въ всички случаи нѣкакво отношение между вещи. По-нататъкъ, общо е или може да бѫде онова отношение, което е дадено, намира се и служи за опредѣлителность на нѣколко индивиди едновременно. Вънъ отъ това, то има само логическа реалность. Дѣлението му на сѫщностно и релационно общо е несполучливо. Подъ рубриката сѫщностно общо се включватъ белезитѣ на вещьта. Ала последнитѣ, не сѫ нищо друго, освенъ пакъ отношения. Единичното, на свой редъ, е сѫщо така винаги нѣкакво отношение. И то е дадено и служи за опредѣлителность на вещи, обаче за всѣки даденъ случай характеризува само една единствена вещь. Така че, наспоредъ това, дали даденитѣ вещи сѫ въ отношение на различие или прилика помежду си, тѣхнитѣ опредѣлителности, тѣхнитѣ качества или отношенията, въ които тѣзи вещи сѫ, могатъ да бѫдатъ или нѣщо общо, или нѣщо единично. Нѣщо повече: тѣ могатъ да бѫдатъ ту общи, ту единични или както едното, така и другото. Съответно на това ,вещьта може да бѫде ту обща, ту единична или и деветѣ едновременно. Тя, доколкото е въ единични, неповторими, единъ пѫть дадени отношения, представлява нѣщо единично, индивидуално и неповторимо. Доколкото пъкъ е въ отношение на принадлежность или съпринадлежность съ други индивиди, съ които, разбира се, тя е въ единство, сѫщата вещь представлява нѣщо общо. Единичното и общото не се изключватъ, ако и да сѫ противоречиви. Напротивъ, тѣ сѫ дадени едновременно на всѣка вещь, съжителствуватъ неизмѣнно и по необходимость върху всѣка действителна вещь.

2. Макаръ че тукъ не ни занимава гносеологичната страна на въпроса, все пакъ би могълъ да бѫде зададенъ въпросътъ: А какъ ние различаваме или уподобяваме едно отъ друго или едно на друго отношенията? Какъ можемъ да твърдимъ, отъ друга страна, че именно тѣ обуславятъ различието и приликата между вещитѣ? Кое е тукъ въ действителность първично—вещьта ли, или отношението? Кое отъ деветѣ предхожда логически другото?

Следъ направенитѣ вече разяснения, лесно е да се съобрази, че въ никой случай не може да става дума за нѣкакъвъ реаленъ приоритетъ. Вещьта и отношението сѫ еднакво първични и еднакво зависими едно отъ друго. Но речемъ ли да изяснимъ нѣкое отъ тѣхъ, ние по необходимость стѫпваме върху другото, което по този начинъ добива логически превесъ надъ първото. Такъвъ е и

конкретниятъ случай. Когато говоримъ, че коекзистенцията и последовностьта сж две различни нѣща, ние никакъ не можемъ да си ги помислимъ като отдѣлно сжществуващи и подлежащи на сравняване. По тази посока, никому и на умъ не идва да търси тѣхното различие. Не, тѣ нѣматъ белези, по които биха могли да бждатъ отличени едно отъ друго. Напротивъ, сами тѣ сж белези на дадени вещи и ги характеризуватъ отъ известни страни; сами обуславятъ тѣхното различие. Тукъ собствено трѣбва да търсимъ обяснението на факта на различаването, което правимъ между отдѣлнитѣ отношения. Съ абстрахирането на качествата, свойствата, белезитѣ и пр. е сторена първата стжпка по пжтя на едно обособяване на отношенията. Сега не е никакъ трудно да се пренесе различието, което тѣ носятъ за вещьта, върху самитѣ тѣхъ. По съвсемъ аналогиченъ начинъ стои и въпросътъ съ подобието, приликата и пр. на отношенията.

VII

Отношение на едновременно сжществуване

1. Онова, което науката при всички случаи опредѣляше като отношения, бѣха винаги нѣкакви особни връзки и зависимости, които привеждатъ въ единство вещитѣ. Което и отношение да разглежда тя, когато и да го разглежда, както и да го анализува, вещитѣ, които то включва, свързва, обединява и пр., представляватъ едно ненарушимо цѣло, което има характернитѣ отлики на индивида. Вещитѣ сж реални части на отношението; тѣ сж съставки, елементи на единството, на по-сложното отъ тѣхъ самитѣ цѣло, въ каквото сж обединени отъ дадено отношение.

Когато отношението е единство на коекзистиращи (едновременно сжществуващи) вещи, тогава то представлява винаги нѣкаква по-сложна вещь. На плоскостьта на коекзистенцията изчезва всѣка видима разлика между вещь и отношение, тѣ се покриватъ. Презъ призмата на отшението на съсжществуване действителностьта се пречупва sub specie aeternitatis. Въ този изгледъ свѣтътъ се показва като застинало, единъ пжть дадено, изначално и неизмѣнно единство отъ вложени една въ друга все посложни вещи, като схема, като огроменъ скелетъ, който обхваща и сплита „всички“ вещи, като неизмѣримо сложна вещь, която ние не можемъ да познаемъ напълно, нито въ възходяща, нито въ низходяща посока.

2. Отъ наукитѣ тъкмо математиката е, която изучава коекзистенцията на вещитѣ. При това, изучаването на действителностьта въ свѣтлината на това отношение съставлява неинъ изключителенъ предметъ. Това значи, че тя се

абстрахира отъ всички други отношения, въ които вещьта изобщо се намира, и съсрѣдоточава вниманието си само върху отношението имъ на едновременно сѫществуване, като си поставя за задача: да изследва всички сѫществуващи и всички възможни начини и форми на коекзистиране; да установи, отъ какво се обуславя и въ какво се състои единството и множеството, различието и приликата на вещитѣ върху тази плоскость и, накрай, да разясни какъ вещитѣ промѣнятъ това си отношение и какво произлиза за тѣхъ отъ тази промѣна. Естествено, абстракцията, за която е речь, не е била извършена, не е могло да бѫде извършена изведнъжъ и направо. До съвременната, сравнително най-висша степень на абстракция се е дошло съ цената на огромни и хилядилѣтни усилия и ние не бихме разбрали нищо отъ математиката, ако не проследимъ, макаръ и бѣгло, тази еволюция.

3. Въ еволюцията на математичната абстракция, обикновено, различаватъ[1] три основни стадии или степени на развитие. Първата се отнася къмъ времето, когато се зарежда науката математика или, както е прието да се означава, къмъ момента на нейното възникване, по-точно, къмъ момента, въ който възниква и се оформя основното понятие, съ което математиката работи: понятието число. По общоприетото опредѣление, числото е конкретенъ изразъ на количеството. Ала съ това сѫщината му съвсемъ не се изяснява напълно. Известни сѫ обстоятелствата, които още въ размѣнното стопанство и изобщо въ економиката на първобитния човѣкъ сѫ наложили на вниманието му нѣкои групи, съвъкупности единства отъ предмети и сѫ предизвикали нуждата да бѫдатъ тѣ схващани като индивиди. Разбира се, че когато вещьта влѣзе като съставка, като реална часть на по-сложна отъ нея вещь, тя престава да сѫществува като индивидъ—загубва индивидуалнитѣ си качества. Понеже, отъ друга страна, тѣзи съвъкупности сѫ съставени отъ подобни, прилични една на друга вещи, понеже представляватъ хомогенни единства, става възможно тѣхнитѣ елементи да бѫдатъ отъждествявани като равностойни, и отъ тѣхъ се създаватъ единици. Първоначално, не е било безразлично, какъ математичнитѣ вещи, единицитѣ, сѫ разположени въ съвъкупностьта; абстракцията не е още засегнала конкретнитѣ имъ отношения на съсѫществуване. Пространствената имъ позиция, пространствениятъ имъ редъ и всѣки членъ на този редъ (запазилъ все пакъ нѣщо отъ своята индивидуалность—особното си мѣсто) се означава съ известно числително редно име. Едва по-късно, когато е било забелязано, че

[1] Срв. Э. Кольман: Предмет и метод современной математики. Москва 1936.

единството не губи нищо, не се промѣня съ промѣната на реда, въ който сѫ разположени и означени частитѣ му, можемъ да говоримъ, че съвъкупностьта, групата отъ математически вещи, взема характеръ на количество. Математическитѣ пъкъ вещи, когато загубятъ и опредѣлителностьта си мѣсто, ставатъ напълно подобни, еднакви, тъждествени помежду си и могатъ да се означаватъ съ кое да е редно име: редътъ, особниятъ порядъкъ, въ който сѫ разположени, отчетени и означени тѣ, загубва изключителното си значение. По този пѫть, редното число еволюира въ бройно, въ количествено число. Създава се естествениятъ редъ на целитѣ положителни числа, които, накрай, се означаватъ съ нарочни символи — цифри. Съ числата се извършватъ най-проститѣ аритметични действия: събиране, изваждане, умножаване и дѣление. Това довежда, по-нататъкъ, къмъ убеждението, че естествениятъ редъ на числата е неограниченъ, че въ него нѣма последно число и въ връзка съ това къмъ необходимостьта понятието число да бѫде разширено, сиречь, къмъ създаване на нови видове числа: нула, отрицателни числа и пр.

4. Какво, прочее, създадената по този начинъ аритметика установява за сѫществуването на вещитѣ, респ. за самитѣ вещи? Видѣхме, че тя изразява формитѣ на коекзистенцията и вещитѣ съ числа и че за нея числото е както отношение, така и вещь едновременно. Всички възможни форми на коекзистенция, всички вещи, всички числа тя подрежда въ една безкрайна верига, която, следъ като по-нататъкъ бѣ изследвана, се оказа непрекѫсната. Всѣко число отъ тази верига, всѣка математическа вещь е и индивидъ, и единство отъ по-прости вещи, и една отъ множеството, каквото е по-сложната вещь, чиято съставка дадената вещь би могла да бѫде. Всѣка вещь се състои отъ по-прости части, които на свой редъ се оказватъ сложни и така до безкрайность. Въ възходящъ редъ пъкъ всѣка вещь е винаги съставка, часть отъ нѣкаква по-сложна вещь. И тукъ сѫщо не би могло да се сложи каква да е граница.

Математиката изучава действителнитѣ вещи. А тѣзи вещи непрекѫснато се промѣнятъ. Тя, следователно, трѣбва да долови и регистрира тѣзи промѣни. На нейния езикъ това значи, че тя трѣбва да изясни, какъ установенитѣ вече форми се преливатъ една въ друга, какъ преминаватъ една къмъ друга и се разпадатъ една на друга. Съ тази задача тя още въ началото успѣва да се справи по сѫщия безупрѣченъ начинъ. Мѣнитбата на вещитѣ върху плоскостьта на коекзистенцията е изразена чрезъ четиритѣ аритметични действия. Аритметиката не се интересува, кога настѫпватъ тѣзи промѣни, нито отъ какво сѫ причинени, нито пъкъ, дали тѣ изобщо настѫпватъ. Тя изследва само, въ какво тѣ се състоятъ.

На обикновенъ езикъ действието събиране, напр., значи, че извършената промѣна въ и съ дадени вещи се състои въ сливане на две и повече вещи въ една по-широка и по-сложна, която обхваща, включва съставкитѣ на слѣтитѣ вещи. Изваждането изразява отдѣляне, обособяване на известна часть отъ съставкитѣ на нѣкаква по-сложна вещь-единство. Сѫщото е и съ умножаването и дѣлението. При това, аритметиката не се и пита дори, не само защо вещитѣ сѫ единства, които подлежатъ на раздробяване, не само защо тѣ встѫпватъ въ единства, но тя не се интересува и какъ се извършва това встѫпване или разпадане. Съ нейнитѣ възможности и срѣдства тѣзи въпроси не могатъ да бѫдатъ разрешени: тѣ не влизатъ собствено и въ нейния обсегъ. Съ проектирането на действителностьта върху плоскостьта на коекзистенцията, което математиката съ удивително смѣлъ замахъ извършва, отъ нея отпада последовностьта ѝ, следователно, промѣната и развитието загубватъ твърде много отъ действителния си характеръ.

Ако все пакъ се запитаме, какво общо има съ действителностьта онова, което аритметиката установява дотукъ, ще трѣбва да отговоримъ направо, че тя цели и до голѣма степень успѣва да анализува и изясни едно отъ основнитѣ отношения, въ които всички действителни вещи сѫ и могатъ да бѫдатъ. А чрезъ това тя успѣва да хвърли обилна свѣтлина върху известни страни на вещьта, върху нѣкои нейни свойства (тѣзи, които се обуславятъ отъ коекзистенцията) и да я характеризува откъмъ първичнитѣ ѝ качества.

Може би, ще запитатъ нѣкои, извършвайки абстракцията, за която бѣ дума, аритметиката се отказва отъ действителностьта и загубва реалната вещь? Нищо подобно не произлиза тукъ. Тя действително изоставя тъй нареченитѣ вторични качества, изоставя последователно и голѣмината, формата и мѣстото, обаче логически оголената вещь (единицата) запазва своя индивидуаленъ характеръ. Математическата вещь, ако и да нѣма белезитѣ на действителната вещь, все пакъ сѫществува като индивидъ и ние я третираме винаги като такъвъ. Тъкмо защото пъкъ е напълно оголенъ, този индивидъ фигуративно представлява всички действителни вещи: закономѣрнитѣ отношения, въ които той е, важатъ и за тѣхъ. Абстракцията като научно-изследователски методъ, извършена съ действителностьта по горната посока, ни предлага и тукъ всичкитѣ си преимущества за подробно и пълно изследване. Колкото и много да е оголена вещьта, тукъ, на този стадий отъ развоя на математиката, тя не изчезва и ние ще видимъ по-долу, че и постиженията на физиката върху плоскостьта на отношението на едновременно сѫществуване съвпадатъ напълно, а съ това потвърждаватъ установеното вече много порано отъ аритметиката. А и фактътъ, че абстракцията се из-

вършва по възможно най-обективния и свръхличенъ начинъ, е достатъчна гаранция за нейната правилность. Съвсемъ неоснователно е, наивно е дори, следъ всичко това да се говори за нѣкакво скѫсване съ действителностьта, каквото мнозина искатъ да видятъ въ математичната абстракция.

5. Математиката не се страхува да отиде дори и още подалече въ предприетата абстракция. Новата голѣма крачка въ тази насока тя извършва спокойно и увѣрено. Съ нея аритметиката прераства въ нова, по-висша и по-съвършена наука — въ алгебра. Усложняващата се економика, изостреният ъ усѣтъ къмъ личния интересъ и утвърдениятъ стремежъ да се запази той, принуждава къмъ създаване и къмъ въвеждане на нови числа (дроби, нула и отрицателни), които, отразявайки все по-пълно действителнитѣ отношения между предназначенитѣ за производство, размѣна и потрѣбление вещи и изразявайки все по-точно и по-цѣлостно количествената имъ стойность, обслужватъ и улесняватъ твърде много стопанския животъ. Тѣзи числа, вече поради факта, че сѫ различни едни отъ други и че по отношение на тѣхъ аритметичнитѣ действия сѫ еднозначно неприложими, става необходимо да бѫдатъ обединени и унифицирани. Съ огледъ на тази си задача, алгебрата се абстрахира отъ конкретното имъ количествено съдържание. Новитѣ индивиди, съ които тя замѣня числата, както и буквенитѣ символи, съ които тѣ се означаватъ и които замѣстватъ пъкъ цифритѣ, иматъ много по-широкъ обемъ: обхващатъ изобщо конкретнитѣ числа. На всѣки отъ новосъздаденитѣ индивиди ние можемъ да даваме каквото си искаме конкретно количествено съдържание, а закономѣрнитѣ отношения, които алгебрата установява за него, важатъ поотдѣлно за всѣко число и изобщо за всички числа.

Съ други думи, докато аритметиката изучаваше съсѫществуването на вещитѣ само за даденъ моментъ, сиречь вънъ отъ времето, и докато въ нейна свѣтлина тѣ се показваха като нѣщо статично, веднъжъ дадено, непромѣнливо и извънвременно, алгебрата успѣва чрезъ новосъздаденитѣ индивиди да се добере до промѣнящитѣ се вещи и да изследва за всѣки даденъ моментъ коекзистенцията имъ. Малко по-късно, чрезъ математичния анализъ, тя смогва да овладѣе напълно, въ всички моменти отъ сѫществуването ѝ, въ нейния непрекѫснатъ битъ, всѣка вещь и да подложи на изучаване било коекзистенцията на нейнитѣ части, било коекзистенцията ѝ съ другитѣ вещи. Значи, тукъ става нѣщо твърде интересно. Отъ една страна, аритметиката изоставя последовностьта, промѣната и развитието, защото разрѣзътъ, който тя прави на действителностьта, минава по протежение на коекзистенцията и на него не личи последовностьта, а се открояватъ само отдѣлни, несвързани и независими единъ отъ другъ моменти изъ живота

на вещитѣ. Отъ друга страна пъкъ, алгебрата и анализътъ, изхождайки отъ тѣзи моменти, се опитватъ да възсъздадатъ наново последовностьта. Резултатитѣ отъ тѣхното изучаване сѫ не по-малко интересни и не по-малко значителни, въ сравнение съ онѣзи, постигнати отъ аритметиката. Докато последната, едва надзърнала въ свѣта, успѣва да улови само за моментъ неговото многообразие, докато нейниятъ погледъ се движи само надъ крайнитѣ (отъ обикновенъ размѣръ) вещи и спира върху ограниченитѣ имъ начини и форми на съсѫществуване, алгебрата (и особно математичниятъ анализъ) установява, че тѣзи форми сѫ безкрайно много и че промѣнитѣ съ вещьта, които се обуславятъ отъ новитѣ отношения, въ които тя встѫпва, се състоятъ не само въ просто (при това произволно) прибавяне или отдѣляне на части (индивиди), но че и най-малкиятъ интервалъ между две последователни форми на коекзистенция е изпълненъ съ неизмѣримо много, едва различими една отъ друга форми, презъ които вещьта, промѣняйки се, минава, докато стигне до дадената форма. Бързаме да добавимъ, че тукъ, въ работата на алгебрата и анализа, нѣма нищо произволно и случайно. Възвратътъ къмъ последовностьта е наложителна необходимость, щомъ искаме да имаме предъ очи цѣлостната действителкость.

6. Въ връзка съ възстановяването на последовностьта, промѣната и развитието се повдига и въпросътъ за причинностьта, за каузалното отношение. При наличностьта на горнитѣ три отношения, не е ли възможно да се въведе и четвъртото, още повече, че всички тѣ сѫ доста тѣсно свързани? Нѣщо повече, понеже въпроснитѣ отношения лежатъ въ основата на причинностьта, не е ли наложително съ тѣхното възстановяване да се възстанови и последната? И защо алгебрата и анализътъ въвеждатъ вмѣсто каузалното отношение функционалното? Има ли и ако има, каква е разликата между каузалното и функционалното отношение? Отговорътъ на тѣзи въпроси е съвсемъ ясенъ. Причинното отношение има въ повече движението. Въпрѣки наличностьта на всичко останало, причиняването не може да бѫде разбрано безъ движението. А движението липсува въ математиката. Математичнитѣ вещи не се движатъ. Тѣхнитѣ промѣни, следователно, се вематъ като свършенъ фактъ. Ала при това положение остава съответствието, паралелизмътъ между причинно обусловенитѣ промѣни. Растежътъ или намаляването на математичнитѣ вещи зависи съответно отъ растежа или намаляването на съотнесенитѣ имъ вещи. Тази зависимость, както е известно, се означава съ термина функционална.

Още съ откриването на функционалното отношение се завежда споръ около въпроса: реално ли е то, или логическо; сѫществува ли въ действителность, или е създадено отъ човѣшкия разумъ? Ала тоя споръ е съвсемъ неумѣстенъ. Вънъ

отъ всѣко съмнение е, че функционалната зависимость сѫществува; нея можемъ да забележимъ на всѣка крачка като съпѫтствуваща каузалната. Другъ въпросъ е, дали тя изразява вѣрно и изчерпателно взаимната зависимость на промѣнящитѣ се вещи. Но това е безъ значение за конкретния случай. Понеже въ математиката е отстранено движението, при изследване на промѣната не се и търси нѣкакво обясняване на действието, респ. на взаимодействието, нито пъкъ, отъ какво се обуславя произлѣзлата промѣна. Математиката взема само наготово ставащитѣ въ процеса на взаимодействието промѣни и върху тѣхъ, върху тѣхния паралелизъмъ, върху тѣхното съответствие тя спира вниманието си.

За да завършимъ сравнението между първия и втория стадии отъ еволюцията на математичната абстракция, трѣбва да споменемъ още, че докато аритметиката установява въ найобщъ видъ, какво математичнитѣ вещи нито могатъ да бѫдатъ равни на нула, нито се създаватъ отъ нея, нито най-после изчезватъ въ нея и че при всѣко анулиране се касае до влизане на дадена вещь въ състава на по-сложна такава или до разпадането ѝ на по-прости вещи, алгебрата и анализътъ доказватъ много по-убедително този законъ за постоянството на вещитѣ. Постоянството, то се знае, не следва да се разбира като неизмѣняемость. То представлява закона за съхранение на материята, установенъ на почвата на коекзистенцията. Освенъ това, на втората степень отъ еволюцията на математичната абстракция е задълбочено схващането за вещьта като сложенъ индивидъ. Тя се разкрива тукъ като единство, група отъ безкрайно много по-прости вещи. Постигнатитѣ по такъвъ начинъ вещи и тѣхнитѣ твърде сложни отношения ставатъ предметъ на изучаване отъ съвременната абстрактна математика.

7. Абстрактната математика изоставя напълно както числовото съдържание на буквенитѣ символи, съ които работѣше алгебрата, така и изобщо количественото съдържание на математичнитѣ операции, на които тѣ биваха подлагани. Обектъ на изучаване тукъ сѫ сложни индивиди (величината на тѣхната сложность е безъ значение), единства, които не се поддаватъ на обикновенитѣ аритметични действия, като: събиране, изваждане, умножаване, дѣление и пр. На тази трета степень на абстракция математиката се връща отново на цѣлостнитѣ единства, на групитѣ, на организуванитѣ множества и на тѣхнитѣ отношения. Въ алгебричното уравнение $A+B=B+A$, напр., тя не се интересува, колко голѣми сѫ числата A или B, не се интересува и отъ това, че тѣ сѫ нѣкакви величини, нито пъкъ че тукъ се извършва действието събиране. Тя търси да разбере, дали при размѣстването на обектитѣ това равенство ще се наруши и кои обекти удовлетворяватъ въпросната операция.

8. Следейки математичната еволюция, ние успѣвахме навремени и то само *пѫтьомъ* да свръщаме погледъ къмъ действителностьта и да си даваме смѣтка за изгледа ѝ, тъй както се разкриваше отъ различнитѣ степени на тази еволюция. Къмъ цѣлостенъ обзоръ на действителностьта, тъй както ни я разкрива математиката изобщо, можемъ да пристѫпимъ едва сега. Тукъ ще трѣбва да възстановимъ цѣлия оня изящно строенъ и величавъ *планъ*, който тя ни предлага и който въ течение на столѣтия е смогнала да прозре и съгради. Погледътъ ни, естествено, ще бѫде грабнатъ най-напредъ отъ обикновения, отъ непосрѣдно дадения въ *ежедневния* ни опитъ свѣтъ. Вещитѣ, отъ които той е изграденъ, сѫ тъй ясно и отчетливо обособени една отъ друга, както сигурно и ярко сѫ *разграничени* единицитѣ отъ естествения редъ на числата, а тѣхниятъ брой е *безкраенъ*, както безкраенъ е и този редъ на числата. Намираме ги както като съставки на по-сложни вещи, така и като единства отъ по-прости такива, тъй както единицата съставя сложнитѣ многоцифрени числа, или пъкъ може да бѫде раздробена. Ала ние трѣбва да откѫснемъ погледъ оттукъ, защото впечатленията, които той ни доставя, сѫ най-малко непълни. Алгебрата и математичниятъ анализъ разширяватъ, задълбочаватъ и попълватъ онзи планъ, нанасяйки всички *подробности*. Оказва се, че вещитѣ, ако и пространствено обособени, не сѫ рѣзко разграничени, а се *преливатъ* една въ друга; че и най-малкитѣ отстояния, видими за невъорѫжено, пъкъ дори и за въорѫжено око, каквито винаги има между всички индивидуални вещи, сѫ запълнени и че тѣхната съвъкупность представлява непрекѫснато *плътно* цѣло, кѫдето безусловно всѣка вещь може да се разглежда като сложно единство отъ по-прости вещи, всѣка отъ които, на свой редъ, представлява множество, равномощно на първото. Съвременната пъкъ абстрактна математика разширява и универсализува този планъ. Тя ни разкрива, че нашиятъ свѣтъ може да бѫде разглежданъ като *организувано множество*, като огроменъ *разходящъ* редъ, като безкрайно *сложна група* и че наредъ съ нея е възможно да сѫществуватъ и други, повече или по-малко подобни ней групи.

9. Какъвъ е конкретниятъ смисълъ на всичко това? Съ какво би могла да ни помогне тукъ математиката и какво общо има съ действителностьта този ѝ грандиозенъ планъ? Кои отъ всички възможни и отъ всички вѣроятни форми на коекзистенция, които тя открива и изследва и които отъ нейно гледище сѫ *равностойни*, сѫ именно действителнитѣ, реално сѫществуващитѣ? Има ли тукъ математиката нѣкаква мѣрка, нѣкакъвъ критерий, възъ основа на който да може да отдѣли и разграничи еднитѣ отъ другитѣ? — Такъвъ критерий, ще отговоримъ ние, математиката *нѣма*. Тя нито може да си го създаде, нито пъкъ ѝ е необходимъ. Абстрахирайки се отъ индивидуалнитѣ качества

на изучаванитѣ вещи, тя вече изоставя конкретната вещь — тази, която се движи непрекжснато, която е нѣкжде и нѣкога, която се развива и пр. Математиката, както вече на нѣколко пжти упоменахме, изучава действителностьта само отъ една страна — откъмъ коекзистенцията на вещитѣ, и всѣко изискване за формирането на критерий, чрезъ който да бждатъ отлжчени конкретнитѣ действителни форми отъ тѣзи, що сж сжществували вече или още не сж реализувани, е лишено отъ каквото и да е основание. Но липсата на такъвъ критерий съвсемъ не ни дава право да твърдимъ, че математиката не изследва действителностьта, защото математичната вещь, макаръ и абстракция отъ действителната, макаръ и логически оголена, е все пакъ индивидуална вещь и защото при всички случаи, въ които тя се добира до нѣкакви нови форми на коекзистенция и до нѣкакви нови закономѣрни отношения отъ всеобщъ характеръ, тя тръгва отъ действителнитѣ такива. Прибавимъ ли и това, че установенитѣ отъ нея форми важатъ на общо основание и за действителнитѣ вещи, сиречь, че между всички форми сж и действителнитѣ, и най-после, че винаги когато това е необходимо, можемъ да се върнемъ и приложимъ постиженията отъ работата ѝ къмъ конкретната реалность, ще ни стане досжщъ ясна живата връзка между математиката и действителностьта.

Ние, разбира се, се интересуваме преди всичко отъ конкретната, непосрѣдно дадената ни действителность. Цѣлото човѣшко знание и всички усилия на научната мисъль сж отправени по тази посока. Всички срѣдства и методи на изследване сж въведени и поставени въ услуга на тази крайна цель. И ако искаме да знаемъ, кои отъ формитѣ и зависимоститѣ, установени отъ математиката, сж за даденъ моментъ конкретно сжществуващи, ще трѣбва да се обърнемъ къмъ останалитѣ науки.

10. Въ връзка съ това ще припомнимъ, че отношението на едновременно сжществуване на вещитѣ е обектъ на проучване не само отъ страна на математиката, която е par excellence наука за коекзистенцията на вещитѣ, но неговото изясняване интересува твърде живо и физиката, и биологията, и психологията, и социологията, всички науки изобщо, чиято работа е немислима безъ предварителното изясняване на това отношение, сиречь, преди тѣ да сж застанали наясно съ особното съсжществуване на намиращитѣ се въ взаимодействие вещи. Тѣ, то се знае, използуватъ напълно установеното вече отъ математиката, обаче за тѣхъ нейнитѣ данни не сж достатъчни. По поводъ на този фактъ, заслужава специално внимание обстоятелството, че наукитѣ, тъй както ги представихме въ предложената класификация, проведена съ огледъ на тѣхния предметъ[1], сж едновременно подредени и

[1] П. Недѣлчевъ: Къмъ въпроса за класификацията на наукитѣ. Сп. „Философски прегледъ", г. XIV, 1942, кн. 5.

по степеньта на абстракция, която сѫ постигнали или биха могли изобщо да постигнатъ. И това е съвсемъ естествено. Математиката, която се е оформила и обособила най-напредъ, изучава коекзистенцията, сиречь онова отношение, въ което вещитѣ могатъ най-лесно да бѫдатъ задържани и подложени на наблюдение. Освенъ това, задълбоченото изучаване на коекзистенцията не само че не предпоставя предварителното изясняване на други нѣкакви отношения, защото тя е именно основното отношение, но и изисква пълна абстракция отъ всички други отношения: тъкмо онова, което току-що имахме случай да наблюдаваме при математичната еволюция. Останалитѣ науки, които всички изследватъ причинното отношение, трѣбва да сѫ наясно съ съсѫществуването на намиращитѣ се въ взаимодействие вещи и чакъ тогава да пристѫпятъ къмъ прѣката си задача. Независимо отъ това, тѣ се подреждатъ така, че всѣка последующа има въ предмета си едно или нѣколко нови отношения, освенъ онѣзи, включени въ предмета на предхождащата. Тѣзи нови отношения сѫ, които правятъ наукитѣ все по-конкретни. Физиката, напр., за която тукъ найнапредъ ще бѫде речь, изучава вещитѣ много по-пълно въ сравнение съ математиката. Освенъ върху коекзистенцията, тя спира вниманието си и върху взаимодействието имъ: явява се новъ елементъ — движението. Тя, разбира се, по никой начинъ не може да изчерпи всички видове движения. Затова и изоставя по-конкретнитѣ, за да съсрѣдоточи усилията си върху най-общитѣ.

11. Физиката, въ тѣсенъ смисълъ на думата, която има за обектъ на изучаване обикновения, непосрѣдно дадения ни свѣтъ, се сблъсква още въ началото съ сложния характеръ на вещитѣ. Но въ това тя не съзрѣ нѣкаква прѣчка или нѣкакво неудобство. Чакъ когато закрепна и потърси да обоснове своята работа; когато се усѣти достатъчно силна, за да се заеме съ изясняването на причинното отношение изобщо, тя срещна известни трудности тъкмо поради това обстоятелство и то я накара да се замисли съвсемъ сериозно върху него. Разясняването му израстна въ една отъ основнитѣ, съ многовѣковна история проблеми на физиката. Да се справи съ сложния характеръ на вещитѣ, това значи ни повече, ни помалко, да се справи съ особната имъ коекзистенция. Първото, което е и най-лекото разрешение на трудностьта, бѣ: да се сключи нѣкѫде тази нескончаема верига отъ причинни отношения; да се опре причинното отношение о последнитѣ, прости, недѣлими по-нататъкъ вещи и съ това да се премахне елемента на неточность въ работата, който се поражда отъ сложния имъ характеръ. Формулирано сравнително доста рано — когато физиката не бѣше се още обособила изъ преднаучната система отъ знания, означавани съ термина „философия“, това разрешение на трудностьта намѣри пълно признание въ

формата на тъй наречената атомна теория. Отъ него или по-точно отъ принципа, по който то е намѣрено, физиката дори и до днесъ не се е отказала напълно, въпрѣки низата отъ неуспѣхи, които претърпѣ, когато трѣбваше да опредѣли конкретно и да установи опитно сѫществуването на недѣлими вещи. Навременѝ тя като че бѣше или поне вѣрваше да е много близу до разрешаването на поставената задача; обаче съ решителнитѣ опити бездната се откриваше все по-широка. За щастие, съ последователно претърпяванитѣ неуспѣхи, стремежътъ да се откриятъ последнитѣ недѣлими вещи се усили до поривисто желание и има неочаквано положителни резултати: изъ породенитѣ отъ него изследвания изникна цѣла специална наука — атомната физика, която успѣ да се добере до една съвсемъ нова и неподозирано богата область отъ действителностьта — микрофизиката. Обнадеждени, физицитѣ се впустнаха стремително да откриятъ въ нѣкои отъ атомнитѣ съставки белега недѣлимость. Но и този пѫть напусто. Вещьта, която въ свѣтлината на нашата практическа дейность имаме като недѣлима, като индивидъ, се оказа безкрайно сложна въ буквалния смисълъ на думата. Нейното реално дѣление не можа да спре нито на атома, нито на неговитѣ съставки. То не ще може, невъзможно е да спре никѫде, защото „последни“, „прости“, „недѣлими по-нататъкъ“ и пр. вещи нѣма. Такива вещи не сѫществуватъ и е немислимо да сѫществуватъ.

Но защо физицитѣ твърдятъ, че сѫ открили последнитѣ съставки на вещьта и откѫде черпятъ тѣ увѣреность за това? Нима тѣ се заблуждаватъ? — Не, тѣхното твърдение е, напротивъ, съвсемъ правилно, като не смѣтаме особния смисълъ, който влагатъ въ думата „последни“. Частитѣ на атома въ тѣхния смисълъ сѫ действително последни, защото ние, хората, нѣмаме никаква възможность да установимъ опитно тѣхния сложенъ характеръ, по простата причина, че тѣ се сливатъ, тъждествени сѫ съ най-финия дразнитель на сѣтивата ни — свѣтлината. Обаче, насъ тукъ ни интересува въпросътъ: елементитѣ на атомния свѣтъ прости и недѣлими ли сѫ и възможно ли е да сѫществуватъ изобщо недѣлими вещи? — На така поставения въпросъ има само единъ отговоръ: категорично не! Че въ рамкитѣ на нашия опитъ въпроснитѣ частици сѫ последни и недѣлими, понеже лежатъ на границитѣ му, това е очевидно, и съ туй всѣки би се съгласилъ. Но че тъкмо поради това тѣ сѫ изобщо последни и недѣлими, това по ничия логика не следва, и при разискване на този въпросъ направеното по-горе различие въ двоякия смисълъ, който се влага въ думитѣ „последни“ и „недѣлими“, трѣбва да се има винаги предъ очи.

12. Пъкъ и цѣлата тази задача: да се търси опитно сѫществуването на нѣкакви недѣлими изобщо по-нататъкъ, по-

следни, прости, непромѣнливи, най-малки и пр. съставки на вещитѣ (материята), е поставена на досжщъ фалшиви основи. Тя възникна, както вече изтъкнахме, отъ стремежа да се приключи нѣкжде нескончаемата верига отъ причинни отношения, като предполагаемитѣ „нови“ закономѣрности въ свѣта на непромѣнливитѣ вещи трѣбваше или да утвърдятъ, или да наложатъ корекции на обикновеното схващане за каузалното отношение, образувано въ границитѣ на ежедневния ни опитъ. Ние разбираме добре желанието на научнитѣ работници, заели се съ разнищването на тази задача. Липсата на възможность за детерминиране на явленията оставя тягостно, дори безутешно впечатление. Ала какво значи да се търсятъ причинни отношения между непромѣнливи вещи? Тѣ не могатъ нито да действуватъ, нито да изпитватъ действие и сами да се промѣнятъ. Такива вещи не биха имали и никакви качества, свойства, белези и пр. Тѣ, съ една речь, нито могатъ да сжществуватъ като нѣщо действително, нито пъкъ могатъ да бждатъ възприети.

Разглобяватъ ли се вещитѣ реално, анализуватъ ли се тѣ, за да се установятъ формитѣ на съсжществуването имъ, тогава това разглобяване и това дѣление иматъ смисълъ. Тѣ сж целесъобразни и оправдани. Тъкмо съ огледъ на тази именно страна на работата, атомната физика постигна забележителни резултати. Съ редица блестящи завоевания тя се озова на границата, отвъдъ която за човѣшкия опитъ се откриха неограничени възможности. И тукъ, съ известна почуда, тя откри единъ новъ миръ — тъй богатъ и разнообразенъ, както звездния: въ тази гранична область вещитѣ отстоятъ на огромни, въ сравнение съ тѣхнитѣ, размѣри и разстояния. Тѣ се движатъ подобно на небеснитѣ тѣла по орбити.

Всички тѣзи факти въ началото бѣха смѣтнати за достатъчно основание на една аналогия между планетната система и атома. Приликата имъ отпървомъ изглеждаше така пълна, щото аналогизуването бѣше неизбѣжно. За съжаление, пъкъ и за щастие, по-къснитѣ опити, предприети за потвърждаване и доказване на това предположение, не само че не го оправдаха, но го и отхвърлиха. И това е съвсемъ естествено. Формитѣ на съсжществуване на небеснитѣ тѣла и на атомнитѣ съставки сж и могатъ да бждатъ тъй много и тъй разнообразни, че е безкрайно малка вѣроятностьта — тъкмо формата, която наричаме планетна система, да съвпадне съ или да бжде пренамѣрена въ нѣкое отъ досега изследванитѣ единства отъ атомни съставки. А и аналогията е твърде тѣсна, за да е правилно извършена и да има нѣкаква научна стойность. Нашата планетна система е само единъ частенъ и може би неповторимъ случай отъ коекзистенцията на небеснитѣ тѣла. И вече само затова е малко вѣроятно да я пренамѣримъ въ царството на атомитѣ, а съвсемъ е изключено — да бжде тъкмо тя онази

всеобща форма, по която атомитѣ сѫ изградени. Между впрочемъ, разочарованието отъ този неуспѣхъ бѣ твърде скоро изживѣно и изследванията се подеха съ новъ устремъ.

Центърътъ на тежестьта при тѣзи нови факти, които ни поднася атомната физика, пада въ действителность другаде: тамъ, кѫдето се установява комплементерностьта на двата гранични изгледи отъ действителностьта — между атомния и звездния мирове. (Какъ могатъ и какъ трѣбва да бѫдатъ съгласувани тѣ и какво конкретно ще произлѣзе отъ това на практика, тукъ не ни интересува. Туй сѫ въпроси, които лежатъ изцѣло въ обсега на специалнитѣ науки и разрешаването имъ е напълно по силитѣ и възможноститѣ на физиката). Особното значение на горнитѣ факти лежи въ обстоятелството, че по блестящъ начинъ тѣ потвърждаватъ, илюстриратъ и допълватъ схващанията на математиката за характера на вещитѣ и за тѣхната коекзистенция. Въ свѣтлината на последнитѣ всѣка отъ действителнитѣ вещи бѣше и индивидъ, и единство отъ по-прости вещи, и една отъ множеството, каквото е по-сложната отъ нея вещь, въ чийто съставъ тя влиза или би могла да влѣзе.

Ала сходството между постиженията на математиката и физиката далечъ не се изчерпва съ това. Съ откриването на новитѣ факти, математичниятъ континуумъ можа да добие съвсемъ опредѣлено съдържание и може вече на свой редъ да бѫде приложенъ напълно къмъ действителностьта. Дадемъ ли конкретно съдържание на числата, замѣнимъ ли ги съ вещи, континуумътъ на Дедекиндъ се превръща на континуумъ въ строежа на вещитѣ, или, както е прието да се казва, въ строежа на материята. По този начинъ ние бихме могли да изразимъ коя да е вещь чрезъ известно трансфинитно кардинално число съ мощностьта на континуумъ. Отъ друга страна, както вече споменахме, вещьта бихме могли да разглеждаме като множество, всѣки отъ членоветѣ на което представлява равномощно ней множество. На обикновенъ езикъ, това значи, че всѣка действителна вещь се състои отъ по-прости съставки, всѣка отъ които на свой редъ се оказва наново сложна и така до безкрайность.

13. Въ възходящъ пъкъ редъ, всѣка вещь е винаги съставка, реална часть отъ нѣкаква по-сложна вещь, защото, отбелязахме вече това, вещьта не може да сѫществува изолирано и безотносително отъ други вещи, да не коекзистира съ подобни ней индивиди: винаги, въ всички случаи, тя е членъ на единство отъ съсѫществуващи вещи и това единство, на плоскостьта на която сме, е нѣкаква вещь.

Свѣтътъ, въ свѣтлината на тѣзи обстоятелства, се откроява едновременно и сложенъ и простъ. Сложното многообразие въ свѣта на непосрѣдния ни опитъ, въ свѣта на Земята, се оказа многократно повтарящи се или вѣроятно можещи да се по-

вторятъ форми на коекзистенция. Ние имаме всички основания да твърдимъ, че нашата планета е формално равностойна, формално тъждествена съ най-малкитѣ атомни съставки, които човѣкътъ нѣкога би могълъ изобщо да открие, и че планетната система е само единъ атомъ отъ нѣкаква невѣроятно огромна вещь изъ другъ, неизмѣримо сложенъ свѣтъ.

Ако погледнемъ на мирозданието по възможно най-обективния начинъ, ако се освободимъ отъ съзнанието, че сме части, съставки, елементи отъ това мироздание и ако преодолѣемъ привичката да сравняваме величината на вещитѣ съ обикновенитѣ човѣшки мѣрки, ние ще успѣемъ да го схванемъ такъвъ, какъвто той по всѣка вѣроятность е: безкраенъ въ възходяща и въ низходяща посока редъ отъ вложени, съдържащи се, съставени единъ отъ другъ свѣтове, цѣлостни като нашия. Кждето въ този редъ и да спремъ, погледнемъ ли надолу, отстоянията между вещитѣ намаляватъ до безкрайность — практически изчезватъ. Това е реалниятъ смисълъ на континуума въ строежа на вещитѣ, на материята, на действителностьта. Обърнемъ ли погледъ нагоре, тѣзи отстояния растатъ до безкрайность — практически вещитѣ ставатъ несъотносими. Това пъкъ е смисълътъ на дисконтинуума въ действителностьта. Щастие е за насъ, хората, че, макаръ и заключени въ сферата на опита, благодарение на тъй чудното допълнение между граничнитѣ му изгледи, можемъ да скжсаме и преодолѣемъ ограниченията, които ни поставя, и да проникнемъ отвждъ него въ тайнитѣ на вселената.

Въ подкрепа на този възгледъ ние бихме могли да припомнимъ и още едно съображение отъ по-специаленъ характеръ: Вториятъ термодинамиченъ, по-точно, енергетиченъ принципъ налага да си мислимъ действителностьта тъкмо по горния начинъ, защото иначе не бихме смогнали да съгласуваме извода отъ този принципъ за изравняване на енергетичнитѣ потенциали съ действителното състояние на нѣщата, кждето такова пълно изравняване (топлинна смърть) нито е станало, нито пъкъ има нѣкакви указания, че ще настжпи кога да е.

14. Въпрѣки всичко, нѣкой може би ще запита: А защо вещитѣ сж изобщо сложни, дѣлими и разположени въ онази верига отъ степени, за която току-що бѣ речь? — Който задава този въпросъ, иска, все едно, да знае: защо, съ каква цель вещитѣ сж създадени такива и не могатъ ли тѣ да бждатъ прости и недѣлими? — Това питане е ненаучно и крие известно предубеждение въ себе си. Независимо отъ всичко, то допуща мълкомъ, че вещитѣ могатъ и да не бждатъ сложни, че тѣ могатъ да бждатъ прости, недѣлими, непромѣнливи и пр., но че по-практично и по-целесъобразно е тѣ да сж сложни, дѣлими и пр. Грѣшката е двояка: отъ една страна, тукъ несъзнателно се предпоставя и намѣсва про-

мисълъть на нѣщо свръхестествено, на нѣщо свръхреално и въпросътъ приема обликъ на простовато и несериозно отнасяне къмъ разглежданата проблема, а отъ друга — допуща се твърде лекомислено сѫществуването на непромѣнливи вещи, което пъкъ, както вече изяснихме, е невъзможно. Следователно, въпросътъ за сложностьта на вещитѣ, бѫде ли той зададенъ въ тази форма, е съвсемъ безсмисленъ. Ние имаме на лице, дадена ни е една обективно сѫществуваща действителность, която, въ интереса на нашата дейность и на нашия животъ изобщо, трѣбва да разяснимъ и то преди всичко въ рамкитѣ на тази действителность. Всѣко издирване тукъ на нѣкаква целесъобразность или дори на нѣкаква целесходность е въ най-добрия случай безплодно отплесване отъ поставената задача.

Но наукитѣ отъ втория дѣлъ по нашата класификация, сиречь тѣзи, които изучаватъ причиннитѣ отношения, далечъ не се задоволяватъ само съ установяване на най-общитѣ положения около въпроса за сложностьта на вещитѣ, за който досега бѣ дума. Истинското и задълбочено проучване на причинното отношение, знаемъ вече, предпоставяше най-добросъвѣстно и точно изследване коекзистенцията на намиращитѣ се въ взаимодействие вещи. Нека не бѫдемъ криво разбрани: Ако говоримъ, че изучаването на каузалностьта предпоставя или дори се предхожда отъ изучаването на коекзистенцията, това въ никой случай не трѣбва да се разбира като нѣкакво реално предхождане. Фактически тукъ не сѫществува никаква разлика по време. Градирането има чисто логически характеръ и ние само за простота ще се придържаме о него, като ще потърсимъ най-напредъ онова, което наукитѣ отъ тази група привнасятъ къмъ установяването формитѣ на коекзистенция.

15. И тритѣ челни науки на подгрупитѣ отъ втория дѣлъ, а именно: физиката, биологията и социологията, по силата на тази логическа зависимость на причинностьта отъ коекзистенцията, посвещаватъ голѣмъ дѣлъ отъ усилията си на изучаване и подреждане формитѣ на последната. По тази посока, физиката на първо мѣсто установи три основни форми на съсѫществуване. Това сѫ тритѣ тъй наречени агрегатни състояния на тѣлата: твърдо, течно и въздухообразно. Типиченъ и красноречивъ примѣръ за сложния характеръ на вещитѣ, тъй както дотукъ го изложихме, е въздухообразното имъ състояние, което ни ги поднася разглобени. Когато трѣбва да анализуваме това, ако можемъ така да се изразимъ, неутрално агрегатно състояние, ние трудно бихме могли да опредѣлимъ, съ какво имаме работа: дали съ една единствена вещь, или съ многото ѝ съставки, които действуватъ въ една единствена посока — тъй ярко обособени сѫ тѣзи съставки и тъй много сѫ запазили тѣ своята индивидуалность. На страната пъкъ на сложната вещь имаме обратното: преливна, колебливо и неси-

гурно очертаваща се индивидуалность, която всѣки моментъ може да се разложи и чиито прояви съ еднакво основание могатъ да се разглеждатъ като такива на съставкитѣ ѝ. Този именно разглобенъ видъ на вещьта, който ни предлага въздухообразното ѝ състояние, олицетворява коекзистенцията въ нейния най-чистъ видъ и осмисля употрѣбения по-горе изразъ, че на плоскостьта на съсѫществуването изчезва всѣка видима разлика между вещь и отношение и че тѣ, въ този смисълъ, се покриватъ. Преминемъ ли по-нататъкъ и прехвърлимъ погледъ презъ течното агрегатно състояние, за да спремъ върху твърдото, картината ще добие съвсемъ обратенъ видъ. Отъ една страна, сложната вещь се налага като нѣщо единично, цѣлостно и недѣлимо, съ една речь, като рѣзко обособенъ индивидъ, а отъ друга, нейнитѣ съставки дотолкова много сѫ загубили индивидуалностьта си и характерната за тѣхъ възможность за единична проява, щото дори специфичнитѣ имъ движения ставатъ качества на сложната вещь. Защо и какъ въздухообразнитѣ вещи се развиватъ въ течности и накрай се оформятъ и стабилизуватъ въ твърди тѣла, въ тази глава ни е невъзможно да разяснимъ. Ала онова, което на туй мѣсто трѣбва добре да подчертаемъ, е, че както началната (изходната), така и крайната форма отъ развоя на коекзистенцията сключватъ единъ логически крѫгъ и се допълватъ взаимно—тъй както бѣше съ двата гранични изгледи на действителностьта изобщо: атомнитѣ съставки и небеснитѣ тѣла. Свѣтътъ, следователно, ни е даденъ тукъ въ по-тѣсни рамки и въ умаленъ видъ, но по сѫщество сѫщия.

16. Не по-други резултати увѣнчаватъ работата и на биологията, що се отнася до издирване формитѣ на коекзистенцията въ царството на организмитѣ. Сѫщата спорадичность и сѫщата отчетлива индивидуализация характеризува зародишнитѣ клетки. И тукъ индивидуализацията сѫщо се придвижва къмъ сложната вещь съ всѣка крачка отъ развитието ѝ, за да се прехвърли, накрай, изцѣло върху нея. Особнитѣ движения на органитѣ ѝ се възприематъ като белези на цѣлостния организъмъ.

17. Социологията, на свой редъ, установява сѫщата градация въ формитѣ на коекзистенцията, само че сега — въ областьта на жизненитѣ единства. Най-примитивна форма тукъ е, естествено, простото съжителство, въ чийто буквален̌ъ смисълъ между организмитѣ нѣма нищо, което да ги свързва и обединява. Въ този идеаленъ случай е трудно да се забележи и характеризува единството: то се налага само при съвсемъ изключителни обстоятелства. Това жизнено единство е съвсемъ нестабилно и всѣко по-силно външно давление е въ състояние да го разруши. Формитѣ на коекзистенция въ социалната действителность — жизненитѣ единства — аналогично на тѣзи отъ физичната и биологичната, сѫ сѫщо гради-

рани по такъвъ начинъ, щото въ възходяща посока степенуването следва прехвърлянето на индивидуализацията отъ съставкитѣ къмъ единството. Последна форма отъ този редъ би следвало да бѫде онова жизнено единство, индивидуалностьта на чиито съставки би отпаднала изцѣло за негова смѣтка. При този идеаленъ случай, всички прояви на съставкитѣ трѣбва да се превърнатъ въ качества, свойства, белези и пр., които да характеризуватъ изключително единството, да станатъ само негови. Трѣбва да прибавимъ веднага, че нашиятъ фигуративенъ изразъ за прехвърлянето на индивидуализацията никакъ не следва да се разбира въ буквален, а още по-малко въ абсолютенъ смисълъ. Членоветѣ на единствата, независимо отъ чия область на действителностьта сѫ, ако и все по-плътно да се групиратъ, не само че поради този фактъ не губятъ индивидуалнитѣ си движения, а напротивъ, въ този процесъ на абсорбиране тѣ придобиватъ все по-нови — присѫщи на групата — движения и индивидуалниятъ имъ обликъ се обогатява.

18. Вънъ отъ това дѣление на коекзистентнитѣ форми, проведено по плоскостьта на индивидуализацията, наукитѣ откриватъ и друго едно различие—вече съ огледъ на структурата и спойката между съставкитѣ на сложната вещь. Така, физиката раздѣляше вещитѣ на две категории: механични смѣси и химични съединения. Последнитѣ, на свой редъ, бѣха неорганични и органични. Биологията пъкъ раздѣляше организмитѣ на растителни и животински, а накрай социологията установяваше два вида жизнени единства: общества и общности. Наукитѣ сѫ издирили, установили и класифицирали въ съвършена система всички коекзистентни форми, разположени и по двѣтѣ споменати плоскости, и ние нито дори имаме намѣрение да ги посочваме специално. Онова, което съ тѣзи примѣри искахме особно да подчертаемъ, е, че реалнитѣ вещи, подобно на числата отъ естествения редъ, образуватъ безкраенъ непрекѫснатъ редъ, въ който тѣ проникватъ и се преливатъ една въ друга. Погледнатъ нагоре, редътъ ни открива многообразието и сложностьта, а наблюдаванъ отгоре — единството и индивидуалностьта. Намѣста ние успѣхме да набележимъ въ него дори цѣли сключени цикли, които затварятъ сѫщински мирове, подобни на универсалния.

19. Преди да привършимъ съ отношението на съсѫществуване, трѣбва да се спремъ съ по нѣколко думи и върху два последни въпроса. Първо: въпросътъ за тъй нареченитѣ първични качества на вещитѣ. Думата е, естествено, за голѣмината, формата и мѣстото на вещьта. Тукъ не ни интересуватъ логичнитѣ съображения, възъ основа на които е проведена дѣлитбата на качествата на първични и вторични. Ние искаме само да подчертаемъ, че тази произволна на пръвъ

погледъ дѣлитба, облѣчена въ още по-несполучлива терминология, отговаря на едно действително различие между качествата. Тя отнася въ групата на първичнитѣ качества тъкмо онѣзи, които произлизатъ отъ съсѫществуването на вещитѣ, които се коренятъ въ коекзистенцията. Дори и да разглеждаме вещьта само въ единъ моментъ отъ нейния животъ, дори и да я вземемъ и анализуваме само презъ безкрайно кратъкъ интервалъ отъ нейния непрекѫснатъ битъ, ние, иска да каже това дѣление, все пакъ ще имаме вещьта съ опредѣлена голѣмина, опредѣлена форма и опредѣлено мѣсто. Ала трѣбва да повторимъ, че това разглеждане на вещьта само за даденъ моментъ отъ сѫществуването ѝ не постига реалната вещь и че ако отъ това гледище (за по-голѣма прегледность) голѣмината, формата и мѣстото на вещьта бихме могли да наречемъ първични качества, едно такова разграничение, обективно взето, е лишено отъ всѣка истинова стойность. Всички качества на действителната вещь, всички отношения, въ които конкретната вещь въ известенъ моментъ е, сѫ еднакво първични и еднакво важни, за да имаме нѣкакво основание да ги класифицираме споредъ първичностьта имъ и да ги степенуваме въ хронологиченъ редъ.

Тукъ би било много по-умѣстно да се запитаме: защо едно и сѫщо отношение, какъвто е случаятъ съ коекзистенцията, се проявява по три различни начини, защо на неговата плоскость вещьта има три различни качества? Не се ли крие въ нашето твърдение нѣкакво противоречие? — Не, противоречие тукъ нѣма. Измежду тритѣ качества, измежду тритѣ опредѣлителности, за които е дума, основна въ смисълъ на обща е опредѣлителностьта мѣсто. Тя фактически съдържа, крие въ себе си и голѣмината, и формата. За да ни стане по-ясно това, трѣбва да си припомнимъ двѣтѣ посоки, по които наукитѣ търсѣха различието между коекзистентнитѣ форми. Едната бѣше следвана съ огледъ на стуктрурата — въ нея се крие качеството форма, а другата — съ огледъ на мѣстото на вещьта въ възходящия редъ: въ нея пъкъ се крие качеството голѣмина. Взета въ абсолютенъ смисълъ, опредѣлителностьта „мѣсто“ изразява съвсемъ пълно съсѫществуването на вещитѣ. Обаче, въ интереса на нашата производствена и размѣнна дейность, въ интереса на нашата практика изобщо, ние трѣбва да спираме по-специално вниманието си както върху голѣмината, така и върху формата на вещитѣ. Психологията ни обяснява, защо сме склонни да мислимъ мѣстото на вещьта като плоскость, върху която вещьта е разположена и каква връзка има този фактъ съ обстоятелството, че тъкмо въ тоя случай вещьта е най-често въ устойчиво равновесие и че именно тогава, когато тя е въ покой, ние имаме най-добра възможность да съсрѣдоточимъ вниманието си върху нейното особно съсѫществуване съ другитѣ вещи. Тя уяснява, по-нататъкъ,

какъ замѣстването, вмѣстването и пр. сѫ изострили човѣшкото внимание къмъ голѣмината и формата, какъ при отмѣстването, премѣстването, намѣстването и пр. се е дошло незабелязано до субстанцииране, до овеществяване на мѣстото и какъ по този пѫть е могло да се оформи конвенционалното понятие за пространството като мѣсто изобщо. Излишно е да прибавяме, че понятието „пространство", поне съ онова съдържание, което най-често сме склонни да му влагаме, има чисто логически характеръ и представлява силно, а въ известно отношение и погрѣшно, отдалечаване отъ реалностьта. Ние нѣмаме никакво право да отдѣляме мѣстото отъ вещьта, чиято опредѣлителность е то, а още по-малко да му приписваме самостойно сѫществуване. Мѣстото не е нищо друго, освенъ особното отношение на съсѫществуване на дадената вещь съ други вещи. Прочее, явно погрѣшенъ и противоречивъ е всѣки опитъ да бѫде то субстанциирано. И все пакъ, тоя опитъ, въ преднаучната степень отъ умственото развитие, е оправданъ, но само дотолкова, доколкото представлява единъ замѣститель на научното схващане за коекзистенцията. Въ основата на категорията безкрайность, приписвана на пространството, лежи смѫтно предугажданиятъ безкраенъ непрекѫснатъ редъ отъ съсѫществуващи вещи, а въ основата на категорията непрекѫснатость се таи неясниятъ изгледъ на сѫщия редъ въ низходяща посока.

20. Накрая ще трѣбва да отговоримъ на въпроса: има ли нѣкакво значение изборътъ на мѣстото въ онзи редъ, отъ което ще го наблюдаваме и проучваме, и ако има, какъ трѣбва да се направи този изборъ? Но понеже изборътъ е на лице, въпросътъ трѣбва да бѫде зададенъ въ по-друга форма: защо той е сторенъ тъкмо по този начинъ? Отговорътъ е съвсемъ ясенъ: мѣстото на „вещьта-човѣкъ" въ реда предопредѣля и точката му за наблюдение. Но въ това обстоятелство не се крие никакво ограничение. Напротивъ, отъ позицията на човѣка се открива най-широкиятъ възможенъ крѫгозоръ. Несравнено по-тѣсенъ и ограниченъ би билъ крѫгозорътъ, напр., на молекулитѣ, атомитѣ и атомнитѣ съставки, или на небеснитѣ тѣла и тѣхнитѣ съставки, ако това бѣха, разбира се, съзнаващи вещи, защото тѣ лежатъ на границата между повтарящитѣ се оформени като цѣлость свѣтове и не биха могли да възприематъ освенъ разположенитѣ въ съседство съ тѣхъ отъ едната страна по-прости, а отъ другата по-сложни вещи. Така, за примѣрно съзнаващитѣ атоми, свѣтътъ ще граничи отъ една страна съ молекулитѣ, а отъ друга съ атомнитѣ съставки. Единствено съзнаващитѣ организми иматъ възможность да обозратъ цѣлостния свѣтъ въ неговия истински видъ и да го схванатъ като брънка въ реда отъ безкрайно повтарящи се съставени единъ отъ другъ и разпадащи се единъ на другъ подобни свѣтове.

VIII

Отношение на последовно сѫществуване

Промѣна, движение, време

1. Ако на плоскостьта на коекзистенцията вещьта формално съвпадаше съ отношението; ако презъ единъ само моментъ отъ сѫществуването ѝ бѣше съвсемъ трудно да се разграничи тя отъ отношението, на плоскостьта на сукцесията (последовностьта) работата взема съвсемъ другъ видъ. Но тъй като последовностьта се крие въ промѣната, ние безъ друго трѣбва да разберемъ, въ що се състои последната. Предварителното изясняване на промѣната се налага и отъ поспециални съображения. Преминавайки къмъ нея, ние ще можемъ, съ огледъ на по-голѣмата методичность на изложението, да се издигнемъ по най-естественъ начинъ отъ коекзистентнитѣ форми къмъ цѣлостната реална вещь.

Реалнитѣ, действителнитѣ, даденитѣ въ крѫга на нашата дейность вещи се мѣнятъ непрекѫснато. Всѣка вещь, за да е действителна, за да е въ връзка на действуване съ другитѣ вещи, трѣбва да е промѣнлива. А за да се промѣня, тя трѣбва да е сложна. Тукъ е логичната връзка на промѣната съ коекзистенцията. Вещитѣ, тъй както досега ги разглеждахме, бѣха безплътни абстрактни форми, подредени въ единъ безкраенъ и непрекѫснатъ редъ. Нищо, обаче, въ този редъ не ни подсказва, какъ е произлѣзълъ той и защо има такъвъ характеръ. Ние можемъ да наблюдаваме колкото си щемъ две съседни коекзистентни форми, безъ да можемъ да разберемъ никога, дали тамъ се касае до една и сѫща вещь, която само едва забележимо е промѣнила нѣкое отъ качествата си, или пъкъ, че работата се отнася до различни вещи. Можемъ да анализуваме тѣзи две форми по съвършено обективенъ и точенъ начинъ, можемъ да откриемъ напълно тѣхната прилика, тѣхното различие и пр. Ала нищо не ще ни помогне да разрешимъ горната задача. Липсува ни критериятъ, възъ основа на който бихме могли да сторимъ това. Отъ този затворенъ крѫгъ може да ни изведе само последовностьта, заключена въ промѣната. Ако въпроснитѣ форми сѫ и въ отношение на последовность, ще имаме работа, естествено, съ една и сѫща вещь, която се е само промѣнила. Въ обратния случай формитѣ ще принадлежатъ на различни вещи.

2. Щомъ реалнитѣ вещи подлежатъ на непрекѫсната промѣна, би следвало да се запитаме: кое у тѣхъ се промѣня? По какво се различава промѣнилата се вече вещь отъ онова, което тя е била преди промѣната? Докато по първия въпросъ отговоритѣ сѫ напълно еднозначни, по втория — съвсемъ не царува сѫщото съгласие. Нека най-напредъ да видимъ, кое у вещитѣ се промѣня. Отговорътъ е единъ: несъмнено, тѣхнитѣ

индивидуални качества. Но съ това въпросътъ не се изчерпва. Ние трѣбва да изяснимъ, защо качествата се промѣнятъ и въ какво се състои промѣната имъ. То се знае, че предварително трѣбва да сме наясно върху тѣхната сѫщина. Нека ги изброимъ сега. Тѣ бѣха: голѣмина, форма, мѣсто, маса, тегло, механична енергия, температура, вкусъ, миризма, звукъ и цвѣтъ. По-горе ние вече имахме случай да отбележимъ, че опредѣлителноститѣ мѣсто, голѣмина и форма иматъ въ основата си коекзистенцията и че тѣ сѫ изразъ на особното съсѫществуване на вещьта и на нейнитѣ части. А поименно: белегътъ мѣсто е конкретенъ изразъ на коекзистенцията на дадената вещь съ вещитѣ отъ нейната плоскость, белегътъ голѣмина показва мѣстото ѝ въ възходящия редъ, сиречь, коекзистенцията ѝ съ вещитѣ отъ други плоскости, а белегътъ форма пъкъ изразява особната коекзистенция на нейнитѣ съставки. Що се отнася до останалитѣ опредѣлителности на вещьта, ще трѣбва да подчертаемъ, че всички тѣ иматъ въ основата си движението — било на цѣлостната вещь, било на нейнитѣ съставки. Съ огледъ на последнитѣ две категории „движение", въпроснитѣ опредѣлителности се разпредѣлятъ както следва: белезитѣ маса, тегло и механична енергия произлизатъ отъ особнитѣ движения на индивидуалната вещь — тѣ сѫ специфични форми на нейното движение, а белезитѣ температура, вкусъ, миризма, звукъ и цвѣтъ представляватъ конкретенъ изразъ на особнитѣ движения, които съставкитѣ ѝ си запазватъ, въпрѣки че сѫ встѫпили въ по-сложно отъ тѣхъ единство. Въ връзка съ нашата класификация на качествата, читательтъ сигурно ще се досѣти за класичната имъ дѣлитба на първични и вторични. Толкова повече, че и у насъ той срѣща сѫщитѣ две основни групи отъ белези. Правилна ли е тя? — И да, и не. Да, доколкото отговаря на едно реално различие между белезитѣ; и не, доколкото логичниятъ пѫть, по който е постигната, не съвпада съ научния подстѫпъ къмъ въпроса. Тъй нареченитѣ „първични" белези изразяватъ, както видѣхме, коекзистенцията на вещьта и на нейнитѣ части, сиречь, характеризуватъ я само презъ единъ моментъ отъ нейния битъ. На това основание тѣ се смѣтатъ като основни — безъ наличностьта на които вещьта не може да бѫде мислена. Тѣ, твърди класичното схващане по въпроса, сѫ краенъ предѣлъ на възможната абстракция, извършвана последователно съ белезитѣ. Отстранимъ ли и тѣхъ, става невъзможно да си мислимъ вещьта. Този логически пѫть е явно погрѣшенъ. Като че ли математиката не постигна по-голѣма абстракция на вещьта!

Независимо отъ това, терминътъ „първични" е съвсемъ неумѣстенъ, защото покрай другото иска да означи и известенъ приоритетъ на коекзистентнитѣ белези. Въ действителность, нито тѣзи, нито пъкъ останалитѣ, въ чиято основа лежи дви-

жението, иматъ или могатъ да иматъ нѣкакво първенствующо значение. И еднитѣ и другитѣ сѫ еднакво първични и еднакво важни. Реалната вещь не може да сѫществува и не може да бѫде разбрана смислено, нито безъ едно дори отъ свойствата си. Тя не може да бѫде лишена отъ никое качество, безъ съ това да се накърни нейната индивидуалность. Съ една речь, всички белези на вещьта могатъ да бѫдатъ класифицирани само съ огледъ на тѣхната сѫщина. Не смѣтаме, че ще бѫде излишно, ако повторимъ, какво въ свѣтлината на този критерий индивидуалнитѣ свойства на вещьта се раздѣлятъ на две основни групи. Първата, въ чиято основа лежи коекзистенцията, съобразно съ това, дали се касае до съсѫществуването на сложната вещь, или до това на нейнитѣ съставки, на свой редъ, сѫщо се разпада на две. Съответно, и втората основна група отъ качества, въ чиято основа се крие пъкъ движението или, което е все едно, промѣната въ коекзистенцията, въ зависимость отъ това, дали движението е на цѣлостната вещь, или на нейнитѣ части, се раздѣля на две подгрупи.

3. Тукъ ще си позволимъ още едно малко отклонение. Понеже се оказа, че голѣмъ брой отъ белезитѣ на вещьта представляватъ специфични движения на съставкитѣ ѝ, като на всѣки отдѣленъ белегъ съответствува движението на частици съ опредѣлена величина, не следва ли, че колкото по-малки ставатъ вещитѣ, толкова повече ще обедняватъ тѣ откъмъ качества? Не значи ли това, че атомътъ, а още повече неговитѣ съставки, не ще иматъ нито температура, нито вкусъ, нито миризма, нито ще издаватъ звукъ и пр.? — Тѣзи предположения сѫ до известна степень правилни. За практическото съзнание на „вещьта-човѣкъ“, разположена нѣкѫде по срѣдата въ амплитудата между небесното тѣло и фотона, вещитѣ не сѫ еднозначни съ своитѣ съставки. За него не е безразлично, кѫде въ безкрайния непрекѫснатъ редъ е разположена дадена вещь, колко сложна и колко голѣма е тя. Тѣзи обстоятелства могатъ да бѫдатъ преодолѣни само отъ теоретичното свръхиндивидуално съзнание, а иначе, за индивидуалното практическо съзнание, вещитѣ сѫ различни и по голѣмина и по сложность, като най-финиятъ дразнитель на сѣтивата му — фотонътъ — понеже му липсува по-съвършено сѣтиво, съ което да може да възприеме неговитѣ съставки, фактически представлява последната, най-малка и проста вещь, която то изобщо може да има като индивидуална. Отъ тукъ, понеже не може да възприеме съставкитѣ на фотона, нито тѣхнитѣ особни движения, за преднаучното съзнание той ще сѫществува само чрезъ онѣзи качества, които се коренятъ въ коекзистенцията и движението му само спрямо другитѣ фотони и тѣхнитѣ единства.

Неточностьта, която се крие въ тукъ влагания смисълъ на понятието „проста вещь“, не представлява за практиката нѣкакво особно неудобство. За човѣка не е необходимо да възприеме съставкитѣ на фотона, тъй както за гиганта, напр., отъ чието тѣло нашата планета е, образно, само единъ фотонъ, нѣматъ никакво фактическо значение промѣнитѣ, които ставатъ върху нея. Ала неудобствата на този преднаученъ възгледъ ставатъ почти непреодолимо голѣми, щомъ чрезъ него речемъ да обяснимъ двоякия характеръ, по който фотонътъ се проявява, щомъ речемъ да примиримъ двата му коренно противоположни изгледа[1]. Ако останемъ върху този субективно-практически възгледъ, ние по никой начинъ не бихме могли да разберемъ дуалистичния характеръ на фотона. Само ако се издигнемъ до обективното схващане, че фотонътъ е последна и проста вещь не въ абсолютенъ смисълъ на думата, а само относно възприятнитѣ възможности на човѣшкото съзнание, ние бихме могли да изтълкуваме правилно и непротиворечиво горното обстоятелство. Доколкото, следователно, фотонътъ коекзистира и се движи (действува), ние ще го имаме като индивидуална вещь. Ала колчемъ се опитаме да го разберемъ чрезъ съсѫществуването и движението на съставкитѣ му, сиречь, да го фиксираме чрезъ белезитѣ: голѣмина, форма, температура, вкусъ, миризма, звукъ и пр., ние го изгубваме като вещь. По този начинъ, понеже практическото съзнание може да регистрира само неговитѣ собствени движения и действията, които той като цѣлостенъ индивидъ причинява, фотонътъ става видимо еквивалентенъ на действието си. Лесно е да се съобрази сега, че оттукъ произлиза двоякиятъ характеръ, който физицитѣ приписватъ на електромагнитното лѫчение—корпускуларния и вълновия. Физическото понятие „вълна“ не е нищо друго, освенъ сборно, групово означение на неизследвани отношения или на неподдаващи се на изследване белези.

4. Нека сега се върнемъ отново на нашия основенъ въпросъ: какъ вещитѣ се промѣнятъ, кое отъ тѣхъ се мѣни и въ какво се състои тази мѣнитба? Видѣхме вече, че онова, което се мѣни у вещьта, туй сѫ нейнитѣ индивидуални качества, белези, свойства и пр. Знаемъ, освенъ това, че качествата не сѫ нищо друго, освенъ конкретенъ изразъ на отношенията, въ които се намира дадената вещь или нейнитѣ съставки въ известенъ моментъ или презъ опредѣленъ интервалъ отъ време. Следователно, промѣната на качествата ще трѣбва да се изведе и обясни чрезъ промѣната на съответнитѣ отношения. Първото отъ двѣтѣ основни отношения, които се проектиратъ като известни намъ качества на вещьта, бѣ коекзистенцията. Какъ се промѣня тя и въ какво се изразява

[1] Срв. Louis de Broglie: Matière et lumière. Paris, 1937.

промѣната ѝ? Но преди това, какво изобщо значи думата „промѣна“?

5. Индоевропейскиятъ коренъ на думата п р о-м ѣ н а (ст.-бълг. мѣнѫ, руски мена, сърбо-хърв. mijena, чешки měna, старополски—miana и пр.) се предлага да е moi, mei, а индоевроп. наставка — nā (moi-nā). Оттукъ произлиза гот. ga-mains (о б щ и), нѣм. ge-mein (общи), ge-meinde (община), лат. communis (общъ) и пр. Дори етимологията на думата мѣна ни подсказва, че има нѣщо о б щ о между онова, което вещьта е била п р е д и промѣната и онова, на което се е превърнала с л е д ъ промѣната. Тя ни подсказва по-нататъкъ, защо вещьта, въпрѣки промѣната, продължава да сѫществува, макаръ и станала п о-д р у г а отъ това, което е била преди да претърпи промѣна. Конкретно за коекзистенцията етимологията ни подсѣща, че ако и да смѣня отношението си на съсѫществуване, ако и да смѣня мѣстото си, вещьта продължава да сѫществува. Да смѣни дадена вещь отношението си на съсѫществуване, ще рече: да смѣни тя мѣстото си, а мѣнитбата на мѣстото не значи ни повече, ни по-малко, освенъ п р и д в и ж в а н е. Сиречь, промѣната на опредѣлителностьта „мѣсто“ се изразява въ движението. Какъ стои въпросътъ съ другитѣ опредѣлителности? Понеже и голѣмината и формата сѫ качества, въ чиято основа лежи сѫщо така коекзистенцията, но вече на с ъ с т а в к и т ѣ на вещьта, следва, че при промѣната на тази вещь по посока на въпроснитѣ белези, касае се пакъ до р а з м ѣ с т в а н е или до п р и д в и ж в а н е, обаче само на нейнитѣ съставки. Значи ли това, впрочемъ, че докато се размѣстватъ, докато се придвижватъ частитѣ ѝ, вещьта отъ своя страна трѣбва да остане неподвижна, и ако не, следва ли да заключимъ, че съставкитѣ иматъ сѫщевременно и общото „движение“ на единството, на сложната вещь? А какъ ще установимъ, че дадена вещь е смѣнила мѣстото си и се е придвижила?

Стигнахме до въпроса, който предявява на физицитѣ изискването да установятъ една н е п о д в и ж н а к о о р д и н а т н а с и с т е м а, спрямо която да проучватъ коекзистенцията на вещитѣ и нейната промѣна (движението имъ) по възможно най-обективния начинъ. Реална ли е тази задача? Има ли въ нашия миръ неподвижна вещь, която да можемъ да веземемъ за начало, за центъръ на една неподвижна координатна система? Ще разширимъ въпроса: има ли и, и з о б щ о могатъ ли да сѫществуватъ н е п о д в и ж н и вещи? — Решително не! Неподвижна вещь—това е едно типично п р о т и в о р е ч и е. Това значи: една вещь, която е последна въ този смисълъ, че не влиза като съставка на друга по-сложна, или пъкъ, ако влиза, то новата вещь не ще може да мѣни нито формата, нито голѣмината си. Все пакъ, физицитѣ се спиратъ на слънцето, на нѣкое друго небесно тѣло, или пъкъ на нѣкое съзвездие, и съответно ги приематъ за у с л о в н о неподвижни. Тѣ твърдятъ,

че движението на тѣзи точки въ сравнение съ движението на тѣлата съ обикновенъ размѣръ и въ обичайнитѣ за насъ интервали отъ време е практически незабележимо, дори нищожно. На какво се дължи това? Какъ трѣбва да си обяснимъ този фактъ? И тукъ ще ни помогне пакъ обективно-научното схващане за мирозданието като безкраенъ разходящъ редъ отъ вложени една въ друга или съставени една отъ друга вещи. Ако го проследимъ въ низходяща посока, колкото повече се отдалечаваме отъ дадена вещь (за нашия случай отъ небесното тѣло), толкова по-косвено ще участвуватъ вещитѣ, на които се спираме въ нейнитѣ специфични движения. Тѣ практически могатъ да бѫдатъ пренебрегнати.

Но за ежедневната практика съвсемъ не е необходимо да прибѣгваме до помощьта на такъвъ „абсолютенъ“ критерий, за да установимъ, дали известна вещь е промѣнила мѣстото си: дали се е придвижила. Ние преценяваме, дали вещьта се е помѣстила (придвижила) или че се движи, обикновено, съ огледъ на това, дали тя, като съставка, като членъ на дадена система отъ вещи, съ предварително установени и фиксирани мѣстоположения една спрямо друга, е промѣнила мѣстото си спрямо съотносимитѣ вещи отъ системата. Въ случая, най-често, не се интересуваме, дали цѣлата система отъ своя страна е въ покой или пъкъ въ движение. Когато трѣбва, понататъкъ, да установимъ, дали дадена вещь е промѣнила своята голѣмина или своята форма, ние вземаме за критерий пакъ изходната голѣмина и форма, отбелязани и задържани такива, каквито сѫ били преди промѣната. И тукъ, значи, преценката, чрезъ която се установява промѣната, се извършва, следъ като се сравни първоначалната коекзистенция на съставкитѣ на вещьта съ онзи видъ, който сѫщата е добила следъ промѣната на въпроснитѣ опредѣлителности. То се знае, че и въ този случай особнитѣ движения на единството, на сложната вещь, чиято голѣмина и форма проучваме, не оказватъ никакво или почти никакво влияние върху коекзистенцията на съставкитѣ.

6. Така изясненитѣ страни на промѣната, обаче, не я изчерпватъ напълно. Ние действително знаемъ вече, че промѣната на вещьта се заключава въ промѣната на нейнитѣ опредѣлителности. Знаемъ сѫщо, че промѣната на опредѣлителноститѣ е конкретенъ изразъ на смѣната на отношенията, въ които се намира вещьта, респ. нейнитѣ съставки презъ даденъ моментъ. Знаемъ и критерия, възъ основа на който бихме могли да опредѣлимъ, кога и доколко е настѫпила промѣната. Ала съ това работата не се изчерпва. Кое ни дава право, възъ основа на какво ние можемъ да твърдимъ съ неотразима достовѣрность, че онова, що вещьта е била преди промѣната, и това, на което се е превърнала следъ промѣната, сѫ две различни състояния на една и сѫща вещь? Отк ѫде произлиза,

напр., нашата увѣреность, че децилитърътъ вода, който презъ изходния моментъ се намира въ сжда А, си остава сжщата вещь и когато е прелѣтъ въ другъ сждъ В—съ друга форма, на друго мѣсто и съ обемъ по-малъкъ отъ единъ децилитъръ? Ние можемъ да промѣнимъ положително всички белези на разглежданата вещь и все пакъ да сме убедени, че тукъ се касае до една единствена вещь. Кое обстоятелство, съ други думи, ни помага да преодолѣемъ класичното противоречие, скрито въ промѣната? Защото, споредъ законитѣ на логиката, вещьта (такава, каквато е преди промѣната), щомъ се промѣни, престава да сжществува—изчезва като реалность, а онова, въ което се е превърнала, начева да сжществува — появява се като реалность, която по-рано не е сжществувала. Ето тъкмо онова обединително звено между тѣзи логически несъвмѣстими моменти, съ което на практика тъй добре и тъй сигурно си служимъ, трѣбва сега да открием и да изследваме.

Ако ние сами извършваме преливането на водата отъ сжда А въ сжда В, ако присжтствуваме като наблюдатели, или най-после ако нѣкой свидетель или нѣкое странично обстоятелство ни подсѣти, че действително е извършено такова преливане, безъ никакво колебание и безъ всѣкакви уговорки, бихме заключили направо, че и въ двата случая се касае до една и сжща вещь, която е промѣнила само мѣстото, формата и голѣмината си. Ако, обаче, се изправимъ предъ сжда В, безъ при това да имаме каквито и да е указания, че съдържащата се въ него вода е прелѣта отъ сжда А, колкото и да се мжчимъ, каквито и предположения да правимъ, ние по никой начинъ не бихме могли да разберемъ, че това е сжщата вода, която преди да бжде прелѣта въ сжда В, се е намирала въ сжда А; по никой начинъ не бихме могли да заключимъ, че се касае до една единствена вещь, която само е промѣнила голѣмината, формата и мѣстото си. Това изискване, тази необходимость да проследимъ начина на последователно извършващата се промѣна съ дадена вещь, която е необходимо условие, за да можемъ да свържемъ, да обединимъ и да отъждествяваме онова, що вещьта е била преди промѣната, съ онова, въ каквото се е превърнала следъ промѣната, може да бжде изразена съ други думи като необходимость да възприемемъ отношението имъ на последовно сжществуване.

7. Отношението на последовно сжществуване, сукцесията на вещитѣ, е, наредъ съ коекзистенцията, второто основно отношение, въ което всички вещи винаги сж вплетени. Както, безъ да познаваме коекзистенцията имъ, не бихме могли да разберемъ вещитѣ като сложни единства, така и безъ да познаваме сукцесията имъ, не бихме могли да схванемъ единството, тъждеството на онова, което тѣ сж били и което вече не сжществува, съ това, на което сж станали и което тепърва начева да сжществува. Както при коекзистенцията вещитѣ

образуваха единъ безкраенъ и непрекжснатъ редъ, така и при сукцесията всички форми, които дадена вещь, промѣняйки се последователно, е вземала и които, строго логически погледнато, представляватъ напълно обособени и различни една отъ друга вещи, образуватъ единъ безкраенъ и непрекжснатъ редъ. Както можахме да наблюдаваме отъ предварително избрана точка реда отъ коекзистентни форми въ възходяща и въ низходяща посока, така сжщо би могълъ той да бжде разглежданъ отъ дадена позиция и въ ретроспективна и въ проспективна посока. Както тамъ, колкото и да наблюдаваме две съседни форми, безъ да знаемъ съсжществуването имъ, не бихме могли да отсждимъ, дали иматъ индивидуално сжществуване, или сж съставки на по-сложна вещь, така и тука, всѣка преценка, чрезъ която бихме искали да отъждествимъ две съседни форми, безъ да знаемъ сукцесията имъ, би се оказала досжщъ безнадеждно предприятие. Както тамъ — чрезъ коекзистенцията — вещитѣ запазваха индивидуалния си характеръ, колкото и плътно да сж обединени въ сложна вещь, така и тукъ — въ и чрезъ последовностьта—тѣ се запазватъ като индивиди, траятъ въ промѣнитѣ, колкото голѣми и рѣзки да сж последнитѣ. Най-после, както на плоскостьта на коекзистенцията безкрайното разнообразие отъ форми, което се откроява въ низходяща посока, чрезъ вливането имъ една въ друга, се унифицира, колкото повече се връщаме къмъ изходния вжзелъ, така и на почвата на сукцесията безкрайното въ ретроспективно отношение разнообразие отъ форми, въ обратна посока, се обединява съ преливането имъ една въ друга.

Дотукъ се простира приликата на изгледитѣ отъ действителностьта, наблюдавана последователно презъ призмата на коекзистенцията и на сукцесията. Оттукъ нататъкъ започва различието имъ, което е дълбоко, основно, коренно. На страната на коекзистенцията свѣтътъ изглеждаше изграденъ отъ вещи, които всѣки мигъ биха могли да изчезнатъ или да възникнатъ отъ нищо и които се показваха като излѣти въ застинали, веднъжъ дадени и изначални форми. Въ свѣтлината пъкъ на новото отношение, действителностьта се разкрива sub specie generationis. Срещу изчезването и възникването на коекзистентнитѣ форми, тукъ имаме непрекжснато преминаване къмъ нови, неповторими форми, които прехождатъ една въ друга. Срещу хаотичното множество, несвързани, откжснати и последователно престанали да сжществуватъ вещи, тукъ имаме развитието имъ една въ друга. Коекзистенцията представя действителностьта въ напрѣченъ разрѣзъ, а сукцесията ни я разкрива въ надлъженъ разрѣзъ, и въ този смисълъ тѣ се допълватъ по идеаленъ начинъ. Въ напрѣченъ разрѣзъ вещитѣ „заемаха пространство“, а въ надлъженъ — „консумиратъ време“. Отношението на съсжществуване лежеше въ основата на опредѣлителноститѣ мѣсто, форма и голѣмина,

а отношението на последовно сѫществуване намира конкретенъ изразъ въ определителноститѣ, които ние предварително означихме като произлизащи отъ движението на вещьта или частитѣ ѝ. Промѣната на коекзистентнитѣ белези се състоеше въ с м ѣ н а на мѣстото, въ придвижване на вещьта или на нейнитѣ части, а промѣната пъкъ на сукцесийнитѣ качества представлява с м ѣ н а на отношението на последовность, измѣнение на скоростьта и посоката на движението, което вещьта или съставкитѣ ѝ презъ даденъ периодъ отъ време иматъ.

8. Понеже тукъ замѣстваме отношението на п о с л е д о в н о сѫществуване на вещитѣ съ тѣхното д в и ж е н и е; понеже отъ друга страна откриваме, че п р о м ѣ н а т а се корени въ движението, и понеже споменахме, че промѣната се извършва въ времето, ние трѣбва добре да отграничимъ реалния смисълъ на тѣзи понятия.

Да започнемъ съ отношението на последовно сѫществуване и съ промѣната на вещитѣ. Първото нѣщо, което трѣбва да отбележимъ, е, че последовностьта п р е д п о л а г а промѣната като предварително дадена наличность. Безъ вещьта да е претърпѣла промѣна, преди да се е промѣнила, безъ да е станала друга, тя нѣма последовно сѫществуване. Само следъ като се промѣни, следъ като смѣни нѣкоя или нѣкои отъ определителноститѣ си и следъ като по този начинъ се получатъ наймалко д в е вещи, ние можемъ, обединявайки ги, да кажемъ, че това сѫ с у к ц е с и в н и ф о р м и на една единствена вещь, която е въ п о с л е д о в н о с т ь т а. Промѣната не е никакво отношение. Тя служи като съединително звено между коекзистенцията и последовностьта. Освенъ това, промѣна може да се извърши едновременно съ много вещи, ала това съвсемъ не ще рече, че новитѣ форми, които тѣзи вещи ще добиятъ съ промѣната, следва да бѫдатъ свързани въ отношение на последовность. Сукцесията, действително, предполагайки промѣната, я с л е д в а, но тѣхната успоредица има по-другъ смисълъ и е въ строго определена посока. Последовностьта с ъ п ѫ т с т в у в а промѣната само въ случаитѣ, когато последната става съ една и сѫща вещь. Чрезъ тази успоредица ние можемъ да разберемъ не само сукцесията. Тя ни предлага възможность да схванемъ и сѫщината на промѣната. Съ нея се потвърждава, задълбочава и осмисля даденото по-горе предварително определение, за което излѣзохме отъ етимологията на думата „мѣна“. Колкото и дълбока да е промѣната, колкото и много определителности да засегне тя, никога не можемъ да кажемъ, че се извършва изведнъжъ — тя никога не смогва да загуби всичкитѣ си определителности е д н о в р е м е н н о и наведнъжъ да ги смѣни съ нови. Въ процеса на промѣната, докато смѣня нѣкой или нѣкои отъ белезитѣ си, тя винаги запазва п о н е една отъ определителноститѣ си, чрезъ която се държи връзка съ онова, що е била преди промѣната. Това запазено или

тѣзи запазени качества сѫ, именно, еднаквото, общото, около което протича промѣната. Но дори промѣната да се извърши така, щото да обхване всички белези, ние все пакъ ще имаме спазено горното изискване за общность на поне единъ белегъ, защото тя не става еднакво бързо по всички посоки — никога отдѣлнитѣ свойства на вещьта не се смѣнятъ еднакво бързо. Така че, докато промѣни напр. голѣмината си, тя ще е загубила отдавна вече (примѣрно взето) или мѣстото, или вкуса, или цвѣта и пр. Съ други думи, промѣната се извършва последователно.

9. Предстои ни, по-нататъкъ, да съпоставимъ сукцесията и промѣната съ движението. Знаемъ вече, че на почвата на коекзистенцията промѣната се състоеше въ смѣна на мѣстото имъ или, иначе казано, въ придвижването имъ. Тукъ промѣната и движението се покриваха напълно. Досѫщъ така стоеше въпросътъ и съ останалитѣ коекзистентни качества. Тѣхната промѣна се покриваше съ помѣстването, съ придвижването на съставкитѣ имъ. Но преминемъ ли къмъ промѣната на вещьта, извършваща се по посока на сукцесийнитѣ ѝ белези, ще ни стане ясна разликата между промѣната и движението. Както вече споменахме, въпроснитѣ белези се коренятъ въ движението и сѫ конкретенъ изразъ на последовното сѫществуване било на вещьта, било на нейнитѣ части, като тѣхното многообразие произлиза отъ различието въ вида и голѣмината на тѣзи части. Следователно, за движението можемъ да говоримъ въ двоякъ смисълъ. Ако съ това понятие искаме да означимъ еднократната смѣна на мѣстото, еднократното подвижване, то неговиятъ смисълъ се покрива отъ смисъла на понятието промѣна, безъ, разбира се, да го изчерпва. Но поискаме ли да хванемъ и скрепимъ чрезъ това понятие многократната смѣна на мѣстото, да обемемъ многократното последователно подвижване, какъвто, впрочемъ е и общоприетиятъ му смисълъ, веднага ще се хвърли въ очи различието му отъ понятието промѣна. Въ този вторъ смисълъ, въ който движението съвпада този пѫть съ последовностьта, то само подлежи на промѣна. Преди да минемъ по-нататъкъ, ще трѣбва да се запитаме: какъ отношението на последовно сѫществуване или движението се мѣни и въ какво се състои промѣната му?

10. Механиката донѣкѫде отговаря на този въпросъ, като ни пояснява, че вещитѣ мѣнятъ отъ една страна посоката, а отъ друга скоростьта на движението си. Веднага трѣбва да подчертаемъ, че когато говоримъ за промѣна на скоростьта и посоката на движението, ние не трѣбва да забравяме, че се касае, обективно взето, до промѣна на движещата се вещь и че ако все пакъ сме убедени въ правилностьта на горния изразъ, то е, защото извършената тукъ абстракция е довела до известно субстанцииране на движението. Затова ние

не можемъ да се задоволимъ съ проучванията на механиката и ще искаме да разберемъ, какво значи въ действителность дадена вещь да промѣни скоростьта и посоката на движението си. Знае се, че вещитѣ се движатъ обикновено равномѣрно и то по крива затворена линия. Съвъкупностьта отъ последователно смѣнянитѣ мѣста по тази линия въ интервала на една пълна обиколка може да се смѣта „мѣсто" на самата вещь, може да се третира като опредѣлителность на дадената въ последовность движеща се вещь. Всѣко отклонение отъ свойствената орбита на движение ще бжде, фактически, смѣна на мѣстото като сборно понятие, ще бжде придвижване отъ него, ще се окаже, най-после, и промѣна на самата вещь, чиято опредѣлителность то е. Измѣняването посоката на движението, следователно, се оказва придвижване на дадената вещь отъ сборното мѣсто, смѣната му съ друго и въ края — реална промѣна на тази вещь, извършена по отношение на опредѣлителностьта ѝ „мѣсто".

11. Какъ пъкъ стои въпросътъ съ промѣната въ скоростьта на движещата се вещь? Споредъ наблюденията на механиката, вещитѣ се движатъ, обикновено, равномѣрно. Реалниятъ смисълъ на това заключение е, че тѣ мѣнятъ по единъ и сжщъ начинъ мѣстото си и то по толкова еднакъвъ начинъ, щото тази мѣнитба се превръща въ опредѣлителность, въ насжщенъ белегъ на движещата се вещь. Всѣко ускоряване или закъснение отъ присжщата и нормална смѣна на мѣстото, ще бжде отклонение отъ начина, по който тя се извършва, и ще означава изчезване на една отъ опредѣлителноститѣ на вещьта, а следователно и реална промѣна на последната. Ясно е, че и при промѣната въ скоростьта на движението се касае до промѣна на самата вещь, а освенъ това, че вънъ отъ тази промѣна на вещьта, промѣната въ скоростьта на движението ѝ, пъкъ дори и самата скорость, не може да бжде регистрирана и разбрана по никакъвъ начинъ — нѣма никакъвъ смисълъ. Безъ последовната наличность и на двата начина, по които вещьта се движи, безъ възможностьта за тѣхното сравнение, ние не можемъ да говоримъ не само за промѣна на скоростьта, но и изобщо за скорость.

Въ връзка съ това, говоримъ по-нататъкъ за критерий, възъ основа на който се преценява скоростьта на движението. И сега за абсолютенъ критерий не може да става дума, защото не сжществува вещь, която да се движи равномѣрно въ буквалния смисълъ на думата. Такова би било движението на онази предполагаема вещь, която би сжществувала безотносително спрямо коя да е друга вещь и, следователно, не би получавала отникжде ни ускорение, ни закъснение. Все пакъ, на практика се приема, макаръ и условно, за основна мѣрка връщателното движение на нашата планета около осьта ѝ и около слънцето, защото тѣзи движения

измежду всички, които имаме въ нашата практика, подлежатъ на най-малко измѣнение и то е тъй незначително въ сравнение съ измѣнението на останалитѣ движения, щото може да бѫде пренебрегнато.

Щомъ имаме на лице този критерий за преценяване скоростьта на движението, логично е да потърсимъ и предѣлитѣ, въ които тя се промѣня. То се знае, че и тѣ ще иматъ пакъ относителенъ характеръ, защото първата граница — покоятъ — ще обеме онѣзи тѣла, които иматъ движението само на земята, сиречь, само движението, което е прието за критерий, безъ това да значи, че въпроснитѣ тѣла сѫ изобщо въ покой. Потърсимъ ли да опредѣлимъ другата граница на скоростьта, ние ще стигнемъ до скоростьта на свѣтлината, която се фиксира отъ съвременната физика като последна и най-голѣма. Предѣлна е тя, ще прибавимъ ние, само въ сравнение съ скороститѣ на практически даденитѣ ни движения. Както свѣтлиннитѣ частици—фотонитѣ — бѣха последни, прости, недѣлими и пр. само въ крѫга на нашата дейность, така и движението имъ е най-бързо пакъ въ крѫга на тази дейность. Както фотонитѣ, обективно, сѫ сложни, така и движението на съставкитѣ имъ ще има скорость по-голѣма отъ свѣтлинната. Защото ако фотонитѣ сѫ сложни, недопустимо е тѣхнитѣ съставки да се движатъ съ сѫщата или по-малка скорость. Всѣко твърдение, че съставкитѣ на фотона се движатъ съ скорость не по-голѣма отъ свѣтлинната, би значило, въ действителность, отричане на тѣхнитѣ индивидуални движения, които, за да се обособятъ, трѣбва да иматъ скорость, превъзхождаща тази на цѣлото (фотона). Това би означавало, по-нататъкъ, неподвижность на съставкитѣ една спрямо друга и, следователно, непромѣнливость на фотона. Съ една речь, ако и да не могатъ да бѫдатъ открити и измѣрени въ нашия опитъ движения съ скорость по-голѣма отъ свѣтлинната, която е предѣлна само практически, все пакъ сѫществуватъ реални движения, чиято скорость, въ обратно отношение на голѣмината на движещитѣ се вещи, расте до безграничность въ предѣли, несъизмѣрими съ познатитѣ намъ въ амплитудата между движението на планетата и на фотона.

12. Отъ групата близки и до голѣма степень свързани по съдържание понятия, съ които влѣзохме въ досегъ, изследвайки отношението на последовность, ни остава да съпоставимъ и разяснимъ понятието време. Ние и сега ще излѣземъ отъ етимологията на термина, съ който се означава тази особна реалность. Читательтъ вѣроятно ще полюбопитствува най-после да узнае, защо тъй често прибѣгваме до помощьта на етимологичното развитие, което сѫ претърпѣли терминитѣ на разглежданитѣ понятия. Съображенията ни сѫ нѣколко и то съ различенъ характеръ. Ала тукъ ще изтъкнемъ най-важното, за да разсѣемъ напластилото се недовѣрие къмъ

този методъ на изследване. Знае се, че понятията, предметъ на изследване въ настоящата монография, сѫ резултатъ на дългъ абстракционенъ процесъ. Тъкмо този процесъ следва и развитието на терминитѣ, като го отразява и то понѣкога доста пълно. Освенъ това, при етимологията на терминитѣ имаме, тъй да се рече, документиранъ абстракционния процесъ, а това е съвсемъ немаловажно преимущество. Едва ли е необходимо да припомняме, че този методъ на изследване е само предварителенъ и че ние си служимъ съ него само дотолкова, доколкото е необходимо да дадемъ обща ориентировка върху смисъла на разискваното понятие.

Терминътъ време (ст.-бълг. връмѧ, рус. вре́мя, срб. хрв. vrijeme, словен. vrême) се е развилъ отъ индоевроп. коренъ ver-t-, което значи въртя се, движа се. Староиндийскиятъ пъкъ коренъ várt-man, твърде близъкъ фонетично съ индоевроп., значи пѫть, коловозъ. Западнославянскиятъ изразъ за време — čas въ букваленъ преводъ значи чакамъ. Въ връзка съ това, трѣбва да се спомене, че и руското временѝть значи сѫщо чакамъ, докато о-жидамъ (чакамъ) пъкъ значи буквално година.

И най-бѣглиятъ погледъ върху тѣзи етимологични данни ще открие тенденцията имъ да обхванатъ и изразятъ времето чрезъ движението — въ всичкитѣ му форми и чрезъ всичкитѣ му характерни белези. Тенденцията е тъй добре подчертана, щото би могло да става въпросъ, дали наистина има нѣкаква обективна разлика между времето и движението. Ала необходимостьта отъ специаленъ терминъ за движението, отъ една страна, и за времето, отъ друга, както и различието, което въ ежедневния животъ правимъ между тѣхъ, сѫ достатъчно сериозни съображения, за да ни отправятъ къмъ по-основно изследване на взаимоотношението имъ. Ние, следователно, ще трѣбва да анализуваме онази група отъ факти — постепенно осъзнавана — въ чиито рамки се разширява и обособява понятието време. Съ други думи, ще трѣбва да разкриемъ реалното съдържание на различието, което въ практическия животъ правимъ между „времето“ и „движението“ тъй естествено и съ такава леснота.

Вече имахме случай да отбележимъ, че движението въ общоприетия смисълъ на думата — взето като отношение на последовно сѫществуване, като единство отъ сукцесивно следващитѣ еднократни промѣни на вещьта, при които тя или съставкитѣ ѝ се придвижватъ, смѣнятъ мѣстото си, самò подлежи на промѣна било по отношение на посоката, било по отношение на скоростьта си. Критерий за установяване промѣната въ посоката на движението бѣше сборното мѣсто, съвъкупностьта отъ последователно заеманитѣ мѣста

по орбитата на движението. Техническиятъ терминъ на този критерий е координантна система, а най-обективенъ и най-сигуренъ е той, когато координатната система има за основа сборното мѣсто на движещото се слънце или друго небесно тѣло. Съобразно съ това, всѣко смѣняване на сборното мѣсто ще бѫде промѣна въ посоката на движението спрямо координатната система.

13. По-иначе стои въпросътъ, когато дойде редъ да установимъ, дали има промѣна въ скоростьта на движението и когато трѣбва да опредѣлимъ и градираме самитѣ скорости. Критерий тукъ вече е равномѣрното движение на земята около осьта си или около слънцето. Понеже на практика е трудно да се фиксиратъ отдѣлнитѣ последователно заемани отъ земята мѣста и понеже нейното движение е твърде бавно въ сравнение съ движенията отъ нашия ежедневенъ опитъ, пълното ѝ завъртване около нейната ось е представено съ равномѣрното движение на часовниковата стрелка. За да можемъ пъкъ да сравняваме съ нейното движение движенията на останалитѣ вещи, необходимо е да означимъ нейния пѫть съ равни дѣления. Последнитѣ, разбира се, ние можемъ да умножаваме колкото си искаме, когато стане въпросъ да се сравняватъ особно бързи движения. Единственото изискване е: дѣленията, които ще направимъ по пѫтя на стрелката, да бѫдатъ напълно равни. На последна смѣтка, обаче, единствена гаранция за правилния ходъ на часовниковата стрелка е равномѣрното движение на земята. Само по отношение на него, ние можемъ да твърдимъ, че часовницитѣ ни сѫ вѣрни, че тѣхнитѣ стрелки се движатъ равномѣрно и че показватъ правилно времето. Само съ огледъ на нейното движение, ние можемъ да сравняваме часовницитѣ си или, както още се изразяваме, да ги свѣряваме.

Но ето ни предъ централния въпросъ. — Щомъ часовникътъ е, който разпредѣля и отчита времето, а отъ друга страна, представлявайки, символизувайки земното движение, той сѫщевременно разпредѣля и отчита това движение, има ли нѣкаква разлика между времето и между движението и ако има, каква е тя? — Разлика, естествено, има, защото не винаги, когато говоримъ за равномѣрното въртящелно движение на земята, ние го схващаме като показатель и изразитель на времето. Следователно, въпросътъ ще добие по другъ видъ: кои сѫ онѣзи строго опредѣлени частни случаи, въ които това движение съвпада съ времето?

Читательтъ сигурно вече се досѣща, че това сѫ случаитѣ, въ които приемаме движението за мѣрка, за критерий и съ огледъ на него разглеждаме, сравняваме и преценяваме останалитѣ движения. Той, безъ друго, ще разсѫди по-нататъкъ, че нѣкаква обективна разлика, че нѣкаква особна разлика по сѫщество между времето и движението нѣма и че

равномѣрното движение на коя да е вещь се превръща въ изразитель на времето, колчемъ го приемемъ за мѣрка, за основна скàла, върху която се регистриратъ движенията на останалитѣ вещи. Сега ни остава само още една, последна крачка до края. Нека я сторимъ!

На практика ние сме приели за основно мѣрило на всички еднократни или многократни последователно протичащи промѣни, на всички премѣствания или движения въ буквălенъ смисълъ на думата, движението на земята, респ. движението на часовниковата стрелка. Въпрѣки това, всѣки опитъ да замѣстимъ термина „време“ съ неговото обективно съдържание — равномѣрното движение на земята, би изглеждалъ неестественъ и би звучалъ неубедително. Защо е това? Защото оформянето и обособяването на понятието ни за време е краенъ резултатъ на дългъ абстракционенъ процесъ, въ който, както вече видѣхме, сме тръгнали отъ равномѣрното връщателно движение на земята, обаче, поради неудобствата, които то крие за ежедневната практика, сме го пренесли и замѣстили съ движението на часовниковата стрелка. По този начинъ, сега вече изразътъ: „промѣната на вещьта А трае единъ часъ“ не ще значи, че е изказанъ следъ предварително съпоставяне на въпросната промѣна съ едновременното движение на земята, а направо следъ съответно измѣрване на часовника.

По-нататъкъ, понеже промѣнитѣ на вещитѣ спрямо движението на часовниковата стрелка ту начеватъ, ту преставатъ, ние привикваме да отбелязваме само началнитѣ и крайни моменти на тѣзи промѣни по часовниковата скала, като се абстрахираме вече и отъ количеството движение, съответствуващо имъ. Какъвъ е въ подробности и какъ психологически протича въпросниятъ абстракционѐнъ процесъ, тукъ не ни интересува. Ала онова, което трѣбва да запомнимъ е, че въ течение на този процесъ ние постепенно се отдалечаваме отъ конкретната мѣрка, отъ реалния критерий за промѣнитѣ дотолкова, щото отъ него остава само единъ единственъ белегъ — неговата непрекѫснатость, или, изразено съ практически терминъ: времето тече. Тъй много се откѫсваме ние отъ обективния критерий за промѣнитѣ, щото приетото за основна мѣрка „движение“ се превръща въ нѣкаква тъмна и неопредѣлена вѣчнотечаща сѫщина, за която трудно бихме могли да си дадемъ изведнъжъ отчетлива смѣтка.

Тази трудность не е могла да бѫде преодолѣна дори и отъ тъй остроумни философски писатели като Бергсона[1], въ основата на чиито философски построения лежи именно това практическо схващане за времето като нѣкаква мъглива субстанция, като чисто траене и пр. Основниятъ му

---

[1] H. Bergson: Les donnés immediates de la connscience. Paris.

грѣхъ се крие въ демонстративно изразеното пренебрежение и отричане работата на наукитѣ, което му е попрѣчило да се справи съ схващането имъ по този въпросъ. Иначе не бихме могли да разберемъ, какъ той би тръгналъ отъ една произволна и противоречива предпоставка. Не бихме могли да разгадаемъ, какъ би допусналъ и утвърдилъ овеществяването на едно отношение, каквото е движението, и би го въздигналъ въ нѣкакъвъ творчески принципъ. Безъ тази уговорка, изразътъ му за „чистото траене" би звучалъ само като безсмислено поетическо звукосъчетание.

14. Въ връзка съ това, трѣбва да припомнимъ, че предикатътъ „траене" може да бѫде прикаченъ единствено къмъ субекта вещь и че само по отношение на вещьта можемъ да говоримъ за траене, че само вещьта може да трае въ промѣната и прѣко нея. Трѣбва да припомнимъ още, че траенето на вещьта има смисълъ и е действително само като последовно сѫществуване. Ако тя не бѣше единство, съвъкупность отъ сукцесивно сѫществуващи вещи, ние не бихме могли и да говоримъ, за сѫществуване въ времето и за траене по отношение промѣнитѣ на другитѣ вещи. Безъ да ги имаме като сложни сукцесивни единства, вещитѣ всѣки моментъ, колкото и кратъкъ да е той, биха преставали да сѫществуватъ и биха начевали да сѫществуватъ безъ никаква връзка помежду си и безъ никакво указание за тѣхната тъждественость. Единствено отношението на последовно сѫществуване е, което обединява и споява сукцесивно следващитѣ състояния на промѣняшата се вещь и обуславя постоянството ѝ прѣко промѣната, обуславя траенето ѝ въ времето.

Само въ свѣтлината на отношението на последовно сѫществуване бихме могли да разберемъ по-нататъкъ и въпроса за тъждеството на вещитѣ. Читательтъ, предполагаме, е въ течение на дългитѣ и разгорещени разисквания около този въпросъ. Той ще си спомни твърдението на едно отъ направленията, споредъ което идентитетътъ сѫществува въ действителность: практическиятъ разумъ борави на всѣка крачка съ вещи, които сѫ тъждествени на себе си, или, както това е формулирано, A=A, или още, че вещьта, и следъ като се е промѣнила, и следъ като е станала друга, за практическото ни съзнание си остава една и сѫща. Ще си спомни вѣроятно и еднакво убедителнитѣ доводи на другото направление, отправени срещу тъждеството — онѣзи съображения на строгата логичность, присѫща на теоретичното съзнание, въ чиято свѣтлина вещитѣ следъ промѣната сѫ станали други, различни отъ онова, което сѫ били дотогава. Погледната отъ тази страна, никоя вещь не е тъждествена съ формитѣ, които последователно взема въ процеса на промѣната; никоя вещь не е идентична на себе си, защото действителнитѣ вещи сѫ подложени на непрекѫсната промѣна, а това значи, че въ никой

моментъ, колкото и кратъкъ да е той, тя не се запазва сжщата. А туй значи сжщо, че ако вземемъ предъ видъ и пространственото й различие отъ другитѣ вещи, ние изобщо не можемъ да говоримъ за реаленъ идентитетъ. Както се вижда, и двата възгледа, и двѣтѣ схващания сж еднакво убедителни и еднакво правилни, стига да се съгласимъ веднъжъ съ начина, по който тѣхнитѣ застжпници пристжпватъ къмъ разглеждане на въпроса. Спорътъ имъ, обаче, става съвсемъ безпредметенъ, ако вземемъ предъ видъ, че вещьта не изчезва съ промѣната си, а напротивъ, встжпвайки въ отношение на последовно сжществуване съ онова, на което се е превърнала, тя продължава да сжществува и е тъждествена съ единството, съ съвкупностьта отъ сукцесивно подреденитѣ си форми. Следователно, само на плоскостьта на сукцесията можемъ да говоримъ за тъждественость на вещитѣ; само тукъ формулата А=А има реаленъ и непротиворечивъ смисълъ.

15. Другъ въпросъ, който се разисква много често при разглеждане проблемата за времето, е и следниятъ: може ли то да се дѣли? Изхождайки отъ факта, че на практика ние действително дѣлимъ интервалитѣ отъ време, мнозина, следъ като отговорятъ положително на този въпросъ, го разширяватъ и искатъ да знаятъ, може ли то да се дѣли до безкрайность. Въ основата на тѣзи питания ясно се съзира предпоставеното схващане за времето като нѣкаква сжщина, като вещь, която подлежи на дѣление, и за което току-що бѣ речь. Това е явно погрѣшно. И въпроситѣ, които се коренятъ въ него, сж неправилно зададени. Въ случая ние дѣлимъ не движението, не и времето, а пжтя на движението, скàлата, по която се регистрира равномѣрното движение на часовниковата стрелка. И ако сега питаме, дали този пжть може да бжде дѣленъ до безкрайность, отговорътъ ще бжде изцѣло положителенъ. Въ зависимость отъ това, колко малки сж вещитѣ въ сравнение съ земята и колко по-голѣма е скоростьта на движението имъ наспроти скоростьта на земното движение, пжтьтъ на последното може да бжде дѣленъ до безкрайность. При постоянна скорость на движението, времето е въ право отношение съ изминатия пжть. Запазимъ ли пъкъ като неизмѣнна величина пжтя, а увеличимъ скоростьта на движението 12, 60 и пр. пжти, съответнитѣ дѣления по скалата ще отграничаватъ толкова по-кжси интервали отъ време, сиречь, толкова по-малки количества отъ равномѣрното връщателно движение на земята. Съчетаятъ ли се и двѣтѣ възможности, намъ ще се удаде да хванемъ, сравнимъ и регистрираме дори и най-бързитѣ движения изъ нашия опитъ.

IX

Причинно отношение

1. Сега вече можемъ да поставимъ направо въпроса: кога настжпватъ промѣнитѣ, кой ги причинява, какъ се извършватъ и въ какво се състоятъ? Тъкмо чрезъ това ние се домогваме да обозремъ действителностьта едновременно, както презъ призмата на коекзистенцията, така и въ свѣтлината на отношението на последовность. Това е комплексътъ отъ въпроси, чието разрешаване е крайна цель на всѣко научно проучване и за чието изясняване науката извършва цѣлата онази огромна работа около изучаването на отношенията на съсжществуване и последовность. Къмъ неговото разрешаване сж отправени еднакво усилията и на математиката, и на физиката, и на механиката, и на диалектиката. Въ сѣнката му тѣзи науки сж създадени, сжществуватъ и се развиватъ.

Както знаемъ, промѣната настжпва само и винаги съ вещьта. За всѣка промѣна ние питаме, защо е станала и коя е причината й, като търсимъ тази причина въ друга вещь — различна отъ промѣнящата се. Но защо ние диримъ причината въ другъ индивидъ—има ли за това нѣкаква обективна принуда? Не е ли туй простъ навикъ, придобитъ въ опита, и кое ни прѣчи да търсимъ източника на промѣната, нейната причина въ самата промѣняща се вещь? — Такъвъ въпросъ не може да се задава сериозно: той не е смисленъ. Ако за моментъ допустнемъ тази възможность и обявимъ работата на наукитѣ за погрѣшно процедиране, ние се заплитаме въ купъ противоречия. Безъ друго, въ този случай бихме искали да знаемъ, кога вещьта ще благоволи да се придвижи или да промѣни коекзистенцията на съставкитѣ си и защо тя е смѣтнала за удобно да се промѣни тъкмо по единъ, а не по много начини и пр. Ако въ духа на нашето допущане нѣмаме основание да задаваме такива въпроси, ние все пакъ бихме желали да опредѣлимъ, какъвъ характеръ има промѣната на „вещьта-единство“, отъ която самоволно промѣнящата се вещь е само часть, съставка? Освенъ това, какво ще остане отъ свободата на вещитѣ, които при известни обстоятелства съобщаватъ взаимно движението си една на друга? А тъкмо това става въ действителность съ всѣка вещь. Вещьта сжществува, тя е реална, тя е действителна, доколкото и докогато съобщава движението си на друга вещь.

Колко тѣсна е връзката между движението и действуването (причиняването) и колко близки сж тѣ по сжщина, свидетелствува етимологичното родство на терминитѣ имъ. Отъ една страна думата двигамъ, движа (ст. б. двигати, рус. дви́жу, срб. хрв. dižem и пр.) е еднокоренна съ нѣм. zwingen, принуждавамъ, съ ирл. for-denget, притѣснявамъ,

и пр. Отъ друга страна, коренътъ на думата причинявамъ — чин е общославянското čin, което произлиза отъ индоевроп. kīn, kēin. Оттукъ се е развило санскр. činō'ti, нарежда... и гръц. гл. kinéō, kinô, движа. Този фактъ ни подсѣща за начина, по който трѣбва да разглобимъ причинното отношение, и за посоката, по която би следвало да го анализуваме.

Ала винаги ли движението значи причиняване? И ако отговоримъ положително на този въпросъ, защо се е наложило отграничаването имъ? Несъмнено, вещьта, движейки се, предава непрекжснато отъ своето собствено движение на други вещи, тъй като пжтьтъ ѝ минава презъ или покрай тѣзи вещи, чието сжществуване има характеръ на континуумъ. Обаче, характеризувайки по-горе движението, ние никжде не споменахме за тази му особность — да „се предава". Има, следователно, въ причиняването нѣщо повече отъ движението на вещьта-причинителка. И то е наличностьта на друга (вече по плоскостьта на коекзистенцията), различна отъ предварително-дадената движеща се вещь. Значи, онова, което е характерно за причиняването, е, че предполага коекзистенцията, едновременното сжществуване на поне две различни вещи. Иначе, ние не разбираме, какво ще рече дадената вещь да действува или да изпитва действие, когато вече не сжществува или още не сжществува върху или отъ друга вещь, която вече или още не сжществува. Второто нѣщо, което трѣбва да отбележимъ въ връзка съ причиняването, е, че и двете сжществуващи вещи, които — както знаемъ — се движатъ непрекжснато, предаватъ движението си взаимно една на друга, действуватъ една на друга, или сж въ взаимодействие. Действието е винаги взаимодействие.

2. Адекватно третиране на взаимодействието ни предлагатъ механиката и диалектиката. Механиката изследва еднократното взаимодействие между индивидуалнитѣ вещи, респ. между тѣхнитѣ съставки, и отбелязва, кога и какъ настжпватъ въ това взаимодействие промѣнитѣ имъ, било по отношение на коекзистенцията, било по отношение на сукцесията. Диалектиката пъкъ проучва многократното последователно взаимодействие между вещитѣ или съставкитѣ имъ, като следи и отбелязва логическия или хронологиченъ редъ, по който протича развитието имъ.

Механиката ни представя взаимодействието въ най-простъ видъ като взаимно предаване движението на вещитѣ и него тя анализува, за да схване механизма на взаимодействието изобщо. Ала държейки здраво на действителностьта, тя нито за мигъ не забравя, че вещитѣ сж въ причинно отношение и че тѣ представляватъ каузално единство само доколкото и докогато трае взаимодействието имъ. Тя не забравя сжщо, че това единство е здраво и реално неразрушимо. Дори когато спре погледъ върху промѣната въ движението само на единия

членъ отъ причинното отношение, тя винаги я изяснява въ връзка и като резултатъ отъ действието на друга вещь, която съществува дотолкова и докогато действува, сиречь, доколкото предава движението си на промѣняща се вещь.[1] При това логическо разчленяване на причинното отношение за механиката е важно да знае само съобщеното движение и тя се абстрахира отъ индивидуалнитѣ белези на „действуващата вещь - източникъ на движението“ и я разглежда само като движещъ се индивидъ. За механиката действуващата вещь е само движеща се съ определена скорость маса. Понеже тя, по-нататъкъ, се интересува само отъ съобщаваното движение, за удобство причиняващата вещь се редуцира изключително къмъ движението, което се означава пъкъ съ специалния терминъ сила. Изследвайки взаимодействието върху плоскостьта на коекзистенцията, механиката не се интересува, откжде действуващата вещь, движещата се маса, силата има особното си движение, нито пъкъ защо и какъ тя съобщава своето движение на втория членъ отъ причинното отношение. Тя, най-после, не се интересува и отъ промѣнитѣ, които настжпватъ съ движението на първия (действуващия) членъ, сиречь, отъ промѣнитѣ, които ставатъ съ силата вследствие на осжществеността взаимодействие. Вещьта, източникъ на силата, се превръща въ опорна точка, а мѣстото, кждето се съобщава силата на подействуваната вещь, се означава като приложна точка на силата.

3. Но и когато, по-нататъкъ, спре вниманието си върху втория членъ на причинното отношение, върху промѣнилата (промѣнящата) се вещь, респ. върху движението й, механиката сжщо така никога не изпуска изъ очи обстоятелството, че тя би могла да съобщи и въ сжщность непрекжснато съобщава движението си на друга или други вещи, че на свой редъ тя би могла да встжпи и въ действителность винаги встжпва въ ново взаимодействие. Тъкмо тази постоянна възможность на вещитѣ да предадатъ движението си на коя да е друга вещь, съ която тѣ евентуално биха влѣзли въ взаимодействие, механиката означава съ термина енергия.

Съ една речь, въ свѣтлината на работата на механиката, промѣнящата вещь е открита въ две посоки. Веднъжъ тя е обектъ на непрекжснато въздействие отъ страна на други вещи, които й придаватъ ново движение, а отъ друга страна, тя самата действува, предава, съобщава движението си, причинява промѣни на други вещи. По първата посока вещьта е открита за въздействието на силитѣ, а по втората тя е източникъ на силата, която вече се нарича „енергия“.

[1] С. Э. Хайкин: Что такое силы инерции? Москва, 199.

Тукъ трѣбва да отбележимъ, че понѣкога (впрочемъ доста често) се забравя абстракцията, която механиката е сторила и по дветѣ посоки. Забравя се, че силата е само условно означаване на движенията, които коя да е промѣняща се вещь получава отъ друга такава, и тази последната се отъждествява съ движението, на което тя, образно казано, е носитель. Отъждествява се действуващата вещь съ силата и като се забравя, че едното е само абстракция отъ другото, силата се абсолютизува и овеществява. По такъвъ начинъ се стигна дотамъ, че нѣкои говорятъ за силата като за нѣкаква субстанция, сѫщность, индивидъ и др. Забравя се сѫщо, че енергията е движещата се вещь, взета като възможенъ причинитель на промѣна съ коя да е вещь и тя (красноречивъ е примѣрътъ съ електромагнитната енергия) се третира пакъ като сѫщность, като индивидъ и пр.

4. Въ връзка съ причинното отношение биха могли да бѫдатъ разгледани купъ въпроси отъ най-разнообразно естество. Но тъй като тѣхното изяснение е свързано съ подробното проучване на причинностьта въ обширнитѣ области и на физичната, и на биологичната, и на биофизичната, и на социалната действителность, необходимо е то да бѫде направено предметъ на нарочно разглеждане. Това разглеждане, естествено, би следвало да бѫде проведено успоредно съ и въ зависимость отъ проблемата за развитието, защото само така действителностьта би могла да се обзърне цѣлостна, жива и пълнокръвна. Надѣваме се, че ще ни се удаде възможность при другъ случай и на друго мѣсто да поставимъ всички тѣзи въпроси на подробно и изчерпателно разискване.

На края съ особно задоволство се ползувамъ отъ случая, за да засвидетелствувамъ сърдечната си признателность къмъ моя учитель г. проф. Дим. Михалчевъ, който вещо и толерантно ме напѫтствуваше въ моитѣ изследвания.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

Уводни думи 105
Вещь изобщо 109
Отношение изобщо 111
Вещь — отношение 113
Разлика—прилика, единство—множество 118
Единично—общо 121
Отношение на едновременно сѫществуване 123
Отношение на последовно сѫществуване 142
Причинно отношение 159

УНИВЕРСИТЕТСКИ ИЗДАНИЯ

Лицата, желаещи да получатъ по пощата нѣкоя книга отъ университетскитѣ издания, трѣбва да изплатятъ предварително по пощенска чекова смѣтка 8966 новата стойность на книгата по този ценоразписъ плюсъ 10 лв. на книга за разноски и препоръжка. Въ поръчката да се означава и № на книгата по ценоразписа.

„УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА“

№		лева
1	История и система на Римското право т. I, отъ Паулъ Жирардъ (изчерпана)	
2	Междудържавно право, отъ Д-ръ М. Поповилиевъ (изчерпана)	
3	Дескриптивна геометрия, отъ проф. Шоурекъ (изчерпана)	
4	Форма и отношение, отъ проф. Д. Михалчевъ (изперпана, в. № 107)	
5	История и система на Рим. право, отъ Жирардъ, т. II. (изчерпана)	
6	Иполитъ-Тенъ, отъ проф. Н. Алексиевъ (изчерпана)	
7	История и система на Рим. право, отъ Жирардъ III. т. (изчерпана)	
8	История на бълг. езикъ, отъ проф. Б. Цоневъ т. I. (изчерпана, в. № 203)	
9	Обща биология, отъ проф. М. Поповъ (изчерпана, в. № 138)	
10	Неорганична химия, отъ проф. Караоглановъ, ч. I. (изчерпана)	
11	Основи на неорганичната химия, отъ проф. Караоглановъ, ч. II. метали (изчерпана)	
12	Уводъ къмъ изчисление на кристалитѣ, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ	105
	— Кирилъ и Методий, редица „помагала“, отъ проф. А. Т. Баланъ	65
13	Хистология на човѣка и на гръбначнитѣ животни, отъ проф. М. Поповъ (изчерпана)	
14	Сравнителна анатомия на гръбначнитѣ животни, отъ проф. М. Поповъ (изчерпана, в. № 125)	
15	Перкусия и аускултация, отъ д-ръ Х. Фиортъ, преводъ отъ д-ръ М. Баланъ и д-ръ Б. Клайнъ	20
16	Отговоритѣ на Папа Николай I, отъ проф Д. Дечевъ (изчерпана, в. № 213)	
17	Нова и най-нова история — Реформационна епоха, томъ I. отъ Г. Дерманчевъ	210
18	Съчинения на Г. С. Раковски, отъ проф. д-ръ М. Арнаудовъ	285
19	Обща хирургия, отъ проф. Д-ръ Пар. Стояновъ (изчерпана)	
20	Българско население въ Влашко и Молдова, отъ професоръ д-ръ Ст. Романски	480
21	Фармакология, отъ проф. Д-ръ Вл. Алексиевъ (изчерпана)	
22	Акушерско-гинеколог. пропедевтика, отъ проф. Д-ръ О. Полано, превелъ Д-ръ М. Славчевъ (изчерпана)	
23	Г. С. Раковски, животъ — произведения — идеи, отъ проф. д-ръ М. Арнаудовъ	120
24	Секционна техника отъ д-ръ Голѣмановъ	25
25	Аналитична механика, ч. I, отъ проф. Ив. Ценовъ	310
26	Симптоматология на заболяванията на нервната система, отъ проф. Д-ръ Янишевски (изчерпана)	
27	Основи на общата психопатология, отъ проф. д-ръ Н. М. Поповъ (изч.)	
28	Държавно право, отъ проф. К. Н. Соколовъ	50
29	Начала на неорганическата химия, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ изчерп.	
30	Диференциално интегрално смѣтане, отъ К. Поповъ (изчерпана, в. № 179)	
31	Ръководство по аналитична химия, I ч., качественъ анализъ, отъ проф. З. Караоглановъ (изчерпана, в. № 184)	
33	Ръководство по аналитична химия, II частъ количественъ анализъ, отъ проф. З. Караоглановъ (изчерпана, в. № 265)	
34	Патологични процеси, отъ д-ръ С. Абрамовъ	50
35	Общо скотовъдство, отъ проф. Ж. Ганчевъ	200
36	Физиологична химия, отъ проф. В. Завьяловъ (изчерпана)	

		лева
37	Аналитична механика, II ч., отъ проф. Ив. Ценовъ	350
38	Студии върху българскитѣ обрѣди и легенди, отъ професоръ д-ръ М. Арнаудовъ	200
39	Ржководство за практически занятия по химия, отъ проф, д-ръ Ас. Златаровъ	210
40	Кратъкъ курсъ по зоология, отъ проф. Ст. Консуловъ (изчерп.)	
41	Нова и най-нова история, томъ II, отъ Г. Дерманчевъ	325
42	Дидактика и методика на обучението по бълг. езикъ, отъ проф. Д-ръ П. Цоневъ (изчерпана, в. № 199)	
43	Хранене на домашнитѣ животни, отъ проф. д-ръ О. Келнеръ, прев. проф. Ж. Ганчевъ	190
44	Източниятъ въпросъ, ч. I, отъ проф. Г. П. Геновъ (изчерпана)	
45	„ „ „ II, „ „ Г. П. Геновъ	230
46	Геодезия отъ проф. Йор. Ковачевъ	150
47	Курсъ по сравнителна история на стопанския строй, отъ проф. Ив. Кинкелъ	105
48	Ржководство по оперативна медицина, отъ проф. д-ръ П. Ив. Стояновъ	400
49	История на философията, т. I, отъ проф. Ив. Георговъ	260
50	Съвременни схващания по патологията и лѣчението на сифилиса, отъ д-ръ И. Кирле, прев. отъ д-ръ Н. Вълчевъ	35
51	Ржководство по физиологична химия, отъ проф. д-ръ В. Завьялов.	120
52	Оперативно акушерство, отъ проф. д-ръ Г. Е. Рейнъ	325
53	Кратко ржководство по препаративна органична химия, отъ Т. П. Райковъ (изчерпана)	
54	Курсъ по обща теория на правото, т. I, отъ проф. В. Ганевъ	240
55	Ржководство по специална хирургия, отъ проф. д-ръ П. Ив. Стояновъ (изчерпана)	
56	Основи на проективната геометрия, отъ проф. А. Шоурекъ	250
57	Частно лесовъдство, отъ Т. Димитровъ	220
58	Анатомия на човѣка, ч. I. отъ проф. Д-ръ И. Шапшалъ (изчерпана)	
59	Обща дематрология, отъ проф. д-ръ Б. Беронъ (изчерпана, в. № 181)	
60	Практическа хигиена отъ проф. Д-ръ Т. Петровъ (изчерпана в. № 181)	
61	Енциклопедия на правото, отъ проф. д-ръ Н. В. Рененкампфъ	70
62	Лекции по история на бълг. право, I половина, Н. П. Благоевъ	90
63	Висша математика, отъ проф. Ив. Ценовъ	260
64	Палеонтология, отъ проф. П. Бакаловъ	285
65	Геология на България, отъ проф. Г. Н. Златарски	120
66	Анатомия на човѣка, ч. II проф. Д-ръ И. Шапшалъ (изчерпана)	
67	Граматика на гръцкия библ. езикъ, отъ проф. д-ръ Н. Глубоковски	195
68	Уводъ за изучване новата и най-новата история, отъ проф. П. Бицилии	145
69	Лакции по неорган. химична технология, отъ проф. Ив. Трифоновъ	340
70	Църковно право, отъ проф. С. С. Бобчевъ	170
71	Уводъ въ общото езикознание, отъ проф. д-ръ Ст. Младеновъ (изч., в. № 276)	
72	Обща ботаника, ч. I, отъ проф. д-ръ Ст. Петковъ	275
73	Специална ботаника, отъ проф. д-ръ Ст. Петковъ	310
74	Биологични основи на зоотехнията, отъ проф. Ст. Петровъ	170
75	Библейска археология, отъ проф. Ив. С. Марковски	260
76	Учебникъ по органична химия, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ (изчер.)	
77	Петрография, отъ проф д-ръ Г. Бончевъ (изчерпана)	
78	Критика на теориитѣ за нуждната отбрана, отъ д-ръ Н. Жабински	230
79	Методи на микробиологични и серологични изследвания, отъ проф. д-ръ Вл. Марковъ (изчерпана)	215
80	Сборникъ отъ решени задачи по аналитична механика, отъ проф. Ив. Ценовъ	285
81	Учебникъ по нервни болести проф. д-ръ. А. Е. Янишевски (изчерпана)	
82	Престжпление, деяние и причинннна връзка отъ проф. д-ръ Н. Долапчиевъ	130
83	Уводъ въ теорията на аналитичнитѣ функции, отъ проф. д-ръ Л. Чакаловъ	290

№		лева
84	Българска граматика, дѣлъ I, часть I, отъ проф. д-ръ А. Теодоровъ-Бланъ	210
85	Обща минералогия, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ	200
86	За индивидуалнитѣ и колективни нужди, часть I, книга I, отъ д-ръ Ив. Байновъ	150
87	Хигиена на месото, отъ проф. д-ръ Гр. Диковъ	220
88	Анатомия и физиология на домашнитѣ бозайници, отъ П. Петковъ	235
89	Основи на наказателно-процесуалната наука, отъ д-ръ Н. Сарановъ	280
90	Опредѣлитель на европейскитѣ птици, отъ д-рь А. А. Силантьевъ, прев. отъ А. Желѣзкова-Паспалева	70
91	Алманахъ на Софийския, университетъ, 1888—1928 година (в. № 207)	420
92	Основи на висшата геодезия. отъ проф. Йорд. Ковачевъ	260
93	Висша алгебра, томъ I, отъ проф. Н. Обрешковъ	290
94	Сравнителна физиология на животнитѣ, отъ проф. д-ръ Ст. Консуловъ	150
95	Нова и най-нова история, томъ III, отъ Г. Дерманчевъ	285
96	Начала на неорганическата химия, ч. I, отъ проф. Ас. Златаровъ (изчерпана)	
97	Начала на неорганичната химия, ч. II, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ изчерп.	
98	Медицински и отровни растения, отъ проф. Н. Арнаудовъ	105
99	Анатомия на човѣка, часть III, отъ проф. И. Шапшалъ	275
100	Обяснение на листа Царибродъ отъ геоложката карта на България въ мѣрка 1:126,000. Ст. Бончевъ. Съ една карта	145
	„ Бѣлоградчикъ	20
	„ Брѣгово	20
	„ Орѣхово	40
	„ Ломъ	40
101	Сравнителна анатомия на гръбначнитѣ животни, отъ проф. д-ръ Т. Моровъ	325
102	Ветеринарна хигиена, часть I, отъ проф. Ст. Петровъ	295
103	Ръководство по ентомология, съ огледъ на вреднитѣ насѣкоми, отъ Д. Иоакимовъ	280
104	Основитѣ на царската власть и престолонаследието, отъ проф. д-ръ Л. Владикинъ	280
105	Обща биология, отъ проф. д-ръ Ст. Консуловъ	220
106	Психология на литературното творчество, отъ професоръ д-ръ М. Арнаудовъ (изчерпана)	
107	Форма и отношение, приносъ къмъ учението за познанието, второ преработено издание, отъ проф. Д. Михалчевъ	250
108	Курсъ по укрепяване пороищата, отъ проф. Т. Димитровъ	310
109	Патогенни микроорганизми и имунитетъ, отъ проф. д-ръ Вл. Марковъ (изчерпана)	
110	Сборникъ отъ задачи и теореми по висша алгебра, отъ проф. д-ръ Н. Обрешковъ	285
111	Астрономическа география, отъ Йор. Д. Ковачевъ	165
112	Ръководство за опредѣляне на минералитѣ, Fuchs-Brauns, прев. отъ 7-то нѣмско издание Н. Николовъ и Ст. Димитровъ	90
113	Технологично изследване на каменни въглища, коксъ, циментъ и глина, отъ проф. Ив. Трифоновъ	80
114	Лекции по земедѣлска ботаника, отъ проф. Н. А. Стояновъ (изчерп.)	
115	Чиновническо право, томъ I, отъ Петко Стайновъ, ч. хон. доц.	240
116	Въведение въ Светото писание на Вехтия заветъ, отъ професоръ Ив. Марковски	185
117	Извънкланиченъ месопрегледъ, отъ проф. Гр. Диковъ	255
118	Частна зоотехния, отъ проф. П. Бичевъ	175
119	Теория на статистиката, отъ проф. Г. Т. Данаиловъ	260
120	История на християнската църква, ч. I и II отъ М. Е. Понсовъ	250
121	Педагогическа психология, отъ проф. д-ръ Мих. Герасковъ (изчерпана)	
122	Еклога, отъ Н. П. Благоевъ	120
123	Хигиена, ч. I, отъ проф. д-ръ Т. Петровъ, изчерпана	

№		лева
124	Наука за хранене на домашнитѣ животни, отъ Ст. Петровъ . . .	250
125	Сравнителна анатомия на гръбначнитѣ животни, 2-ро преработено издание отъ проф. Методи Поповъ	210
126	Основи на наказателно-процесуалната наука, томъ II, отъ д-ръ Н. Сарановъ	230
127	Флора на България, отъ проф. Н. Стояновъ и Б. Стефановъ . .	530
128	Курсъ по биохимия, отдѣлъ броматология, отъ д-ръ Ас. Златаровъ	255
129	Основи на гинекологията, ч. II. проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерп., в. № 225)	
130	Органична химична технология, ч. I, мѣстни индустрии, отъ проф. Г. Н. Колушки	180
131	Международно частно право отъ проф. Д-ръ Ст. Даневъ (изчерпана)	
132	Курсъ по горска таксация, отъ проф. Т. Иванчевъ	250
133	Курсъ по гражданско право, облигационно право, обща частъ, т. III. отъ проф. Л. Диковъ (изчерпана, в. № 193)	
134	История на българския езикъ, томъ II, отъ проф. Б. Цоневъ, посмъртно издание	325
135	Уводъ въ векторното смѣтане съ приложения и задачи, отъ проф. Г. Ив. Маневъ	240
136	Основи на гинекологията ч. III, болести на влагалището и вулвата отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерпана, в. № 246)	
137	Болести на културнитѣ растения, отъ проф. д-ръ Д. Атанасовъ съ 221 фигури въ текста (изчерп.)	
138	Обща биология, отъ проф. Д-ръ М. Поповъ, 2-ро прераб. изд. (изч., в. № 251)	
139	Чиновническо право, томъ II, отъ Петко Стайновъ	145
140	Кратъкъ курсъ по зоология, отъ проф. д-ръ Ст. Консуловъ . . .	260
141	Полска граматика, отъ проф. Боянъ Пеневъ, посмъртно издание .	155
142	Животновъдство, отъ проф. Г. С. Хлѣбаровъ	300
143	Лекции и практика по земедѣлска химия, отъ проф. Мих. Д. Хадживъ	305
144	Дендрология, отъ проф. Б. Стефановъ	275
145	Литературна история на възраждането въ Италия, отъ проф. Ив. Д. Шишмановъ, посмъртно издание	250
146	Кирилъ и Методи—II, редица „Помагала" бр. 3, отъ проф. А. Тодоровъ—Бланъ	165
147	Метеорология, отъ проф. Р. Райновъ	250
148	Междудържавно право, отъ проф. Г. П. Геновъ (изчерпана, в. № 239)	
149	Частна зоотехния, отъ проф. П. Бичевъ	200
150	Основи на аналитичната геометрия отъ проф. Д. Ст. Табаковъ .	415
151	Органическа химия, ч. I, отъ проф. П. Н. Райковъ	480
152	Византийски текстове, подбралъ и наредилъ П. Мутавчиевъ . .	130
153	Лесоохрана, отъ проф. инж. Т. Димитровъ	310
154	Основи на дидактиката отъ проф. Д-ръ М. Герасовъ (изчерпана)	
155	Обща сравнителна ембриология, отъ проф. д-ръ Теод. Моровъ .	210
156	Курсъ по общо държавно право, ч. I. проф. Д-ръ Л. Владикинъ (изчерпана, в. № 202)	
157	Органична химична технология, ч. II. Вжглеводни индустрии, отъ проф. Г. Н. Колушки	340
158	Ржководство по хигиена на млѣкото, отъ проф. Гр. Диковъ . . .	230
159	Основи на гинекологията, гинекологична симптоматология, II доп. издание отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерпана)	
160	Почвознание, отъ проф. Ив. Т. Странски	260
161	Лозарство, отъ проф. Н. Недѣлчевъ	185
162	Елементарна хидравлика, отъ част. доц. инж. Б. Ангеловъ . . .	190
163	Висша алгебра, т. II, отъ проф. Н. Обрешковъ	265
164	Александрийска поезия, отъ проф. д-ръ В. Бешевлиевъ	135
165	Старобългарски разкази, отъ проф. Йорд. Ивановъ	150
166	Сравнително и бълг. конст. право, ч. I., отъ проф. Ст. Г. Баламезовъ (изчерпана, в. № 194)	
167	История на философията, т. IV, отъ проф. д-ръ Ив. А. Георговъ	185
168	Сравнително индоевропейско езикознание, отъ проф. д-ръ Ст. Младеновъ	255

№		лева
169	Лекция и практика по земедѣлска химия, ч. I, отъ проф. М. Д. Хадживъ	280
170	Кратакъ курсъ по металургия, отъ проф. Ив. Трифоновъ	130
171	Фармакология, отъ проф. П. А. Поповъ	295
172	Генетика, отъ проф. М. Христовъ	200
173	Болести на ухото, носа и гърлото, отъ проф. д-ръ С. Бѣлиновъ (изч. в. № 258)	
174	Организация на демократ., държава, отъ проф. Л. Владикинъ (изчерпана в. № 235)	
175	Специална минералогия отъ проф. Г. Бончевъ	200
176	Въведение въ Св. Писание на Вехтия Заветъ, ч. II, отъ проф. Ив. С. Марковски	170
177	Сравнително и бълг. конст. право, ч. II. отъ проф. Л. Владикинъ (изчерпана)	
178	История на Русия отъ IX до XVIII в., отъ проф. В. Я. Мякотинъ	155
179	Учебникъ по диференц. и интегр. смѣтане, II издание, отъ проф. д-ръ К. Поповъ (изчерпана)	
180	Солунъ въ българската духовна култура, отъ проф. Ив. Снѣгаровъ	175
181	Ръководство по практическа хигиена, 2-ро издание отъ проф. д-ръ Т. Петровъ	235
182	Курсъ по българско гражданско право, т. II. Семейно право отъ проф. Д-ръ Любенъ Диковъ (изчерпана в. № 232)	
183	История на български езикъ, т. III, отъ проф. Б. Цоневъ, посмъртно издание	275
184	Ръководство по аналитична химия, ч. I. II изд., отъ проф. З. Карагьозовъ	250
185	Курсъ по лесоустройство, отъ проф. Темелко Иванчевъ	285
186	Горска технология, отъ проф. В. Стояновъ	235
187	Обща психология, отъ проф. Д-ръ С. Казанджиевъ (изчерп., в. № 240)	
188	Петрография, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ	250
189	Теоретична физика, ч. I. Учение за материята, отъ професоръ Г. Ив. Маневъ	300
190	Прагматизъмъ, отъ проф. Ив. В. Саржилиевъ	120
191	Историческа граматика на гръцки езикъ, отъ професоръ д-ръ В. Бешевлиевъ	210
192	Учебникъ по обща теория на правото, т. II, ч. I, отъ проф. В. Ганевъ (изч.)	
193	Курсъ по българско гражданско право, Облигационо право, обща часть, т. III, 2-ро изд., отъ проф. д-ръ Л. Диковъ (изчерп., в. № 266)	
194	Сравнително и българско конституционно право, ч. I, 2-ро преработено издание, отъ проф. Ст. Баламезовъ (изчерпана, в. № 254)	
195	Акушерство отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерпана, в. № 237)	
196	Рибознание и болести по рибитѣ, отъ д-ръ М. Йордановъ	215
197	Ампелография, съ една карта, отъ проф. Н. Недѣлчевъ	145
198	Учебникъ по микроскопска анатомия на домашнитѣ животни, отъ проф. д-ръ М. Московъ	275
199	Дидактика и методика на обучението по бълг. езикъ въ основнитѣ и срѣдни училища, отъ проф. д-ръ П. Цоневъ	275
200	Дескриптивна геометрия, ч. I. Проективна геометрия, отъ проф. Д. Табаковъ	310
201	История на Софийския университетъ „Св. Клим. Охридски“, отъ проф. М. Арнаудовъ	350
202	Общо учение за държавата отъ проф. Д-ръ Л. Владикинъ (изч., в. № 231)	
	Кратка история на Софийския университетъ	45
203	История на българския езикъ, т. I, изд. 2-ро, отъ проф. Б. Цоневъ	230
204	Горска патология, отъ проф. д-ръ Д. Атанасовъ	200
205	Готска граматика, отъ проф. д-ръ К Гълъбовъ	150
206	Земедѣлска икономия, отъ проф. Я. С. Молловъ	295
207	Алманахъ на Софийския университетъ Св. Климентъ Охридски, II изд., за 50-годишнината на университета, 1888—1939 год.	350
	Юбилейни тържества по случай 50-годишнината на университета 1888—1938	200

№ лева

208 Междудържавно право, ч. II, отъ проф. Г. П. Геновъ (изчерпана)

209 Ембриология на домашнитѣ животни и на човѣка, отъ Д-ръ А. Петковъ 255

210. Учебникъ по ветеринарно обдукационно учение, отъ проф. Д-ръ К. Ивановъ (изчерпана) . . . .

211. Основи на гинекологията, ч. I, II изд. отъ проф. д-ръ Д. Стаматовъ (изч.)

212 Православно-християнско учение за нравственостьта (Нравствено богословие), отъ проф. Г. Ст. Пашевъ 265

213 Отговоритѣ на папа Николай I по допитванията на българитѣ, отъ проф. Д. Дечевъ 80

214 Дескриптивна геометрия, ч. II. Проекционни методи, отъ проф. Д. Табаковъ 325

215 Сърдце отъ анатомо-клиническо гледище, отъ Д-ръ М. Ц. Миневъ 265

216 Млѣкарство, отъ проф. Ас. Кантарджиевъ 165

217 Практическо ржководство по физиология, отъ Д-ръ Т. Гоцевъ . . 135

218 Палеонтоложки опредѣлитель по В. Ю. Черкесовъ, отъ П. Бакаловъ и В. Цанковъ 175

Психология на възприятието, II изд. отъ проф. Д-ръ Казанджиевъ. 100

Международни актове и договори засѣгащи България, отъ проф. Г. П. Геновъ. 195

220 Обработване на почвата, отъ проф. Ив. Т. Странски 185

221 Земедѣлска таксация и земед. смѣтководство, отъ проф. Я. С. Молловъ 130

222 Оценка на горитѣ съ горска статика, отъ проф. Темелко Иванчевъ 275

223 Сферична астрономия, отъ проф. Д-ръ Никола Боневъ 370

224 Уводъ въ теоритичната физика, ч. II. учение за етера, отъ проф. Г. Ив. Маневъ 390

225 Основи на гинекологията, ч. II. Второ преработено и допълнено издание, отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерпана) . . . . .

226 Лѣкуване на Бѣлодробната туберкулоза чрезъ изкуственъ пневмотораксъ, отъ Д-ръ Р. Русевъ 40

227 Курсъ по Римско право, томъ I., отъ проф. И. А. Базановъ . . . 300

228 Курсъ по Римско право, томъ II., отъ проф. И. А. Базановъ . . 155

229 Основни насоки въ историческото развитие на Европа, отъ проф. П. Бицилли 165

230 Неорганична химия, отъ проф. Д-ръ Д. Баларевъ (изчерпана) . .

231 Общо учение за държавата, отъ проф. Д-ръ Л. Владикинъ трето издание (изчерпана, в. № 272) . . . .

232 Новото училище (Идеалъ и възможности), отъ проф. д-ръ П. Цоневъ, II издание 90

233 Курсъ по българското гражданско право, томъ II (Семейно право), отъ проф. Д-ръ Люб. Диковъ, II издание (изчерпана) . . . .

234 Военно-административно право, отъ проф. Петко Стайновъ . . . 100

235 Организация на демократичната държава, отъ проф. Д-ръ Л. Владикинъ, второ преработено издание (изчерпана, в. № 260) .

236 Сборникъ отъ задачи по проективна и дескриптивна геометрия, отъ проф. Д. Табаковъ. 325

237 Основи на акушерството, II преработено издание, отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изч.) . . . .

238 Полска книжовна речь, отъ проф. Стоянъ Романски 390

239 Междудържавно право, II изд. отъ проф. Г. П. Геновъ 300

240 Обща психология, II изд., отъ проф. д-ръ Сп. Казанджиевъ . . 235

241 Ческа книжовна речь въ образци, отъ проф. Ст. Романски . . . 390

242 Кратъкъ учебникъ по паразитология, отъ проф. Д-ръ Методий Поповъ (изч.)

243 Кооперацията въ земедѣлското стопанство, отъ проф. Янаки Мллловъ 80

244 Уводъ въ модернитѣ теории на интегрирането, отъ проф. Д-ръ Кирилъ Поповъ 60

245 Кратъкъ курсъ по аналитична химия, отъ проф. З. Караогла нoвъ (изчер.)

246 Основи на гинекологията. Часть III. Болести на влагалището и вулвата, отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерпана) . . . . .

247 Русия, великитѣ сили и българския въпросъ следъ избора на князъ Фердинанда (1888-1896). отъ Д-ръ Ив. Панайотовъ 175

№ левa

248 Основенъ курсъ по демография, отъ проф. Д. Мишайковъ 170

249 Лесоползуване, отъ проф. инж. В. Стояновъ 275

250 Машинознание за индустриална химия, отъ проф. Б. Илиевъ . . 215

251 Обща биология, отъ проф. Д-ръ М. Поповъ. Трето преработено издание (изч).

252 Зоология Анатомия и систематика на безгръбначнитѣ животни отъ проф. Д-ръ Ст. Консуловъ 370

253 Въведение въ анатомията на дървото, отъ проф. Б. Стефановъ . . 185

254 Конституционно право, часть първа. Трето преработено издание отъ проф. Ст. Баламезовъ (изчерпана) . . . .

255 Международно частно право, отъ проф. Г. П. Геновъ 295

256 Пѣсеньта за Роланда, отъ проф. Т. Томовъ 375

257 Учебникъ по органична химия, отъ проф. Д-ръ Д. Ивановъ (изчерпана)

258 Болеститѣ на ухото, носа и гърлото. Второ допълнено издание. отъ проф. Д-ръ С. Бѣлиновъ (изчерпана) . . . .

259 Старогръцка христоматия, отъ проф. Д-ръ В. Бешевлиевъ 310

260 Организация на демократичната държава. Трето допълнено издание, отъ Д-ръ Л. Владикинъ (изчерпана) . . . .

261 Основи на гинекологията, гинекологическа симптоматология III доп. издание отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ 85

262 Пособие по християнска апологетика, отъ проф. архимандритъ Д-ръ Евтимий 110

263 Библиография на Софийския Университетъ „Св. Климентъ Охридски“ 1904—1942 отъ Асенъ Ст. Ковачевъ 190

264 Сборникъ по диференциално смѣтане отъ Д-ръ Г. Брадистиловъ 230

265 Ръководство по аналитична химия. Втора часть — Количественъ анализъ. Второ издание, отъ проф. З. Караоглановъ 390

266 Курсъ по българско гражданско право, томъ III. Облигационно право, обща часть. III издание отъ проф. Д-ръ Л. Диковъ . . 385

267 . . . .

268 Руска книжовна речь въ образци отъ проф. М. Попруженко и проф. Ст Романски 405

269 Учебникъ по геология, часть I обща геология, отъ проф. Д-ръ Ст. Бончевъ 355

270 Дидактика или теория и практика на обучението, отъ проф. Д-ръ П. Цоневъ 350

271 Историческа граматика на гръцкия езикъ, отъ проф. д-ръ В. Бешевлиевъ 215

272 Общо учение за държавата, V преработено издание, отъ проф. Д-ръ Л. Владикинъ (изчерпана) . . . .

273 История на политическата иконо[illegible] I и II, отъ проф. д-ръ Ив. Кинкелъ 245

274 Данъчно право, отъ проф. Петко [illegible]овъ 310

275 Уводъ въ теоретическата политическа икономия, отъ проф. С. С. Демостеновъ (изчерпана) . . . .

276 Уводъ въ общото езикознание, отъ Ст. Младеновъ 170

277 Кратка история на православнитѣ църкви, отъ проф. Ив. Снѣгаровъ (подъ печатъ) . . . .

278 Кратко ръководство по предистория, часть I, отъ Рафаилъ Поповъ 115

279 La langue des inscriptions grecques en Bulgarie, par Georgi Mihailov 330

280 Учебникъ по обща теория на правото, часть I, отъ проф. В. Ганевъ 480

281 Полско-български речникъ, отъ Иванъ Лековъ (подъ печатъ) . .

282 Кръвь и кръвообразуване, отъ проф. Д-ръ А. Хаджиоловъ 380

283 Анатомия и систематика на гръбначнитѣ животни, отъ проф. Д-ръ Г. В. Паспалевъ 290

283 Анатомия и систематика на гръбначнитѣ животни, проф Г. Паспалевъ 290

Забележка: По сѫщия начинъ се изпращатъ и годишницитѣ на факултетитѣ, ценитѣ на които сѫ означени въ каталога на университетскитѣ издания, който се изпраща срещу предварително внесени 25 лв. по сѫщата чекова смѣтка.